

**Մատենադարան Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. հին
ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ**

ԲԱԴԱԼՅԱՆ ԳԵՂԱՄ ՄԻՀՐԱՆԻ

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ (ՎԻԼԱՅԵԹԸ) 1548-1914 ԹԹ.

(ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Ատենախոսություն

**Է. 00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար**

**Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ
ակադեմիկոս Ա.Ա. Մելքոնյան**

ԵՐԵՎԱՆ – 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Գլուխ առաջին	
Վանի էյալեթի վարչատարածքային կառուցվածքի և սահմանների ձևավորումը	
1.1. Օսմանյան տիրապետության հաստատումը և վարչատարածքային բաժանումն Արևմտյան Հայաստանում	21
1.2. Վանի էյալեթի ստեղծումը և նախնական վարչատարածքային բաժանումը (1548-1555 թթ.)	27
Գլուխ երկրորդ	
Վանի էյալեթը 16-րդ դ. երկրորդ կեսին - 19-րդ դ. առաջին կեսին	
2.1. Վանի էյալեթի սահմանները և վարչական ներքին բաժանումը 1555 թ. – 1840-ական թթ.	55
2.2. Վանի էյալեթի հայկական կիսանկախ իշխանությունները, մելիքությունները և ինքնավար համայնքները	67
2.2.1. Սասունի հայկական իշխանությունը	70
2.2.2. Մոկսի և Շատախի մելիքությունները	74
2.2.3. Հայկական այլ մելիքություններ և ինքնավար համայնքներ	86
2.3. Վանի էյալեթի քրդական կիսանկախ իշխանությունները (հուքյումեթները)	95
Գլուխ երրորդ	
Վանի էյալեթը (վիլայեթը) 1840-ական թթ. – 1914 թ.	
3.1. Վանի էյալեթը 1840-ական թթ. – 1877 թ.	124
3.2. Վանի վիլայեթի վարչական բաժանումը 1877-1914 թթ.	136
3.3. Բնակավայրերի ցանցի ձևավորման պատմությունը: Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակն առաջին աշխարհամարտի նախօրեին	149
Եզրակացություններ	162
Օգտագործված գրականության ցանկ	169
Հավելված 1. Վանի վիլայեթի ներքին վարչական բաժանումը 1888-1891 թթ. ...	185
Հավելված 2. Վանի վիլայեթի հայաբնակ քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի ցուցակը (1914 թ.)	191
Քարտեզ 1. Վանի էյալեթը 17-րդ դ. – 19-րդ դ. 1-ին կեսին	203
Քարտեզ 2. Վանի վիլայեթը 1914 թ.	204

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

16-17-րդ դդ. Հայաստանի տարածքը վերածվել էր պատերազմների թատերաբեմի Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: Հայոց պատմության այս ամենադժնդակ դարաշրջանն անլուր տառապանքներ բերեց մեր ժողովրդին: Ավերվեցին և ամայացան բազմաթիվ քաղաքներ և գյուղեր, աղետալի չափերի հասավ հայ բնակչության բռնագաղթը, աղճատվեց երկրի ազգային պատկերը: Հենց այս ժամանակ է, որ Հայաստանի վարչաքաղաքական մարմինն վերջնականապես ամրապնդվեցին օտարացել կառավարման ինստիտուտները, ինչը խիստ բարդացրեց, իսկ շատ դեպքերում՝ պարզապես անհնարին դարձրեց հայոց պետականության վերածնման հնարավորությունը: 1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասր-է Շիրինի պայմանագրերով Հայաստանը հերթական անգամ մասնատվեց այնպիսի թշնամի պետությունների միջև, որոնք իրենց էությամբ անհարիր էին և խորթ հայության հոգեկերտվածքին: Այս ժամանակ է՛լ ավելի խորացավ երկրի մասնատումը երկու՝ արևմտյան և արևելյան հատվածների, որոնք երկու տերությունների հակամարտության պայմաններում նկատելիորեն կտրվեցին իրարից՝ հայտնվելով պետական հակոտնյա համակարգերում:

Մեր պատմագրության մեջ Արևմտյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրումն ընթացել է գերազանցապես քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումների տեսանկյունից: Սակայն վերջին տասնամյակներին հանդես է եկել ուսումնասիրողների մի ստվար խումբ, որի ուշադրության կենտրոնում են հայտնվել Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական իրավիճակի լուսաբանմանը նվիրված հետազոտությունները, որտեղ հանդիպում են թեմային առնչվող բազմաթիվ հարցերի ամբողջական և սպառիչ պատասխանները: Այս առումով հարկ է առանձնացնել Աշոտ Մելքոնյանի¹, Գոռ Երանյանի² և Միքայել Մալխասյանի³ աշխատությունները: Այնուամենայնիվ,

¹ Մելքոնյան Ա., Էրզրում: Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994:

² Երանյան Գ., Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների, Եր., 2015: Նույնի՝ Հարավային Հայաստանը XI դ. – XVI դ. կեսերին (պատմաժողովրդական ուսումնասիրություն), ատենախոսություն՝ Է.00.01-«Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2016:

³ Մալխասյան Մ., Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում - 17-րդ դարի առաջին կեսին, ատենախոսություն՝ Է.00.01-«Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Եր., 2016:

նայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի ուսումնասիրության գործում դեռ կան պատասխանի սպասող հարցեր, ի թիվս որոնց հատկապես կառանձնացնեինք պատմական աշխարհագրության բնագավառը: Ներկա ատենախոսության թեման կարևոր է և արդիական հենց այս տեսանկյունից, և որի համար ընտրվել է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում 1548 թ. ձևավորված առավել խոշոր վարչամիավորներից Վանի էյալեթը (1865 թվականից՝ վիլայեթ): Մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. կեսերն այն միջնադարին հատուկ ռազմաավատատիրական կառուցվածք ունեցող նահանգ էր, որն իր կազմում ընդգրկում էր հիմնականում ժառանգական կիսանկախ իշխանություններ (քրդական հուքյումեթներ, հայկական իշխանություններ և մելիքություններ) և գավառներ (օջաքլըք կամ յուրդլուք): Սրանով էին պայմանավորված նշված ժամանակաշրջանում Վանի էյալեթի վարչական ներքին կառուցվածքի և սահմանների փոփոխությունները: Համեմատաբար կայուն և անփոփոխ այդ կարգավիճակը, սակայն, էապես փոխվեց 19-րդ դ. 40-ական թթ. կեսերից, ինչը համընկնում է օսմանյան կառավարության թանգիմաթի քաղաքականության կիրառման հետ, որով փորձ էր կատարվում, «արդիականացման» պատրանք ստեղծելով, իրականում փրկել կայսրությունը ահագնացող քայքայումից և վերջնական փլուզումից: Թուրքական պետության այդ քաղաքականությունն ընդհանուր առմամբ տևեց ավելի քան 30 տարի (1830-1860-ական թթ.) և ներառեց Արևմտյան Հայաստանի ամբողջ հարավն ու Լեռնային Կիլիկիան՝ վերանվաճելով շատ կողմերով անհնազանդ այդ երկրամասերը: Ընդ որում, օտարացել իշխանությունների հետ մահացու հարված հասցվեց նաև հայկական պետականության բեկորները հանդիսացող կիսանկախ իշխանություններին (Շատախ, Մոկս, մի փոքր ավելի ուշ՝ Սասուն): Ընդ որում, հետագա տասնամյակներին այդ քաղաքականությունը ձեռք է բերել ավելի ընդգծված հակահայկական բնույթ, մանավանդ 1870-ական թթ. վերջից, երբ հայկական հարցը միջազգայնացվեց խոշոր տերությունների ջանքերով: Դա հիմնալի երևում է Վանի վիլայեթի 1880-ական թթ. - 1900-ական թթ. սկզբի վարչական ձևափոխությունների ուսումնասիրությունից: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ թուրքական պետությունը տարբեր դարերում առիթը բաց չի թողել հարևան Պարսկաստանի հաշվին ընդարձակելու իր տարածքը, հատկապես՝ Վանի հատվածում: Այս առումով աշխատանքը ձեռք է բերում ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն:

Ժամանակագրորեն ատենախոսությունն ընդգրկում է 1548-1914 թթ., այն է՝ Վանի էյալեթի ձևավորման սկզբից մինչև Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակը: Ի դեպ երկրամասի թե՛ սահմանները, և թե՛ ներքին վարչական բաժանումն այս երկար ժամանակահատվածում ենթարկվել են աստիճանական, բայց լուրջ փոփոխությունների: Մինչև 19-րդ դ. կեսերը Վանի էյալեթը տիպիկ միջնադարյան ռազմաավատատիրական վարչամիավոր էր, որի տարածքի գրեթե $\frac{3}{4}$ -ը զբաղեցնում էին կիսանկախ ժառանգական իշխանությունները: Ընդ որում, դրանցից առավել հզոր կարգավիճակ ունեցող հուլյունները, ըստ էության, օժտված էին պետություններին հատուկ գործառույթներով: Պետք է նշել, որ 16-րդ դ. կեսերից մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. Վանի էյալեթի վարչական կառուցվածքը կարևոր դեր ունի երկրամասի հետագա ներքին բաժանման համար: 19-րդ դ. 40-ական թվականներից սկսած, որը համապատասխանում է Օսմանյան կայսրության արդիականացման «թանգիմաթյան» ժամանակափուլին, մի քանի տասնամյակ շարունակ օսմանյան կառավարությունը էական ձևափոխությունների արդյունքում Վանը (և ընդհանրապես՝ ողջ կայսրության վարչամիավորները) վերածեց վարչատարածքային սովորական երկրամասերի՝ վիլայեթների, որոնք կառավարվում էին Կ. Պոլսից նշանակված պաշտոնյաների կողմից⁴: Այս ժամանակ էլ վերացվեցին տեղի կիսանկախ վարչամիավորները, այդ թվում՝ և հայկական իշխանություններն ու համայնքները: 1865-1877 թթ. Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի հետ Վանը ևս մտնում էր միասնական էրզրումի վիլայեթի կազմի մեջ: Սակայն 1877 թ., վերականգնվելով որպես ինքնուրույն վարչամիավոր, Վանի վիլայեթի սահմանները և տարածքը զգալիորեն կրճատվեցին, որոնք վերջնականապես կայունացան 1890-ական թթ. սկզբին՝ անփոփոխ մնալով մինչև 1914-1915 թթ.:

Ատենախոսության նպատակն է վերհանել Վանի էյալեթի (վիլայեթի) վարչատարածքային կառուցվածքի պատմությունը, սահմանների և բնակավայրերի ցանցի ձևավորման խնդիրները, ինչպես նաև հարակից այլ հարցեր, ինչը կատարելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- Պարզել Վանի էյալեթի (1865-1914 թթ.՝ վիլայեթ) սահմանների և ներքին վարչական բաժանման ձևավորման պատմությունն ու օրինաչափություն-

⁴ Այնուամենայնիվ, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտ Վանի վիլայեթի հարավում՝ Հաքարիում, պահպանվել էին շրջաններ, ուր պետական վարչակարգը խիստ ձևական բնույթ էր կրում:

ները, դրանց աստիճանական փոփոխությունների քաղաքական նպատակները:

- Սրբագրել սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող վարչամիավորների անվանումների արաբատառ աղավաղումները, որը հնարավորություն է տալիս ճշտելու դրանց տեղադրությունն ու սահմանները:
- Պարզել հայկական և օտար աղբյուրներում հիշատակվող գավառների նույնականությունը:
- Հնարավորինս վերհանել Վանի էյալեթի տարածքում գոյատևած և Հայոց պետականության արտահայտությունը դիտվող հայկական կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների պատմաաշխարհագրական, նաև՝ իրավական կարգավիճակը (մինչև 19-րդ դ. 2-րդ կեսը):
- Ներկայացնել Վանի էյալեթի տարածքում ձևավորված օտարացեղ (քրդական) հուլյումեթները կամ իշխանությունները՝ աղբյուրագիտական նյութի հիման վրա բացահայտելով վերջիններիս սահմանները, վարչական կառուցվածքը, իսկ հարկ եղած դեպքում՝ նաև իրավական կարգավիճակը:
- Հաշվարկել ամբողջ երկրամասի և նրա առանձին վարչամիավորների տարածքը պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում:
- Ցույց տալ Վանի վիլայեթի տարածքի բնակավայրերի ցանցի ձևավորման ընթացքը և օրինաչափությունները:
- Պարզել Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակն ըստ առանձին վարչամիավորների⁵:

Ատենախոսությունը շարադրելիս կիրառել ենք պատմահամեմատական վերլուծության մեթոդը: Համեմատության մեջ են դրվել հատկապես հայերեն և օտարալեզու, առաջին հերթին՝ թուրքերեն (օսմանյան), սկզբնաղբյուրների տվյալները, որոնք շարադրանքի ընթացքում ճշտվել և դասակարգվել են: Այդ հարցում զգալի չափով օգտակար են եղել նաև օտարալեզու այլ, առաջին հերթին՝ ռուսերեն սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները և հաղորդումները: Դա հնարավորություն է տվել ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու Վանի էյալեթի (վիլայեթի) սահմանների ձևավորմանը և վարչատա-

⁵ Առանձին հավելվածով (տե՛ս «Հավելված 2») ներկայացրել ենք Վանի վիլայեթի հայաբնակ քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի ցուցակները:

րաճքային զարգացման պատմությանն առնչվող այլևայլ հիմնահարցերին 16-րդ դարի կեսերից մինչև 20-րդ դ. սկիզբն ընդգրկող ժամանակահատվածում: Ատենախոսության մեջ վերարծարծված հարցադրումներն ավելի լավ պարզաբանելու համար լայնորեն օգտագործել ենք թեման բազմաթիվ կողմերով լուսաբանող 20-րդ դարասկզբի ռուսական և անգլիական տոպոգրաֆիական պլանշետները: Հաշվի ենք առել նաև հրապարակին առկա պատմական մի շարք քարտեզներ, որոնք լրացուցիչ անգամ նպաստել են ավելի լավ հասկանալու տվյալ խնդրի էությունը:

Առ այսօր Արևմտյան Հայաստանի պատշաճ խորությամբ և մակարդակով ուսումնասիրություն պատմական աշխարհագրության տեսանկյունից, ըստ էության, բացակայում է: Լավագույն դեպքում հիմնահարցին անդրադարձած հեղինակները (Մ. Զուլայան, Հ. Անասյան, Հ. Ղազարյան և ուր.) բավարարվել են սոսկ հրապարակին եղած սկզբնաղբյուրների տվյալների թվարկմամբ, ընդ որում՝ երբեմն առանց պատմա-աշխարհագրական և տեղագրական լուրջ վերլուծության: Այս առումով ներկա ատենախոսությունն առաջին փորձն է գիտական հասարակությանը ներկայացնելու Արևմտյան Հայաստանի հարավարևելյան մի մեծ հատվածը զբաղեցնող Վանի վիլայեթի վարչատարածքային քննությունը 16-րդ դարի կեսերից մինչև 20-րդ դ. սկիզբը ներառող ժամանակահատվածում: Ատենախոսությունում նորույթ են նաև երկրամասի սահմանների ձևավորումը ներկայացնող հատվածները: Առաջին անգամ տեղագրական ուսումնասիրության շնորհիվ ճշգրտվել են երկրամասի մի շարք վարչամիավորների առավել աղավաղված արաբատառ անվանումները (Ամուկ կամ Ամյուկ, Արճակ-Օվաջիկ, Բերդաղ, Գավռկանք, Դալեգևառ-Թարգյավառ, Շորագեր-Շիրակ ևն), ինչը հնարավորություն է տվել պարզելու դրանց տեղադիրքը, վերջինիս հետ կապված պատմա-աշխարհագրական բնույթի այլ հարցեր: Մեծ կարևորություն ունի մինչև 19-րդ դ. 2-րդ կեսը Վանի էյալեթի տարածքի տարբեր հատվածներում գոյատևած հայկական կիսանկախ իշխանությունների և ինքնավար համայնքների վերլուծությունը պատմաաշխարհագրական տեսանկյունից: Մեզ հասու սկզբնաղբյուրների հիման վրա հնարավորինս լուսաբանվել է ինչպես մինչև հիմա բավական հայտնի իշխանությունների և մելիքությունների (Սասուն, Շատախ, Մոկս) վարչատարածքային կացությունը, այնպես էլ առաջին անգամ ներկայացվել են մի շարք գրեթե անհայտ և համեմատաբար փոքր

տարածք ունեցող ինքնավար հայկական համայնքներ (Բաղլու, Գործոթ, Զիրաքյան-Զիրաքցի, Թարխանյան-Թարխանցի, Լիզ, Յոնջալու), որոնք դարձյալ կառավարվել են մելիքների կողմից: Հարկ եղած դեպքում, որքան հնարավորություն է ընձեռել աղբյուրագիտական նյութը, բացահայտվել են նաև վերջիններիս անունները: Հիմնականում առաջին անգամ է խոսվում մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. վերջը գոյություն ունեցած քրդական կիսանկախ իշխանությունների՝ հուլքումեթների (թրք.՝ hükmət) կազմավորման ժամանակի, սահմանների կայացման և փոփոխությունների, ինչպես նաև՝ նրանց ներքին վարչական բաժանման մասին (պահպանված տվյալների հիման վրա):

Ատենախոսության արդյունքները կարող են կիրառվել ինչպես Վանի էյալեթի (վիլայեթի), այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի (նաև՝ Օսմանյան կայսրության) պատմական աշխարհագրության ու ժողովրդագրության ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքներում, ինչպես նաև ավելի ճշգրիտ և մանրամասն քարտեզներ կազմելիս:

Ատենախոսության լուսաբանման համար մեծ նշանակություն ունի օգտագործված սկզբնաղբյուրների և տարատեսակ մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը, որն ընկած է սույն ատենախոսության հիմքում:

Այդ տեսակետից առանձնահատուկ կարևորություն ունեն օսմանյան պաշտոնական աղբյուրները, որոնց տվյալներից օգտվելը կապված է որոշակի բարդությունների հետ: Դա պայմանավորված է ինչպես արաբատառ գրության առանձնահատկություններով, այնպես էլ տասնամյակներով թուրքական աղբյուրների՝ ձեռագիր մնալու հանգամանքով⁶: Որպես հետևանք շատ դեպքերում հատկապես տեղանուններն անճանաչելիության աստիճան աղավաղվել են, ինչը լուրջ դժվարություններ է հարուցում դրանց նույնականացման կամ ճիշտ տեղադրման ժամանակ:

Ժամանակագրորեն Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման առաջին տեղեկագիրը ներկայացրել է թուրք պետական գործիչ և գրող Ֆերիդուն բեյն իր «Սուլթանների գրություններ» աշխատությունում⁷: Ատենախոսությունը շարադրելիս

⁶ Թուրքական (օսմանյան) տպագրությունը հիմնվել է միայն 18-րդ դ. առաջին երեսնամյակին՝ ծագումով հունգարացի Իբրահիմ Մյուսթեֆերիկայի կողմից: Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Եր., 1964, էջ 256 (այսուհետև՝ ԹԱ-2):

⁷ ԹԱ-2: Ուշագրավ է, որ նշանավոր հայագետ, մխիթարյան հայր Ղուկաս Ինճիճյանի մոտ, որը նույնպես օգտագործել է թուրք հեղինակի տեղեկությունները, հանդիպում են որոշակի տարբերություններ, ինչը

բազմիցս օգտագործել ենք թուրք նշանավոր ճանապարհորդ և պետական գործիչ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրություն» երկի հարուստ տվյալները: Այդ առումով կարևորվում է վերջինիս չորրորդ հատորը, որի զգալի մասում հանդիպում է Վանի էյալեթի նկարագրությունը⁸: Հեղինակի նույն գործի առաջին հատորում զետեղված են նաև թեմային առնչվող առանձին ցուցակներ⁹:

Վանի էյալեթի 17-րդ դ. վարչական բաժանման վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում թուրք հեղինակներ Այնի-Ալի էֆենդին «Օրենքների գրքույկներ» աշխատության մեջ¹⁰, ինչպես նաև Քոչի բեյը և Ալի Չաուշ Սոֆիացին իրենց «Ձեկուցագրերում», որոնք թարգմանաբար հրատարակել է օսմանագետ Ա. Տվերիտինովան¹¹: Ի դեպ, տվյալ ժամանակահատվածի սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալների համեմատական քննությունը ցույց է տվել, որ 16-րդ դ. - 19-րդ դ. 1-ին կեսն ընկած ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումն արտացոլող ցուցակները, կազմվել են սահմանափակ, որպես կանոն՝ մեկ կամ երկու նախաօրինակների հիման վրա, որն էլ երբեմն լուրջ թերությունների և բացթողումների պատճառ է հանդիսացել: Ատենախոսության համար շահեկան և ուշագրավ տեղեկություններ ենք քաղել նաև թուրք հայտնի պատմիչ և աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբիի կամ Հաջի Խալիֆայի «Ջիհան նյումա» (հայերեն՝ «Աշխարհացույց») երկից¹²: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Վանի էյալեթի կազմում ընդգրկված Բիթլիսի հուքյումեթի (փաստաթղթում՝ «Բիթլիսի

ենթադրել է տվել, որ գոյություն են ունեցել մեկից ավելի տեղեկագրեր: Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ, մասն առաջին: Ասիա, հտ. Ա, Վենէտիկ, Ս. Ղազար, 1806, էջ 137:

⁸ [Evliya Çelebi], Evliya Çelebi seyahetnâmesi, cilt 4, İstanbul, 1314 (1896), (արաբատառ): Հմմտ. Evliyâ Çelebi b.Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IV Kitap, Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2000:

⁹ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատոր 4 - «Թուրքական աղբյուրներ», գիրք Գ: Էվլիյա Չելեբի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967 (այսուհետև՝ ԹԱ-3):

¹⁰ Հեղինակի «Օրենքների գրքույկներ» աշխատության տվյալները վերցրել ենք Քյաթիբ Չելեբիի աշխատությունից: Տե՛ս Kâtib Çelebi, Cihan-nüma, İstanbul, 1144 (1732), (արաբատառ): Հմմտ. Փափագյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Եր., 1999.

¹¹ Тверитинова А.С., Второй трактат Кочибея.- “Ученые записки института востоковедения АН СССР”, том VI, М.-Ленинград, 1953 (այսուհետև՝ Кочибея). „Трактат Али-Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи”. - „Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.”, составление, перевод и комментарии А.С. Тверитиновой, Москва, 1963 (այսուհետև՝ Али-Чауш).

¹² Kâtib Çelebi, նույն տեղում:

վիլայեթ») 16-17-րդ դդ. թվագրվող կանոնագրքում (թրք.՝ kanunname) արձանագրված առանձին փաստեր¹³:

Վանի էյալեթի վարչական կառուցվածքի մասին բավական մանրամասն տվյալներ են պահպանվել 1831 թ. օսմանյան առաջին համընդհանուր վիճակագրության տեղեկագրերում, որոնք ընդհանուր առմամբ գրեթե չեն տարբերվում նախորդ դարերի պաշտոնական տեղեկագրերում հանդիպող նյութերից¹⁴: Վանի էյալեթի 16-րդ դ. վարչաքաղաքական հարցերի, հատկապես՝ քրդական իշխանությունների ձևավորման առնչությամբ, իր ուրույն տեղն ունի քուրդ պատմիչ Շարաֆ (Շարաֆուդդին) խան Բիթլիսիի հայտնի աշխատությունը¹⁵:

Էյալեթի 17-18-րդ դդ. վարչական բաժանմանը նվիրված պաշտոնական տեղեկագրերի տվյալներ ենք հանդիպել նաև թուրքական փաստաթղթեր օգտագործած որոշ եվրոպացի հեղինակների, մասնավորապես՝ Փ. Ռիկոյի և Յ. ֆոն-Համմերի աշխատություններում¹⁶: Թեմայի կապակցությամբ առանձին տվյալներ են հաղորդում նաև 17-18-րդ դդ. պարսկական որոշ սկզբնաղբյուրներ, որոնք ինչ որ տեղ լրացնում են թուրքական տեղեկությունները¹⁷:

1840-ական թվականներից Ստամբուլում սկսել են պարբերաբար հրատարակվել Օսմանյան կայսրության համապետական տեղեկագրական և վիճակագրական բնույթի տարեգրքերը (թրք.՝ sâlname): Սկզբնապես դրանք կազմված էին բավական անփույթ, անգամ՝ անկանոն ձևով, որոնցից օգտվել հնարավոր է միայն այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների հետ լրից համեմատական աշխատանքներից հետո: Այնուամենայնիվ այս

¹³ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում» (XVI-XVII դդ. կանոննամեներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Չուլալյանի, Եր., 1964:

¹⁴ Fazila Akbal, 1831 tarihinde Osmanlı imparatorluğunda idarî taksimat ve nüfus.- „Belleten. Türk tarih kurumu”, c. XV, sayı 60, Ankara, 1951. Հմմտ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), Արաբերեն ձեռագրերի հավաքածու, թիվ 299:

¹⁵ Օգտագործել ենք Ե. Վասիլևայի թարգմանությունը: Տե՛ս Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-намэ, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, М., 1967. Հմմտ. Charmoy F.B., Chèref-Nameh ou Fastes de la Nation Kourde par Cheref-ou'ddin, Prince de Bidlis, tome 1, première, St. Pétersbourg, 1868.

¹⁶ Rycout P., The Present State of the Ottoman Empire, Westmead, Farnborough, Hants, England, 1972, էջ 177 (Լոնդոնում 1668 թ. լույս տեսած գրքի վերատպություն): Von Hammer J., Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Hildesheim, 1963, էջ 262 (Վիեննայում 1815 թ. հրատարակված գրքի վերատպություն): De Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, tome 17, Paris, 1841.

¹⁷ Tārix-e Ālamārāy-e Abbāsī, ta'lif-e Eskandar big Torkemān, Tehrān, 1334 (1916, պարսկերեն). „Tadhkirat Al-Mulūk. A Manuel of Safavid Administration (Circa 1137-1725)”, translated and explained by V. Minorsky, L., 1943, պարսկերեն):

սկզբնաղբյուրները զգալի չափով օգնում են խնդրո առարկա մի շարք հարցերին քիչ թե շատ ամբողջական պատասխան տալու: Թեմայի լուսաբանման համար օգտագործել ենք 1846-1910 թթ. և 1915-1916 թթ. տարեգրքերի տվյալները, իհարկե, անհրաժեշտ դեպքում կատարելով ճշգրտումներ և շտկումներ¹⁸: Որոշակի կարևորություն ունեն նաև 1866-1877 թթ. գոյություն ունեցած Էրզրումի վիլայեթի (հայ պատմագրության մեջ հայտնի է որպես Էրմենիստանի վիլայեթ) մեզ հասու մի քանի տարեգրքերի տեղեկությունները, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ նշված ժամանակահատվածում Վանի էյալեթի տարածքն ամբողջությամբ ներառված էր այս վարչամիավորի կազմում¹⁹:

19-րդ դ. 40-ական թթ. Վանի էյալեթի վարչական կազմությունը բավական մանրամասն ձևով ներկայացված է 1849-1852 թթ. թուրք-պարսկական վիճելի հարցերը լուծելու նպատակով ստեղծված սահմանազատիչ միջազգային հանձնաժողովի օսմանյան կոմիսարի քարտուղար Խուրշիդ Էֆենդիի աշխատությունում²⁰:

Ատենախոսությունը շարադրելիս, մասնավորապես 16-17-րդ դդ. վարչական իրավիճակի լուսաբանման հարցում, իրենց բացառիկ տեղն են գրավում հայերեն ձեռագրական աղբյուրները, առաջին հերթին՝ հիշատակարանները: Ընդ որում, մի շարք

¹⁸ Salname-yi devlet-i aliyye-yi osmaniye, İstanbul, 1263 (1846-1847), 1264 (1847-1848), 1265 (1848-1849), 1266 (1849-1850), 1267 (1850-1851), 1268 (1851-1852), 1269 (1852-1853), 1270 (1853-1854), 1271 (1854-1855), 1272 (1855-1856), 1273 (1856-1857), 1274 (1857-1858), 1275 (1858-1859), 1276 (1859-1860), 1277 (1860-1861), 1278 (1861-1862), 1279 (1862-1863), 1280 (1863-1864), 1281 (1864-1865), 1282 (1865-1866), 1283 (1866-1867), 1284 (1867-1868), 1285 (1868-1869), 1286 (1869-1870), 1287 (1870-1871), 1288 (1871-1872), 1289 (1872-1873), 1290 (1873-1874), 1291 (1874-1875), 1292 (1875), 1293 (1876), 1294 (1877), 1295 (1878), 1296 (1878-1879), 1297 (1879-1880), 1298 (1880-81), 1299 (1881-1882), 1300 (1882-1883), 1301 (1883-1884), 1302 (1884-1885), 1303 (1885-1886), 1304 (1886-1887), 1305 (1887-1888), 1306 (1888-1889), 1307 (1889-1890), 1308 (1890-1891), 1309 (1891-1892), 1310 (1892-1893), 1311 (1893-1894), 1312 (1894-1895), Salname 1313 (1895-1896), 1314 (1896-1897), 1315 (1897-1898), 1316 (1898-1899), 1317 (1899-1900), 1318 (1900-1901), 1319 (1901-1902), 1320 (1902-1903), 1321 (1903-04), 1321 (1903-04), 1322 (1904-1905), 1323 (1905-1906), 1324 (1906-1907), 1325 (1907-1908), 1326 (1908), 1327 (1909), 1328 (1910), 1334 (1915-1916): Այսուհետև՝ Salname, համապատասխան տարեթիվն ըստ հիջրայի և գրիգորյան տոմարի: Մեզ չի հաջողվել ձեռք բերել միայն 1911-1914 թթ. օսմանյան համապետական տարեգրքերի տվյալները: Չմոռանանք նշել, որ առանձին տարեգրքերի տեղեկությունները վերցրել ենք նաև դրանք օգտագործած որոշ հեղինակներից: Տե՛ս „Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, т. 6, Т., 1879-1881: „Приложения” (ղոկտոբր Ա. Մորդման). Cuinet V., La Turquie d'Asie, t. 2, Paris, 1892. Kemal H. Karpat, Ottoman Population. 1830-1914, Wisconsin, 1985.

¹⁹ Salname-yi vilâyet-i Erzurum, Erzurum, 1287 (1870-1871), 1288 (1871-1872), 1290 (1873-1874), 1291 (1874-1875), 1293 (1876):

²⁰ Хуршид-Эфенди, Сияхэт-намэ-и-худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе, С.-Петербург, 1877 (օգտվել ենք ռուսերեն թարգմանությունից):

դեպքերում օգտվել ենք նախորդ՝ 14-15-րդ դդ. նմանատիպ աղբյուրներից²¹: Հավելենք, որ վերջիններիս և թուրքական սկզբնաղբյուրների տվյալների համեմատությունը ցույց է տվել, որ Վանի էյալեթի՝ օսմանյան վարչական բաժանման հիմքում ըստ էության ընկած էր երբեմնի Վասպուրականի հայոց թագավորության տարածքում դեռ 11-12-րդ դդ. ձևավորված գավառային համակարգը: Հայերեն սկզբնաղբյուրների շարքում բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում տարբեր ժամանակների մատյանների հիման վրա նավավար Ղազար գրչի կողմից 1824 թ. (Հայոց ՌՄՀԳ) ընդօրինակված սկզբնաղբյուրը, որը նվիրված է Աղթամարի կաթողիկոսությանը²²: Գործում հանդիպող Աղթամարի կաթողիկոսության թեմերի մանրամասն շարքը, որի հաստատումը բացահայտ կեղծված կերպով վերագրվել է Գևորգ Բ Գառնեցի (877-897) կաթողիկոսին²³, ըստ էության, կրկնում է Վանի էյալեթի 17-19-րդ դդ. ներքին բաժանումը (այդ առումով սա հայերեն աղբյուրների մեջ միակ ամբողջական հիշատակումն է):

Ատենախոսությունը շարադրելիս շահեկան տեղեկություններ ենք հանդիպել 19-րդ դ. - 20-րդ դ. սկզբի առանձին հայ հեղինակների ուղեգրական բնույթի գործերում: Մասնավորապես այս շարքում պետք է առանձնացնել Արիստակես և Երեմիա Տևկանց-

²¹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1950: «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին (1401-1450 թթ., այսուհետև՝ ԺԵ-1), մասն երկրորդ (1451-1480 թթ., այսուհետև՝ ԺԵ-2), մասն երրորդ (1481-1500 թթ., այսուհետև՝ ԺԵ-3), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1955, 1958, 1967: «ԺԶ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1601-1620 թթ., այսուհետև՝ ԺԶ-1), մասն Բ (1621-1640 թթ., այսուհետև՝ ԺԶ-2), կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Եր., 1974, 1978, մասն Գ (1641-1660 թթ., այսուհետև՝ ԺԶ-3), կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Եր., 1984: «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբով Յակոբեանց», հտ. 5, Երուսաղեմ, 1971: «Մանր ժամանակագրություններ: XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. 1, Եր., 1951, հտ. 2, 1956: «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան Մխիթարեան ուխտէն, Վիեննա, 1895: «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա», հտ. Գ, կազմեց Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուլեան Մխիթարեան ուխտէն, Վիեննա, 1983: «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», հտ. Ա, կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970: «Նօտաք Հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ընծայեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսբեցոյ Վարագայ վանաց վանականի», Կ. Պօլիս, 1888: Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, [խմբ. Արա Գալայճեան], Երուսաղեմ, 1967: ՄՄ, ձեռագրեր թիվ 971, 1616, 1717, 2180, 3585, 3662, 4470, 4515, 5613, 6273, 6279, 6332, 6843, 8209, 9027:

²² «Հաւաքարան անուանց Կաթողիկոսաց (Աղթամարայ)», ծանօթութիւններով լոյս ընծայեաց Աղթամարեան Աթոռի հիմնարկութեան հազարամեակի (915-1915) առթիւ Մեսրոպ վ. Մաքսուդեանց, Ս. Էջմիածին, 1916 (այսուհետև՝ Հաւաքարան): Հմմտ. Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. 1 (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951 (այսուհետև՝ Գարեգին Ա):

²³ Դեռ Գարեգին Հովսեփյանն է այդ հանգամանքին ուշադրություն դարձրել՝ այն համարելով «կեղծիք եւ ուշ ժամանակի գործ» (Գարեգին Ա, նշվ. աշխ., էջ 192): Աղթամարի թեմերի ցուցակը զետեղված է նաև Ս. Էփրիկյանի և Խ. Լևոնյանի հոդվածներում: Տե՛ս «Բազմավէպ» ամսագիր, հտ. ԾԵ, Վենետիկ, 1897: «Բիւզանդիոն» օրաթերթ, Կ. Պօլիս, 1900, թիվ 1192:

ների աշխատասիրությունները²⁴: Հետաքրքիր և հազվագյուտ տեղեկություններ ենք քաղել Գարեգին Սրվանձտյանցի, Պետրոս ծայրագույն Վարդապետ Կալիսեցու, Պողոս Նաթանյանի, Մանվել Միրախորյանի և Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Տատրակ) գործերից²⁵: Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից ուշագրավ են նաև որոշ, հատկապես՝ ազգային-ազատագրական շարժման առանձին գործիչների հուշագրություններում հանդիպող պատմաաշխարհագրական բնութի փաստերը²⁶: Թեմային առնչվող աղբյուրագիտական բնութի նյութեր են ցրված հայկական պարբերական մամուլի տարբեր հրատարակություններում²⁷: Այս առումով մեծ կարևորություն ունեն մանավանդ հայկական կիսանկախ իշխանություններին ու ինքնավար համայնքներին նվիրված մի շարք հոդվածներ, ինչպես նաև՝ առանձին հեղինակների գործեր, ուր հանդիպում են արժեքավոր, հաճախ՝ հազվագյուտ տեղեկություններ²⁸: Նույնպես կարևոր են

²⁴ Տևկանց Ա., Այցելություն ի Հայաստան: 1878 թ., Եր., 1985: Տևկանց Ե., Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական (1872-1873 թթ.), Եր., 1991:

²⁵ Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հտ. 1, Եր., 1978: Պետրոս ծայրագույն Վարդապետ Կալիսեցի, Ասիական ճանապարհորդություն ի Հայրենիս, Կ. Պոլիս, 1881: Նաթանյան Պ., Արտասր Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ճապաղջուրի եւ Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883: Միրախորեան Մ., Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884, մասն Բ և Գ, 1885: Տեր-Կարապետյան Գ., Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911: Նույնի՝ Տարօնի աշխարհ, Եր., 1995:

²⁶ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», խմբագրեց Լեւոն Աճեմեան, Գահիրէ, 1947: «Ասլան Ստեփանեանի յուշերը», գրի առաւ՝ Հայկ Աճեմեան, Թեհրան, 1966: Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Գ հատոր: Տարօնի աշխարհը (1906), Թեհրան, 1982: Տե՛ս նաև «Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւիինգամեակին առթիւ. 1915-1930», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930: «Հուշագրական ժառանգություն: «Հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության (ՀՃՈԻ)» հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ», գիրք ԺԴ, Եր., 2011, էջ 286, 287» (Արմենակ Ամրիկյանի հուշերը հայրենի Ողմ ավանի մասին, այսուհետև՝ Ամրիկյան):

²⁷ «Ազգագրական հանդէս», գիրք 25-րդ, թիվ 2, Թիֆլիս, 1914: Նույնի՝ գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916: «Աշխատանք», Վան, 1911 (Բ տարի), թիւ 6: Նույնի՝ 1912 (Բ տարի), թիւ 12(59), 1915 (Ե տարի), թիւ 14 (213): Եր., 1916 (Ա տարի), թիւ 56: 1919 (Դ տարի), թիւ 5 (213): «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-1895, գիրք Ա: «Արեւելեան մամուլ», Զմիւռնիա, 1879, դեկտեմբեր (թիւ 12): «Արծուի Վասպուրական», Վարագ, 1858, թիւ 11-12: «Արծագանք», Թ., 1882, № 13: 1883, № 13: «Էջմիածին», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1965, թիվ Բ-Գ-Դ: «Լումայ», Տիֆլիս, 1897, գիրք Ա: 1898, Գիրք Բ, 1900, գիրք Ա: «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, թիւ 3219, 3220: 1884, թիւ 3596: «Մուրճ», Թ., 1903, № 12: 1904, № 3: «Մշակ», Թ., 1915, թիւ 48: «Վան-Տոսպ», 1913, թիւ 18, 22, 33: 1914, թիւ 29:

²⁸ Ա-Դո, Քիւրդ ցեղապետները.- «Հորիզոն», Թ., 1914, թիվ 288: 1915, թիւ 9: Ազիզեան Մ., Հերոսական Շատախի Արմշատ գիւղը, Պէյրուֆ, 1974 (Այսուհետև՝ Արմշատ): Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ.- «Ազգագրական հանդէս», Ե գիրք, Թ., 1899, թիւ 1: Բիւրատ Սմբատ, Եղլուրդէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910: Իգիթթաշի, Սասուն.- «Արծագանք», Թիֆլիս, 1894, թիվ 150: Լեւոնեան Խաչատուր, Հայաստանի խորերէն: Ողիմ եւ ողմեցիք. - «Կոչնակ» շաբաթաթերթ, ԺԴ տարի, թիւ 34: Նույնի՝ Ազատագրեալ հայ ցեղ մը: Նույնի՝ Քրտո-հայ ցեղաբանութիւն եւ քիւրտի ցեղային յատկանիշը.- «Վան-Վասպուրական աշխարհը», Պէյրուֆ, 2013: Ծերուկ (Արտակ Դարբինյան- Գ. Բ.), Վանի նահանգը ներկայումս.- «Մուրճ», Թ., 1904, թիւ 3: Մարտիրոսեան Նազարեթ, Սասուն.- «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916 (Ա տարի), թիւ 13: Մելիք [Մելիք Ազիզեան], Հերոսական գիւղ մը.- «Վարագ» պարբերաթերթ, Պոսթըն, 1958, թիւ 21: Մովսիսյան Սահակ

տպագիր արխիվային փաստաթղթերի առանձին ժողովածուներ, որտեղից վերցրել ենք թեմային առնչվող մի շարք նյութեր²⁹: Ուշագրավ են նաև Հայաստանի և սփյուռքի արխիվներում պահվող անտիպ փաստաթղթերը, որոնցից վերցրել ենք մեզ անհրաժեշտ մի շարք տվյալներ³⁰:

Ատենախոսության առնչությամբ հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում 19-րդ դ.-20-րդ դ. սկզբի օտարալեզու աղբյուրները: Իրենց կարևորությամբ առանձնանում են մասնավորապես ռուս հեղինակների աշխատությունները: 1820-ական թթ. վերջին Արևելյան Հայաստանի հյուսիսարևելյան տարածքում Ռուսական կայսրության ամրապնդումը հետագա տասնամյակներին հնարավորություն տվեց վերջինիս պաշտոնյաներին ու գործակալներին ավելի ակտիվորեն և խորությամբ ուսումնասիրելու Արևմտյան Հայաստանի ինչպես վարչաքաղաքական, այնպես էլ, ժողովրդագրական իրավիճակը, ինչը թույլ էր տալիս բարենպաստ պայմանների դեպքում ընդարձակելու ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության սահմանները դեպի Միջերկրական ծով: Արդեն 1849-1852 թթ. ռուսները գործուն մասնակցություն ունեցան թուրք-պարսկական սահմանազատիչ միջազգային հանձնաժողովի աշխատանքներին: Դրանց նյութերի ուշագրավ մանրամասներն ամփոփված են Ռուսաստանի կոմիսար-միջնորդ Ե. Ի. Չիրիկովի աշխատության մեջ, որի՝ մեզ առնչվող որոշ նյութեր օգտագործել ենք ատենախոսության մեջ³¹: 1870-ական թվականներից հրապարակ են իջնում ռուս դիվանագետ-

(Բենսե), Հարք (Մշո Բուլանըխ).-«Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 3, Եր., 1972: Շահպազեան Յակոբ, Քիրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911: Պետոյան Վ., Սասունի և Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղադրությունը, Եր., 2005: Սասունի Կ., Պատմություն Տարոնի աշխարհի, Պէյրուֆ, 1957: Սելյան (Արշակ Մատոյան), Սասուն, Եր., 1990: Лисициан С. Д., Историко-этнографические очерки Шатаха.- "Известия Кавказского Историко-археологического института", том V, Тифлис, 1927:

²⁹ «Դիւան Հայոց պատմութեան», Գիրք ԺԳ: Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (վաերագրեր 1801-1888), յաւելուածներով, ծանօթութիւններով եւ բազորքով հրատարակեց Գիտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1915: «Հայոց Յեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), հտ. 1. Վանի նահանգ, Եր., 2012: «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», Կ.Պոլիս, 1878:

³⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ). Ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 111: Ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856: Ֆ. 227, ց. 1, գ. 429: Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (այսուհետև՝ ՀՊՊԹ). Ֆ. Ա-Դոյի արխիվ, գ. 839/143-1: Ֆ. Ազգագրության բաժին, գ. 253: Ֆ. Արխիվ, գ. 80: ՀՅԴ Բոստոնի արխիվ, «Անձնական գրություններ: Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ). Տիգրան Չիթունու ֆոնդ, գործ 2 (ԺԶ տետր): Թ.Ազատյանի Ֆ., բաժին III, գ. 57: Բաժին IV, գ. 224: Շ. Կուժիկյանի ֆոնդ, 3ա, տետր 6-7, 11, 13, 18: Ֆ. Յր, տետր 35: Տէր-Կարապետեան Գեղամի (Տատրակ) ֆոնդ», պահոց 16, դարակ 1, № 1966/131:

³¹ Чириков Е. И., Путевой журнал Е. И. Чирикова, русского комисара – посредника по турецко – персидскому разграничению. 1849-52, С.-Петербург, 1875 (այսուհետև՝ Чириков).

ների և բարձրաստիճան հետախույզների բազմաթիվ ուղեգրություն-հաշվետվությունները, որոնք մեր ուսումնասիրության համար պարունակում են որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող տվյալներ³²:

19-րդ դ. վերջի - 20-րդ դ. սկզբի Վանի վիլայեթի վարչական կառուցվածքի ուսումնասիրության համար իրենց ուրույն տեղն են գրավում Վանում Ռուսական կայսրության փոխհյուպատոսներ Ա. Մ. Կոլյուբակինի և Վ. Տ. Մայնսկու աշխատությունները³³: Հատկապես կարևորվում են վերջինիս աշխատությունները, չնայած հեղինակի բացահայտ հակահայ կեցվածքին, ինչը բխում էր տվյալ ժամանակաշրջանում Ռուսական կայսրության քաղաքականությունից (դա մինչև 1912 թ. ընդհանրապես հատուկ էր ողջ ռուս պաշտոնեությանը): Վ. Մայնսկու գործերում զետեղված են բազմաթիվ ուշագրավ փաստեր վիլայեթի մասին, այդ թվում՝ բնակավայրերի առաջին մանրամասն ցուցակները³⁴: Իր ուղևորությունների ընթացքում հեղինակը թողել է նաև Հաքարիի բավական ուշագրավ նկարագրությունը, որը նույնպես օգտագործել ենք ատենախոսությունը շարադրելիս: Ընդ որում, Վանի փոխ-հյուպատոսի կողմից, քաղաքական առանձնակի նկատառումներով, հատուկ ուշադրության ներքո գտնվել է «Ասորական մարզը», որը ներկայացված է առանձին մանրամասնությամբ³⁵:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում 1909-1914 թթ. թուրք-պարսկական հերթական տարածքային վեճը լուծելու համար կազմված սահմանազատիչ միջազգային հանձնաժողովի աշխատանքների ու արդյունքների տվյալները, որոնք ռուսների կողմից

³² Малама Я. Д., Несториане и округ Хаккери. - „Известия кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, Т., 1873, т. 2: „Приложения”. Նույնի՝ Описание Эрзерумского вилайета, С.-Петербург, 1874. Филиппов В. Н., Военно-топографический и стратегический обзор северо-восточных провинций Азиатской Турции, С.-Петербург, 1874. Гиппиус А.И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью.- Приложение ко 2-му выпуску т. 9 „Известий Кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, Т., 1889. Նույնի՝ Отчёт о поездке 1889 года, Т., 1892. Термен Р. И., Отчёт о поездке в санджак Хакиари Ванского вилайета в 1906 году, Тифлис, 1910 (այսուհետև՝ ТСХ).

³³ Колюбакин А.М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, том 1, часть 1, Т., 1888. Т. 8, ч. 2, 1890. Маевский В.Т., Ванский вилайет. Военно-статистическое описание, Т., 1901 (այսուհետև՝ МВБ). Նույնի՝ Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, Т., 1904 (այսուհետև՝ МВБ). Աշխատությունը կազմված է առանձին ինքնուրույն հատվածներից, որոնցից հիմնականում օգտվել ենք հետևյալ մասերից. „Географический очерк” (այսուհետև՝ ГО), „Статистические данные о населении” (այսուհետև՝ СДН):

³⁴ МВБ, СДН, стр. 1-159.

³⁵ Маевский В. Т., Несториане Ванского вилайета. Поездка 1898 года.- „Известия штаба Кавказского военного округа”, № 35-36, Тифлис, 1913.

ներկայացված են առանձին երկհատորանի աշխատությունով³⁶: Ի դեպ, Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին թուրք-պարսկական սահմանի (այդ թվում՝ Վանի վիլայեթի արևելյան սահմանագծի) հետ կապված առանձին հարցեր լուսաբանել ենք ռուսական հետախուզական ծառայության կողմից հրատարակվող տեղեկագրերի տվյալների հիման վրա³⁷, իսկ 20-րդ դարասկզբին վիլայեթում ստեղծված քաղաքական և վարչական իրավիճակի վերաբերյալ հետաքրքիր փաստերը հնարավորություն են տվել վերահանելու Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության և Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվների առանձին պահոցներում պահվող մի շարք նյութերի ուսումնասիրության շնորհիվ³⁸:

Թեմայի առնչությամբ որոշակի շահեկան նյութեր են հանդիպում բրիտանացի դիվանագետների և հետախույզների գործերում: Անգլիան (Բրիտանական կայսրությունը) 19-րդ դ. առաջին տասնամյակներից տարածաշրջանում գտնվում էր լուրջ մրցակցության մեջ Ռուսաստանի հետ՝ ձգտելով ամեն կերպ խոչընդոտել, անգամ՝ կասեցնել հակառակորդ պետության առաջխաղացումը: Այս առումով ուշագրավ տեղեկություններ ենք հանդիպում Լ. Ռիչի, Ու. Էյնսուորթի, Գ. Բեջերի, Զ. Թեյլորի, Հ. Փերսիի (լորդ Ուարքուորթ) և Հ. Լինչի ուղեգրություններում³⁹: Ի դեպ, նշված հեղինակներից ոմանք (օրինակ՝ Ու. Էյնսուորթը, Զ. Թեյլորը) շահեկան տեղեկություններ են թողել Արևմտյան

³⁶ „Материалы по изучению Востока”, выпуск 1, С-Петербург, 1909. Նույնի՝ выпуск 2, Петроград, 1915 (այսուհետև՝ МИБ-1 և МИБ-2).

³⁷ „Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой за время с 1-го марта по 1-ое апреля 1912г.”, №№ 19/20, Т., 1912.

³⁸ Архив внешней политики Российской Империи (այսուհետև՝ АВПРИ), фонд „Политархив”, опись 482, дело №№ 715, 716. Ф. „Посольство в Константинополе”, оп. 517/2, д. №№ 1566, 1571, 1590, 1603, 1605. Российский государственный военно-исторический архив (այսուհետև՝ РГВИА), ф. 450, оп. 1, д. № 141: Ф. 1300, оп. 10, д. № 446:

³⁹ Rich L. C. J., Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh, by the Late Claudius James Rich, vol. 1, L., 1836. Ainsworth W.F., Travels and Researches in Asia-Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, vol. 2, London, 1842. Badger G.P., Nestorians and their Rituals, vol. 1, L., 1852. J. G. Taylor, Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. – Journal of the Royal Geographical Society of L., volume 35, 1865 (կից՝ քարտեզով). [Lord Warkworth], Notes from a Diary in Asiatic Turkey by Lord Warkworth, M. P., L., 1898. Percy E., Highlands of Asiatic Turkey, L., 1901 (կից՝ քարտեզով). Линч Х.Ф.Б., Армения Путевые очерки и этюды, т. 2, Т., 1910 (կից՝ քարտեզով, օգտագործել ենք աշխատության ռուսերեն թարգմանությունը): Ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև 19-րդ դ. սկզբին Վանի շրջանով անցած ֆրանսիացի դիվանագետ Պ. Ժոբերը, որի ուղեգրությունից օգտվել ենք Հ. Հակոբյանի թարգմանությամբ: Տե՛ս Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության: Ուղեգրություններ, հտ. 2, ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Յերևան, 1934:

Հայաստանի, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ ողջ միջագետքյան տարածաշրջանի հնագույն քաղաքատեղիների և պատմական հուշածանների վերաբերյալ:

Պատմաաշխարհագրական բնույթի ուսումնասիրությունների պարագայում խիստ կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում քարտեզագրական, մասնավորապես՝ տոպոգրաֆիական աղբյուրները (պլանշետները): Մեր կողմից օգտագործվել են ցարական 5-վերստանոց քարտեզի առանձին հատվածներ⁴⁰: Այդ տեսանկյունից, սակայն, բացառիկ կարևորություն ունեն ռուսական հետախուզության կողմից Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ձեռք բերված թուրքական շտաբային քարտեզները: Վերջիններս՝ արաբատառ, նախապատերազմական տարիներին բարձր ճշգրտությամբ և մանրամասնությամբ պատրաստել են օսմանյան շտաբերում ծառայող գերմանացի զինվորական մասնագետները, որոնք այնուհետև թարգմանվել և կիրառության մեջ են մտել ռուսական բանակի Կովկասյան ճակատում տեղակայված զորամասերում⁴¹: Նմանատիպ քարտեզները կարևորվում են Վանի վիլայեթի և վերջինիս վարչամիավորների սահմանների, ինչպես նաև բնակավայրերի մանրամասն ցանցի ճշգրտման համար: Նշված քարտեզները 1930-1940-ական թթ.՝ արդեն լատինատառ, սկսել են կիրառվել Թուրքիայի Հանրապետության բանակում: Ինչ-որ ճանապարհով հասնելով այն ժամանակվա Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն (Արևմտյան Գերմանիա)՝ վերջինիս առանձին հատվածներ հրատարակվել են 1960-ական թթ.⁴²: Ատենախոսության շարադրման ընթացքում մեր կողմից լայնորեն օգտագործվել են նաև Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների բրիտանական որոշ պլանշետներ, որոնք այլևայլ աղբյուրների հիման վրա կազմվել և աստիճանաբար ճշգրտման են ենթարկվել 1901-1916 թթ.⁴³: Սրանից բացի, ատենախոսության հետ կապված որոշ հարցեր ճշտել ենք

⁴⁰ Ռուսական 5 վերստանոց քարտեզ, Д-9 պլանշետ (մասշտաբ՝ 1:5 վերստ կամ 1:210 000):

⁴¹ „Копия турецкой карты Азиатской Турции, изданной в масштабе 1:200 000 в 1330 году Гиджры, т.е. в 1911-12 годах”, [Тифлис], 1915-17, масштаб 1:210 000: Օգտվել ենք III- 16-17, IV- 16-17 և V- 16-18 պլանշետներից (այսուհետև՝ Копия և համապատասխան պլանշետի համարը): Դրանց թարգմանությանն իր գործուն մասնակցությունն բերել հայ հասարակական նշանավոր գործիչ Հակոբ Զավրիյանը (Զավրիկ): Ի դեպ, վերոհիշյալ քարտեզի բնագիր որոշ օրինակներ այժմ պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրադարանում:

⁴² „Codex KulturAtlas: Türkei”, Teil 9 und Teil 10, Gundohlzen, 1966 (մ.՝ 1: 300 000, այսուհետև՝ СКА). Վերոհիշյալ քարտեզներն օգտագործվել են ժամանակակից Թուրքիայի տարածքի պատմա-մշակութային հուշարձաններն ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնելու նկատառումներով:

⁴³ „Eastern Turkey in Asia”, redrawn from Turkish Staff Map 1:200 000 at the Ordinance Survey Office, Scale 1:250 000, Sheets 18-20, 26-27 (այսուհետև՝ Eastern Turkey և համապատասխան պլանշետի համարը).

խորհրդային բանակի գլխավոր շտաբի հրատարակած համապատասխան պլանշետների հիման վրա⁴⁴: Օգտագործել ենք նաև ԽՍՀՄ Գեոդեզիայի և քարտեզագրության գլխավոր վարչության (ГУГК) հրատարակած Թուրքիայի տեղեկատու քարտեզը⁴⁵:

Հայագիտության մեջ Վանի էյալեթի (վիլայեթի) վարչաքաղաքական պատմությունը համալիր կերպով, ըստ էության, բացակայում է: Այդ առումով առավել ամբողջական աշխատությունը կարելի է համարել նշանավոր հայագետ, հայ իրականության մեջ պատմական աշխարհագրության գիտական հիմնադիր, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Ինճիճյանի հայտնի գործը⁴⁶: Հեղինակը հանգամանալից կերպով ներկայացրել է ոչ միայն իր ապրած ժամանակի (18-րդ դ. 2-րդ կես), Հայաստանի երկու հատվածների, այդ թվում՝ Վանի էյալեթի վարչական իրավիճակը, այլև հարկ եղած դեպքում անդրադարձ կատարել նախորդ դարերին առնչվող որոշ հարցերի: Ղ. Ինճիճյանի գործում հանդիպում են նաև ժողովրդագրական տվյալներ մեր երկրի բազմաթիվ բնակավայրերի վերաբերյալ (քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, վանքեր ևն): Արժեքավոր են հատկապես հեղինակի, ի դեպ՝ առաջին, տեղեկություններն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պահպանված հայկական կիսանկախ իշխանությունների մասին: Ականավոր պատմաբան և արևելագետ Մ. Զուլայանն այս աշխատությունը կոչել է Արևմտյան Հայաստանի «հանրագիտարան»⁴⁷: Այս առումով, իհարկե, ժամանակագրական մեծ խզումով, կարելի է հիշատակել նաև գերմանացի արևելագետ Անդրեաս Բիրքենի աշխատությունը, որն ընդգրկում է 16-րդ դարից 20-րդ դարասկիզբ հասնող հիմնական սկզբնաղբյուրների, այդ թվում՝ թուրքական առանձին տարեգրքերի տեղեկությունները⁴⁸: Ուշագրավ է արևելագետ, թարգմանիչ Ա. Սաֆրաստյանի ուսումնասիրությունը, որը նվիրված է 17-րդ դ. օսմանյան վարչական բաժանումների համակարգին⁴⁹: Վաղ շրջանի (16-17-րդ դդ.) Վանի էյալեթի, նաև՝ հարակից տարածք-

⁴⁴ „Генеральный штаб Советской Армии” , 1981 (м. 1:200 000), պլանշետներ 10-38-13, 10-38-16, 10-38-21 (այսուհետև՝ ГШ և):

⁴⁵ „Турция. Справочная карта” (м. 1:20 000 000), М., 1986.

⁴⁶ Ինճիճյան Ղ., նշվ. աշխ.:

⁴⁷ Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 11:

⁴⁸ Birken A., Die Provinzen des Osmanische Reiches, Wiesbaden, 1976.

⁴⁹ Սաֆրաստյան Ա., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դ. (պատմական ակնարկ).- «Արևելագիտական ժողովածու», հտ. 1, Եր., 1960:

ների վարչաքաղաքական մի շարք հարցեր քննարկված են Ի. Պետրուշևսկու և Մ. Սվանիձեի աշխատություններում⁵⁰:

Ցավոք, թեմային վերաբերող ընդգրկուն այլ աշխատություններ մեզ այլևս հայտնի չեն: Որպես կանոն, Վանի էյալեթի (վիլայեթի) ուսումնասիրությանն անդրադարձած հեղինակների հետազոտությունները վերաբերում են միայն որոշակի ժամանակահատվածի, և հաճախ դրանք սփռված են տարբեր հրապարակումներում: Այսպես, ականավոր հայագետ, Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղևոնդ Ալիշանի որոշ աշխատություններում պաշտոնական տեղեկությունների հիման վրա լուսաբանված են միայն 1850-ական թթ. վարչական բաժանումն ու կացությունը⁵¹: Թանգիմաթյան ժամանակահատվածի վարչական իրավիճակին են նվիրված ֆրանսիացի Մ. Ա. Ուբիչինիի երկու աշխատությունները (երկրորդը՝ Պ. դե Կուրտեյլի հետ համատեղ)⁵²: 19-րդ դ. վերջի - 20-րդ դ. սկզբի Վանի վիլայեթի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ ենք հանդիպել ռուսալեզու այնպիսի գործերում, ուր ներկայացված է տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական և վիճակագրական (որպես կանոն՝ ռուսական պաշտոնական տեսանկյունից) իրադրությունը⁵³: Հարկ է նշել նաև հայ հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Ա-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) և արևելագետ Երվանդ Սարգսյանի (Սարկիսով) որոշակի ավանդը թեմայի ուսումնասիրության ասպարեզում⁵⁴:

⁵⁰ Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX веках, Ленинград, 1949. Сванидзе М. Х., О юрдуках и оджаклыках как одной из форм земле-владения в Османской империи (на примере Чилдырского эялета), Москва, 1966.

⁵¹ Ալիշան Ղ., Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1853: Նոյնի՝ Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1855:

⁵² „Lettres sur la Turquie ou Tableou statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire Ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gul Khané (1839)”, par M. A. Ubicini, première partie: Les Ottomans, Paris, 1853. Убичини А. и Де-Куртейль П., Современное состояние Османской империи. Статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины не-мусульманские и пр., С.-Петербург, 1877.

⁵³ Ерицов А. Д., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Т., 1881. Грязнов Ф., Военный обзор передового театра в Азиатской Турции, часть 1, Т., 1895; ч. 2, 1897. Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение Турецких и Русских курдов, Тифлис, 1900. Նոյնի՝ Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, С.-Петербург, 1912.

⁵⁴ Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և տնտեսական դրութեան, Եր., 1912 (այսուհետև՝ ՎԲԷ): Նոյնի՝ Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Եր., 1917 (այսուհետև՝ ՄԴՎ): Саркисян Е.К., Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении.- «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հտ. 5, Եր., 1970:

Հետաքրքիր են Վանի վիլայեթի տարբեր հատվածներին նվիրված առկա հետազոտությունները⁵⁵: Հաքարիի և վերջինիս բաղկացուցիչ մասը համարվող «Ասորական մարզի» ուսումնասիրությամբ զբաղվել են ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը, նաև՝ այլալեզու առանձին հեղինակներ⁵⁶:

Մեր աշխատության համար մեծ նշանակություն ունի պատմական թեմատիկ քարտեզագրությունը: Ատենախոսությունը շարադրելիս օգտագործել ենք 19-րդ դ. որոշ քարտեզներ, որոնք վերցրել ենք Ռուբեն Գալյանի կողմից հրատարակված ժողովածու-ատլասից⁵⁷: Միննույն ժամանակ Սուրեն Երեմյանը և Բաբկեն Հարությունյանը նույնպես տպագրել են ուսումնասիրվող թեմային առնչվող պատմական մի շարք քարտեզներ⁵⁸: Աշխատության համար շահեկան է եղել նաև անգլիացի հետազոտող Դոնալդ Էդգար Փիթչերի՝ Օսմանյան կայսրության պատմական աշխարհագրությանը նվիրված ատլաս-ուսումնասիրությունը⁵⁹:

⁵⁵ Սերինե (Սերինե Ավագյան), Արճակ.- «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 8, Եր., 1978: Սոս-Վանի, Ճանչնանք մեր հայրենիքը: «Վասպուրական մեր աշխարհ», Աթենք, 1938: Орбели И. А., Фольклор и быт Мокса, М., 1982. Նույնի՝ Избранные труды в двух томах, том II, Ереван, 2002.

⁵⁶ Լալայեան Ե., Վասպուրականի ասորիները, Թիֆլիս, 1913: Badger G.P., Nestorians and their Rituals, vol. 1, L., 1852. Думбас, Айсоры.- „Новый Восток“, М., 1923. Luke H.C., Mosul and its Minorities, L., 1925. [Mark Sykes], „The Caliphs’ Last Heritage“, by Mark Sykes, New York, 1973 (այսուհետև՝ Sykes).

⁵⁷ Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Եր., 2005:

⁵⁸ Երեմյան Ս., Ղազարյան Հ., Հայաստանը և հարևան երկրները 1860-1870 թթ., մասշտաբ՝ 1:20 000 000.- «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. V, Եր., 1974: «Հայաստանը XVI դարում», մ.՝ 1: 3 000 000, էջ 86-87: «Հայաստանը XVII դարի առաջին կեսին», մ.՝ 1:3 000 000, էջ 88-89 - Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), Եր., 2004:

⁵⁹ Pitcher D. E., An Historical Geography of the Ottoman Empire from the earliest times to the end of the sixteenth century, with detailed maps to illustrate the expansion of the Sultanate, Leiden, 1981. Օգտվել ենք հետևյալ քարտեզներից. Map XXV „Anadolu“, scale 1: 20km, map XXI: “Caucasia”, scale 1: 50 km, map XXXII: “Syria, Mesopotamia and Kurdistan”, scale 1: 50km:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԵՎ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

**1.1. Օսմանյան տիրապետության հաստատումը և վարչատարածքային
բաժանումն Արևմտյան Հայաստանում**

Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում 13-րդ դ. վերջին թուրքական քայլ ցեղի ստեղծած բեյությունը, որը շուտով կառավարիչներից մեկի անունով սկսեց կոչվել Օսմանյան, ագրեսիվ նվաճողական քաղաքականության շնորհիվ հաջորդ հարյուրամյակում արդեն դարձավ Մերձավոր Արևելքի առավել ռազմատենչ և ուժեղ պետություններից մեկը: Անընդհատ ընդարձակելով սահմաններն ինչպես արևմուտքում՝ Եվրոպայում, այնպես էլ արևելքում՝ Փոքրասիական թերակղզում, օսմանյան բանակները 1392-1398 թթ. նվաճեցին նաև Փոքր Հայքի և հարակից երկրամասերի հայաբնակ շրջանները (Սեբաստիա, Կեսարիա, Մալաթիա ևն): 1402 թ. Անգորայի (Անկարա) ճակատամարտում Լենկթեմուրի բանակից կրած ջախջախիչ պարտությունը միայն ժամանակավորապես կասեցրեց օսմանյան պետության առաջխաղացումն արևելք: 1453 թ. նվաճելով Կոստանդնուպոլիսը և կործանելով Բյուզանդիան, որով նշանավորվեց նոր՝ Օսմանյան կայսրության ծնունդը, սուլթան Մեհմեդ 2-րդ Ֆաթիհը (1451-1481) հաջորդ տասնամյակներին բախվեց ակկոյունլու (աղղոյունլու) թուրքմենների հետ, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում պատմական Մեծ Հայքի մեծագույն մասը: 1473 թ. հուլիսի 26-ին Դերջանի ճակատամարտում ակկոյունլու Ուզուն-Հասանը պարտություն կրեց, որի հետևանքով օսմանցիներին անցան Բաբերդը, Երզնկա, Էրզրումը (Կարին) և Կամախը:

Միևնույն ժամանակ, 15-րդ դ. վերջին և 16-րդ դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքում բարձրացավ մի նոր հզոր պետություն՝ Սեֆյան Պարսկաստանը: Ծագումով արդաբիլցի սեֆյան (սեֆևի) հարստությունից Իսմայիլը, հենվելով թրքախոս, «կզըլբաշ» («կարմրագլուխ») հորջորջված 7 ցեղերի ռազմական միության վրա, և օգտվելով ակկոյունլուների պետության ներսում ծայր առած գահակալական

կոիվներից, 1499 թ. գրավեց Թավրիզը, որը դարձրեց իր նորաստեղծ տերության մայրաքաղաքը: 1500 թ. Իսմայիլը նվաճեց Շիրվանշահերի պետությունը, իսկ 1501 թ. Շարուրի ճակատամարտում վճռական պարտության մատնեց ակկոյունլուներին: 1502 թ. հռչակվելով շահնշահ՝ Իսմայիլը մինչև 1507 թ. նվաճեց Հայաստանի մեծագույն մասը, Միջագետքը, իսկ նրա պետությունը դարձավ Օսմանյան կայսրության անմիջական սահմանակիցը: Երկու ախոյանների միջև գոյություն ունեցող լուրջ հակամարտությունները, որոնք թեև արտաքուստ կրոնադավանաբանական բնույթ ունեին, բայց ներքուստ պարունակում էին մի գերիխնդիր՝ նորանոր տարածքների նվաճումով տիրանալ Մերձավոր Արևելքի ռազմավարական կարևորագույն հանգույցներին, շատ շուտով վերաճեցին երկարատև ավերիչ պատերազմների, որոնք առանձին ընդհատումներով տևեցին 125 տարի (1514-1639 թթ.): Մեր նպատակից դուրս է տալ թուրք-պարսկական պատերազմների նկարագրությունը¹, ուստի ստորև կանդրադառնանք միայն ներկա ուսումնասիրությանն առնչվող դրվագներին:

Պատերազմն ընթանում էր փոփոխական հաջողություններով: Հենց սկզբում՝ 1514 թ. օգոստոսի 23-ին, սուլթան Սելիմ 1-ին Յավուզը-Ահեղը (1512-1520) Մակվից հարավ ընկած Չալդրանի դաշտում ծանր պարտության մատնեց կզըլբաշների զորքին: Սակայն թուրքական բանակում ծայր առած ենիչերիների դժգոհությունները ստիպեցին նրան շատ շուտով ետ քաշվել²: 1515 թ. ռազմական գործողությունների ընթացքում հեռատես սուլթանը, հմտորեն օգտագործելով Հարավային Հայաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի քրդական ցեղերի հակակզըլբաշական շարժումը, նրանց ներգրավեց իր կողմը: Սելիմին հսկայական օգնություն ցույց տվեց հատկապես բիթլիսցի ազդեցիկ մոլլա Իդրիսը (ռոժըկի ցեղից), որի կոչով Ուրմիո լճից մինչև Մալաթիա ընկած ընդարձակ տարածության վրա հաստատված քրդերի զինված ուժերը միացան օսմանյան բանակին: Նույն թվականին կնքված զինադադարով Օսմանյան կայսրությանն առաջին անգամ անցան Հայաստանի կենտրոնական և

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 16-րդ դ. ու 17-րդ դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961: Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., էջ 32-71: Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների: 13-18-րդ դարեր, գիրք Ա, քաղաքական պատմություն, Եր., 1990, էջ 108-173:

² Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք առաջին, «Երկերի ժողովածու», Եր., 1969, էջ 174-176: Զուլալյան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը, էջ 111-112:

հարավարևմտյան մի շարք գավառներ³: Ճիշտ է, դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում, և շուտով կզրլբաշները հիմնականում ետ գրավեցին կորցրած տարածքները, սակայն Հայաստանի համար վերոհիշյալ գինադադարն ունեցավ ճակատագրական հետևանքներ: Հեռուն գնացող քաղաքական նպատակներով, Սելիմ 1-ինը շատ քրդական ցեղերի Հյուսիսային Միջագետքից և հարակից շրջաններից (մասնավորապես՝ Դիարբեքիրից) տեղափոխեց պատմական Այրարատի Կոգովիտ, Բագրևանդ, ինչպես նաև՝ Վասպուրականի առանձին շրջաններ՝ վերաբնակեցնելով պարսկական սահմանի երկայնքով՝ ընդդեմ թշնամու:

Պատերազմն ավելի բորբոքվեց Սելիմի և Իսմայիլի հաջորդների՝ սուլթան Սուլեյման 1-ին Կանունիի (1520-1566) և շահ Թահմասպ 1-ինի (1524-1576) գահակալության ժամանակ: 1531-1535 թթ. Հայաստանը կրկին վեր էր ածվել ռազմական թատերաբեմի հաջողությունն ուղեկցում էր մերթ օսմանցիներին, մերթ՝ կզրլբաշներին: 1533-1534 թթ. սուլթանի մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան իրար ետևից գրավեց Խլաթը (Ախլաթը), Արծկեն (Ադիլջևազը), Արճեշը, իսկ 1534 թ. հուլիսի 11-ին (Հիջրայի 940 թ. Ջուլիիջջա ամսի 11-ին)՝ Վանը⁴: Սակայն թուրքերին չհաջողվեց երկար մնալ նորանվաճ տարածքներում: Մինչև 1535 թ. շահ Թահմասպը կարողացավ ետ մղել թշնամուն՝ վերագրավելով կորցրած գավառների մեծ մասը, այդ թվում՝ Վանը:

Երկու պետությունների միջև լարվածությունը հետագայում, սակայն, չմարեց և հանգեցրեց նոր պատերազմի: 1548 թ. մարտի 28-ին Սուլեյմանը հսկայական բանակով Կոնիա-Սեբաստիա-Ամասիա-Էրզրում-Արծկե ճանապարհով շարժվեց Թավրիզ⁵: Վերջինիս տիրանալով՝ սուլթանը բանակով շրջվեց Վանի ուղղությամբ, որն արդեն պաշարված էր, և 1548 թ. օգոստոսի 27-ին (Հիջրայի 955 թ. Ռեջեբի 20-ին) գրավեց քաղաքի բերդը⁶: Կարճ ժամանակամիջոցում թուրքերը վերանվաճեցին նաև Արծկեն,

³ Տե՛ս Նաջարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 80: Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը, էջ 35: Հմմտ. «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն», հտ. II (միջին դարեր), Եր., 2016, էջ 403:

⁴ Վանի գրավման տարեթիվը և օրը՝ ըստ թուրք պատմիչ Փեչևի-Իբրահիմի «Թարիխ-ի Փեչևի» գործի: Տե՛ս ԹԱ-1, էջ 28: Ամիսներն ու օրերն ըստ Հիջրայի ժամանակակից տոմարի ենք վերածել Բ.Ե. Թումանյանի աղյուսակների հիման վրա: Տե՛ս «Տոմարի պատմություն», էջ 136, 144:

⁵ Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը, էջ 40: Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը, էջ 116:

⁶ Evliya Çelebi, s. 160. Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 232: Փեչևին նշում է, որ Սուլեյմանը «Ռեջեբ ամսի 11-ին (955թ.- Գ.Բ.) հաստատվեց Վանի դաշտում... Ամբողջ մի շաբաթ, գիշեր ցերեկ [բերդը] գնդակոծեցին... Տասներորդ օրը (իմա՝ Ռեջեբի 20-ին – Գ.Բ.) բերդը գրավվեց և Փադիշահին ենթարկվեց»: Տե՛ս ԹԱ-1, էջ 29):

Արճեշը, Խլաթը, Բերկրին: Սուլթանին հպատակություն հայտնեցին նաև Հաքարիի և Խոշաբի կամ Մահմուդիի քրդական իշխանությունները (հուլյումեթները)⁷: Հետագայում, թեև ռազմական գործողությունները շարունակվեցին մինչև 1554 թ., և շահ Թահմասպը մի քանի անգամ ասպատակեց թուրքերի նվաճած տարածքները, բայց, ի վերջո, 1555 թ. մայիսի 29-ին Ամասիայում երկու պետությունները հաշտություն կնքեցին: Այդ պայմանագրի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությանն էին անցնում Հայաստանի մեծ մասը, որը պատմագրության մեջ ընդունված է անվանել Արևմտյան Հայաստան (ինացած եզրաբանությամբ՝ «Տաճկահայաստան» կամ «Թուրքահայաստան»), Արևմտյան Վրաստանը, Միջագետքը: Ընդ որում, Ամասիայի պայմանագրով օսմանցիների տիրապետությունը չէր տարածվում Տայքում, իսկ Ախուրյանից մինչև Մեծրաց ու Կարմիր փորակի լեռներն ընկած երկրամասը (Կարս-Վանանդը, Շիրակի արևմուտքը, Երասխաձորը) ապառազմականացվում և ամայացվում էր: Նշված երկրամասերն Օսմանյան կայսրությանը վերջնականապես անցան 1639 թ. մայիսի 17-ի Կասր-է Շիրինի հաշտության պայմանագրով, որից հետո տերությունների միջև սահմաններն ըստ էության չփոխվեցին մինչև 19-րդ դ. սկիզբը: Սահմանագիծը Հայաստանով անցնում էր Ախուրյան գետով, հատում էր Արաքսը և, հասնելով Հայկական պար լեռնաշղթա, շրջվում էր արևելք՝ ընթանալով վերջինիս ջրբաժան գծով մինչև Մեծ և Փոքր Մասիսների միջև գտնվող թամբոցը: Այստեղից սահմանը շրջվում էր հարավ-արևելք, հասնում Ծաղկանց (օտարների հորջորջմամբ՝ Ալադաղ) լեռների ծայր արևելյան ճյուղերին և շեշտակի ուղղվելով հարավ՝ իջնում Վասպուրականի կամ Ղոթուրի, այնուհետև՝ Զագրոսի լեռնաշղթաների ջրբաժաններով⁸:

Նախքան բուն նյութին անցնելը, ավելորդ չենք համարում մի քանի խոսքով անդրադառնալ 14-17-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանմանն ընդհանրապես: Նվաճած երկրներն ու տարածքներն օսմանյան իշխանություններն ընդգրկել էին առանձին վարչամիավորների մեջ, որոնք կոչվում էին էյալեթներ (օսմանյան

⁷ Evliya Çelebi, s. 158.

⁸ «Հայաստանը XVI դարում» քարտեզ, մասշտաբ 1: 3000000, էջ 86-87: «Հայաստանը XVII դարի առաջին կեսին» քարտեզ, մ. 1: 3000000, էջ 88-89 - Բ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս): Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1984, էջ 353: Հմմտ. Բադալյան Գ., Հայաստանը XVI դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները, քարտեզ, մ. 1: 3600000, էջ 49: Նույնի՝ Հայաստանը XVII դարի առաջին կեսին, քարտեզ, մ. 1: 3600000, էջ 50 - «Հայաստանի ազգային ատլաս», հատոր Բ, Եր., 2008:

թուրքերենով՝ «նահանգներ»)⁹: Վերջիններս կառավարում էին բեյլերբեյերը կամ միրմիրանները (իշխանաց իշխան»), որոնց շնորհիվում էր փաշայի տիտղոս: Էյալեթները կազմված էին մի շարք՝ ավելի մանր ստորաբաժանումներից՝ սանջակ կամ լիվա (թրք.-արաբ.՝ سنجاق կամ لواء, այն է՝ «գավառ», որի կառավարիչը կոչվում էր՝ սանջակբեյի կամ միրլիվա), կազա (թրք.-արաբ.՝ قضا, այն է՝ «գավառակ», կառավարիչը՝ կազի կամ կադի) և նահիե (թրք.-արաբ.՝ ناحية, այն է՝ «գյուղախումբ», կառավարիչը՝ կայմակամ)¹⁰: Օսմանյան կայսրության մասն էին դիտվում նաև մի շարք կախյալ երկրներ և իշխանություններ, Արևելյան Եվրոպայում՝ Վալախիան (թրք.՝ İflak), Մոլդովան (թրք.՝ Buğdan), Տրանսիլվանիան, Արևմտյան Վրաստանը (Գուրիա, Իմերեթ, Մեգրելիա) և Աբխազիան՝ Սամուրզականի հետ, Ադըղեի (Չերքեզիա) մերձսևծովյան ափամերձ գոտին, Ղրիմի խանությունը, ինչպես նաև՝ Հյուսիսային Աֆրիկայի մի շարք երկրներ՝ Եգիպտոսը, արաբ.-թրք.՝ Մսըր (مصر), Լիբիան, Թունիսը, Ալժիրը (թրք.՝ الجزائر):

16-17-րդ դդ. օսմանյան նվաճումների կամ տարածքային կորուստների հետևանքով էյալեթների թիվը մշտապես փոփոխվել է: Ըստ Դ. Փիթչերի՝ մինչև 1609 թ. ստեղծվել էր այդպիսի 56 վարչամիավոր, որոնցից նշված թվականին պահպանվել էին միայն 36-ը¹¹: Դրանցից 5-ը՝ Դիարբեքիի, Էրզրումի, Կարսի, Չլդըրի և Վանի, գտնվում էին պատմական Մեծ Հայքի տարածքի այն հատվածում, որն անցել էր Օսմանյան կայսրությանը, Փոքր Հայքի մեծագույն մասն ընդգրկված էր Սվազի (Սեբաստիայի) կամ Ռումի, իսկ Փոքր Հայքի հարավն ընդգրկող Մալաթիան, ինչպես նաև՝ Կիլիկիան՝ Ադանայի, Կիպրոսի, Մարաշի (Ջուլկադիի) էյալեթների կազմում¹²: Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը, մասնավորապես՝ Վանի և Դիարբեքիի էյալեթներում, ուներ որոշակի առանձնահատկություններ: Գնահատելով Պարսկաստանի դեմ պատերազմում քրդերի մատուցած ծառայությունները, ինչպես նաև հաշվի նստելով նրանց զինական ուժի հետ, Սելիմ 1-ինը, ապա և՝ Սուլեյման 1-ինը ցեղային հզոր առաջնորդներ-

⁹ Օգտագործվում էր նաև «վիլայեթ» եզրը, որը նույնիմաստ է «էյալեթին»: Սակայն թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերում և աղբյուրներում մինչև 19-րդ դ. 60-ական թթ. վարչամիավորները կոչվել են վերոհիշյալ ձևով: Միայն 1864 թվականից կայսրության նահանգները վերջնականապես ստացան «վիլայեթ» անվանումը (տե՛ս Убичини А. и Де-Куртейль П., նշվ. աշխ., էջ 79-88).

¹⁰ Սաֆրաստյան Ա., էջ 285:

¹¹ Pitcher D. E., նշվ. աշխ., էջ 126-129: Լուծարվածների մեծ մասը 1578-1603 թթ. օսմանյան նվաճումների հետևանքով Այսրկովկասում և Ատրպատականում ստեղծված էյալեթներն էին:

¹² Նույն տեղում, Map XXV „Anadolu”, scale 1: 20km, map XXI: “Caucasia”, scale 1: 50 km, map XXXII: “Syria, Mesopotamia and Kurdistan”, scale 1: 50km:

րին ժառանգական իրավունքով թողեցին արդեն իսկ գոյություն ունեցող իշխանությունները կամ հուքյումեթները (օսմ. թրք.՝ حکومت – hükümet <արաբ.՝ حكومة «իշխանություն», «կառավարում»): Վերջիններս թեև ընդգրկված էին էյալեթների կազմում, սակայն իրականում ինքնուրույն վարչամիավորներ էին և զբաղեցնում էին ընդարձակ տարածություն¹³: Հուքյումեթի իշխողը՝ «հաքիմը» (հաճախ կրում էր «խան» տիտղոսը), ուներ սեփական զորք, դրամ հատելու իրավունք, իսկ տիրույթներից ստացված եկամուտը, որպես կանոն, ամբողջությամբ մտնում էր նրա գանձարանը: Արևմտյան Հայաստանի քրդական իշխանությունները, փաստորեն, յուրատեսակ «պետություն էին պետության մեջ», որոնց ենթակայությունը ոչ միայն տեղի բեյլարբեյից, այլև՝ շատ հաճախ նաև սուլթանից, ձևական բնույթ էր կրում¹⁴: Նման զիջումները պատահական չէին: Արդեն 16-րդ դ. 2-րդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը տարածված էր 3 աշխարհամասերում (Եվրոպա, Ասիա, Աֆրիկա), որի պատճառով սուլթանական կառավարությունը հաճախ բավարար ուժ չուներ՝ առանձին հեռավոր ծայրամասեր անմիջականորեն ենթարկելու իրեն և այնտեղ հաստատելու օսմանյան օրենքներ¹⁵: Մյուս կողմից, որոշակի արտոնությունների դիմաց տեղական ֆեոդալները ստանձնում էին սեփական ուժերով կայսրության սահմանամերձ տիրույթները պաշտպանելու պարտավորություն¹⁶:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այն սանջակները, որոնք ավատատերերին հանձնվում էին որպես «օջաքլըք» կամ «յուրդլուք»: Նման տիպի տիրույթներ առաջին անգամ ստեղծվեցին Սելիմ 1-ինի կողմից Դիարբեքիի հյուսիսային շրջաններում, իսկ հետագայում՝ նաև Վանում, Չլդըրում, Կարսում, Բաղդադում: Օջաքլըքներ էին նաև Էրզրումի առանձին քուրդ բեյերի կողմից կառավարվող սանջակները (Մանազկերտ, Կուզուջան կամ Ղուզիջան են): Սրանք դիտվում էին որպես «պետական

¹⁴ Բարձր դուռը քրդական իշխանությունները կարողացավ վերացնել միայն 19-րդ դ. 40-ական թթ. վերջին (այդ մասին՝ իր տեղում):

¹⁵ Հատկանշական է, որ հուքյումեթներում, որպես կանոն, բացակայում էին հողատիրության զուտ օսմանյան «զեմեթ» և «թիմար» ինստիտուտները: Ավելի հանգամանալից տե՛ս Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը, էջ 190-208:

¹⁶ Վանի էյալեթի հուքյումեթների մասին հանգամանալից կխոսենք իր տեղում: Ավելացնենք, որ նմանատիպ կիսանկախ իշխանությունները եղել են նաև Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում: Այսպես օրինակ, Լեռնային Կիլիկիայում դրանք հայտնի էին «դերբեյություններ» (թրք.՝ «ծորապետություններ») անունով: Հետաքրքիր է, որ Չլդըրի էյալեթը, ըստ Փիթչերի, 1578 թվականից մինչև 18-րդ դ. կեսերը, նույնպես համարվել է կիսանկախ ժառանգական իշխանություն:

հողեր» (օսմ. թրք.՝ *araz-i miriye*), ուր կային և՛ զեամեթներ, և՛ թիմարներ, իսկ տեղի իշխողներն իրենց զինված ուժերով պարտավոր էին բեյլերբեյի դրոշի ներքո մասնակցել ռազմական արշավանքներին: Սակայն օջաքը կամ յուրդլուք սանջակը տվյալ ավատատիրական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր, որը չէր օտարվում անգամ նրա անդամներից մեկի դավաճանության դեպքում¹⁷: Ըստ էության, նման սանջակները կարգավիճակով նույնպես եղել են յուրատեսակ ինքնավար վարչամիավորներ¹⁸: Արևմտյան Հայաստանում տեղ-տեղ պահպանվել էին նաև հայկական ինքնավար իշխանություններ, որոնք, սակայն, որպես կանոն գտնվում էին հարևան ավելի հզոր քրդական հուլյումեթների ազդեցության ոլորտում: Սրանք հայոց պետականության բեկորներն էին, ուր գործում էին հայկական օրենքները:

1.2. Վանի էյալեթի ստեղծումը և նախնական վարչատարածքային բաժանումը (1548-1555 թթ.)

Վանի էյալեթը ստեղծվեց Վան քաղաքի գրավումից անմիջապես հետո՝ 1548 թ.: Իբրահիմ Փեչևին այդ առիթով գրում է. «(Բերդի) բեյլերբեյությունը շնորհվեց Չերքեզ-Իսքենդեր փաշային, որը Ստամբուլում Անադոլուի դեֆթերդարի պաշտոնն էր վարում»¹⁹: Մեր կողմից առանձնացված ժամանակահատվածում Վանի էյալեթի մանրամասն վարչատարածքային բաժանումը, որպես կանոն, պահպանվել է խիստ սահմանափակ աղբյուրներում, որոնք շատ դեպքերում թերի կամ հակասական տեղեկություններ են հաղորդում: Վանը կենտրոնից առավել հեռու գտնվող էյալեթներից էր, որի տարածքի զգալի մասում, ինչպես նշել ենք, օսմանյան գերիշխանությունն ավելի շուտ ձևական բնույթ էր կրում: Այս առումով բավական երկար ժամանակ այն

¹⁷ ԹԱ-3, էջ 25: Сванидзе М. Х., նշվ. աշխ., էջ 1-2: Հմմտ. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 299-300: Հարկ է նշել, որ օջաքը կային նաև կայսրության եվրոպական տիրույթներում (մասնավորապես՝ Բոսնիայում), որոնք, սակայն, անհավատարմության դեպքում անմիջապես խլվում էին իշխող կառավարող ընտանիքից (Сванидзе, նշվ. աշխ., էջ 7-8):

¹⁸ Հատկանշական է, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող օջաքըների մեծագույն մասը բաժին էին հասնում Վանի և Դիարբեքիի էյալեթներին: Առաջինում, ըստ Ալի-Չաուշի (1653 թ.), 13 սանջակներից «5-ին տիրում էին օսմանցի էմիրները, մնացածը՝ յուրդլուք և օջաքը են» (տե՛ս Али-Чаваш, էջ 97): Դիարբեքիի էյալեթում, ըստ Քոչի-բեյի տվյալների (1648 թ.), կային 5 հուլյումեթ, 8 «քուրդ բեյերի» (իմա՝ օջաքը – Գ.Բ.) և 11 «օսմանյան» սանջակ: Տե՛ս Кочибей, էջ 242:

¹⁹ ԹԱ-1, էջ 29-30: Հմմտ՝ Birken A., նշվ. աշխ., էջ 175: Pitcher, նշվ. աշխ., էջ 128:

կայսրությանը ենթակա, բայց չյուրացված երկրամաս էր, ուր տեր ու տնօրեն էին գերազանցապես քուրդ ավատատերերը: Նրանց փոխհարաբերություններից էր շատ հաճախ կախված էյալեթի վարչական կառուցվածքը: Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ առանձին վարչամիավորներ վերացել են՝ «կլանվելով» ավելի հզոր հարևանների կողմից: Թուրք պաշտոնյաները հիմնականում մուսք չունեին «քրդական օրենքներով» և «քրդական սովորույթներով» կառավարվող հուլյումեթներ կամ սանջակներ (օջաքլըք, յուրդլուք), որտեղից էլ նրանց արձանագրած փաստերը շատ հաճախ հեռու էին իրականությունից: Ավելին, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ 16-րդ դ. կեսերից մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումն արտացոլող ցուցակները, կազմվել են սահմանափակ, որպես կանոն՝ մեկ կամ երկու, նախաօրինակների հիման վրա, որն էլ լուրջ թերությունների և բացթողումների պատճառ է հանդիսացել: Խիստ կցկտուր են ավելի մանր վարչամիավորների՝ կազաների և նահիեների մասին եղած տվյալները (կարելի է ասել, որ հատուկենտ տեղեկություններից բացի մեզ ոչինչ հայտնի չէ)²⁰: Մյուս կողմից լրացուցիչ դժվարություններ են ստեղծում նաև տեղանունների մի մասի՝ երբեմն անճանաչելի աղավաղումները, որոնք հետևանք են արաբատառ գրության առանձնահատկությունների և տասնամյակներով թուրքական աղբյուրների ձեռագիր մնալուն: Այս ամենով հանդերձ, մեզ հասու աղբյուրների շնորհիվ հնարավոր է եղել վերականգնելու Վանի էյալեթի 16-րդ դ. 2-րդ կեսի – 19-րդ դ. 1-ին կեսի վարչատարածքային ներքին բաժանումը և սահմանները: Ընդ որում, ներկա ուսումնասիրության մեջ անհրաժեշտ ենք համարել առանձնացնել երկրամասի վարչաքաղաքական պատմության ամենավաղ՝ 1548-1555 թթ. ընդգրկող շրջանը: Նախ, թուրք-պարսկական պատերազմը դեռ շարունակվում էր, իսկ դա չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել նորաստեղծ էյալեթի ինչպես արտաքին՝ սահմանների, այնպես էլ ներքին վարչական կառուցվածքի վրա: Երկրորդ, երկրամասի հիմնական գծերով շուրջ երեք հարյուրամյակ պահպանված սկզբնական վարչատարածքային բաժանումը պայմանավորված է հենց այս ժամանակահատվածով: Բարեբախտաբար այն

²⁰ Այդ բացը հնարավոր է լրացնել միայն տպագիր աղբյուրների և թուրքական արխիվներում պահվող տվյալ ժամանակաշրջանի փաստաթղթերի համակողմանի ուսումնասիրությամբ, որը, հասկանալի պատճառներով, կապված է մեծ գիտական ուժերի, ժամանակի, ինչպես նաև քաղաքական այլևայլ հարցերի հետ:

բավական մանրամասն ձևով պահպանվել է Էվլիյա Չելեբիի հայտնի աշխատության 4-րդ հատորում (պայմանականորեն այն կոչել ենք «ընդարձակ» ցուցակ – Գ.Բ.)²¹։ Կասկած լինել չի կարող, որ հեղինակն այդ տեղեկությունները քաղել է 1654 թ. Վանում եղած ժամանակ՝ անմիջապես բեյլերբեյի դիվանից։ Այդ տեսակետից դրանք ոչ միայն խիստ արժեքավոր են, այլև՝ եզակի։ Նման կարգի այլ տվյալներ, ցավոք, մեզ չեն հանդիպել, բացառությամբ թերևս Սուլեյման 1-ինի (1520-1566) ժամանակակից Կոջա Նիշանջիի՝ Վանի էյալեթի վարչական բաժանմանը նվիրված թերի ցուցակի (պահպանվել է Քյաթիբ Չելեբիի «Ջիհան-Նյումայում»), որը, ի դեպ, առանձին դեպքերում լրացնում է նշանավոր ճանապարհորդի տեղեկությունները։ Չպետք է մոռանալ նաև «Շարաֆ-նամեն», ուր նույնպես հանդիպում են առաձնակի հետաքրքրություններ կայացնող փաստեր։

Էվլիյա Չելեբին, խոսելով սուլթան Սուլեյման 1-ինի կողմից Վանի բեյլերբեյի բանակի մարտակարգի մասին, հիշատակում է 4 հուլյունթ (Բիթլիս, Հաքարի, Մահմուդի, Փինյանիշ) և 27 սանջակ (իր խոսքերով՝ 30)։ Թվարկվող վարչամիավորների հաջորդականության քննությունը ցույց է տվել, որ բանակի ձախ թևում²² խմբված էին էյալեթի հյուսիսային 12, իսկ աջում՝ հարավային 15 սանջակների իշխողները։ Առաջին խմբի սանջակները դասավորված էին հետևյալ հաջորդականությամբ՝ لاموس - Lamus²³, عادلجواز - Adilcevez, ارجیش - Erciş, (بارگیری (بارگیری) - Bargiri, بايزيد - Bayezid, اقچه قعله - Akçekale, سوره کی - Suregi, قره جه قعله - Karacakale, اكراد ماكو - Ekrad-i Maku, ضياء الدين - Ziyaeddin, اباغای < اباغای - Abağa/y/, شطا ق - Şetak²⁴։

Նշված սանջակներից որոշակի հայտնի է 8-ի տեղադրությունը։ Ընդ որում, դրանց թվարկման հաջորդականությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու նաև մյուսների տեղադրությունը։ Անդրադառնանք դրանց ավելի հանգամանալից։

²¹ Այս հատվածը շարադրելիս արաբատառ տեղանունները համեմատել ենք վերջին շրջանում թուրք օսմանագետների պատրաստած լատինատառ հրատարակության հետ։ Տե՛ս Evliyâ Çelebi-2, էջ 117։ Լատինական տառադարձությունը տվել ենք ըստ ժամանակակից թուրքերենում ընդունված ուղղագրության։

²² Ավանդաբար թուրքական բանակը բաժանվում էր 2 թևի՝ աջ և ձախ։ Սա գալիս էր դեռ սելջուկյան նվաճումների ժամանակից, երբ օղուզա-թուրքմենական ցեղերն առաջ էին շարժվում որոշակի մարտակարգով՝ բաժանված աջ (բուզուք կամ բուզոք) և ձախ (ուչուք կամ ուչոք) թևերի։ Տե՛ս Երեմեն Դ., Թուրքերի ծագումը, Եր., 1975, էջ 110։

²³ Լատինատառ հրատարակությունում՝ Muş-Մուշ, ինչը սակայն սխալ է, քանի որ չի բխում աշխարհագրական հաջորդականության տրամաբանությունից (Evliyâ Çelebi-2, նույն տեղում)։

²⁴ Evliya Çelebi, s. 179-180։ Հմմտ.՝ ԹԱ-3, էջ 245-246։

ա) Adilcevaz. Գավառի կենտրոն, հնագույն հայկական Արծկե բերդաքաղաքի արաբական անվանումն է, որը լայնորեն տարածված էր մահմեդական, այդ թվում՝ օսմանյան, միջավայրում²⁵: Գրավում էր Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափը՝ հյուսիսում տարածվելով մինչև Սիփան լեռ (4058 մ) և Սարիսուի գոգավորություն (վերջինիս մասին տե՛ս 2.2 ենթագլուխ): Հայկական միջնադարյան 16-17-րդ դդ. ձեռագրերի հիշատակարաններում այս վարչամիավորը, որպես կանոն, հիշատակվում է «Արծկոյ (Արծըկոյ, Արծկու) երկիր»²⁶ կամ պատմական «Բզնունեաց երկիր»²⁷ անուններով: Հանդիպում է նաև «երկիրն (գաւառն) Արծրունեաց» ձևը²⁸:

բ) Erçiş. Հայկական Արճեշ տեղանվան թուրքերեն աղավաղումն է: Սանջակն ընկած էր Ադիլջևազ-Արծկեից արևելք և գրավում էր Վանա լճի հյուսիսային ափերից մինչև Ծաղկանց (Ալադադ) լեռնաշղթան ընկած տարածքը, որը ներառում էր Ադի կամ Արճեշ (Զիլանաձոր օժանդակով) և Գայթիս (թրք.՝ Deliçay) գետերի ձորահովիտները: Կենտրոնը հայկական հնագույն Արճեշ բերդաքաղաքն էր՝ հայ միջնադարյան մշակույթի նշանավոր օջախներից մեկը, որի անունով մեր ձեռագրական հիշատակարաններում վարչամիավորը կոչվել է «Արճիշոյ գաւառ» կամ «Արճիշոյ (Արճիշու, Արճշայ) երկիր»²⁹: Սակայն 16-17-րդ դդ. հայ գրիչները, որպես կանոն, Արճեշը հիշատակում են երկու տարբերակով՝ վերևինին զուգահեռ տալով նաև վերջինիս պատմական, եթե կարելի է ասել՝ ավելի «հայեցի», անվանաձևը, որը բխում է տեղում երբեմնի կառավարող համանուն նախարարական տոհմի անունից՝ «երկիրն Քաջբերունոյ (Քաջբերունու, Քաջբերունոյ)»³⁰, «երկիրն(-ս) Քաջբերունեաց»³¹, նաև՝ «Քաջբերունեաց գաւառ»³²:

²⁵ Ուշագրավ է, որ տեղի հայերի շրջանում գավառը հայտնի էր Ալջավազ (<Ադիլջևազ) անունով, այն դեպքում, երբ բուն կենտրոնը պահել էր պատմական ձևը (բարբառային՝ «Արծըկե»): Այս տեղեկությունը տարիներ առաջ մեզ է հաղորդել հայ անվանի հնագետ Սանդրո Սարգսյանը, որն ինքն էլ այս տարածաշրջանից էր (Գ. Բ.):

²⁶ Տե՛ս ՄՄ 1616, թ.326բ: ԺԵ-Ա, էջ 434: ԺԵ-Գ, էջ 29, 442, 444: Հմմտ. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Եր., 1999, էջ 191:

²⁷ ՄՄ 6273, թ. 232բ: Հմմտ. Թովմա Մեծոփեցի, էջ 60:

²⁸ Տե՛ս ԺԵ-Ա, էջ 137,167: ԺԵ-Գ, էջ 850:

²⁹ ԺԵ-Ա, էջ 465, 484: ԺԵ-Բ, էջ 386: Թովմա Մեծոփեցի, էջ 37, 191:

³⁰ ԺԵ-Գ, էջ 401, 45, 441, 451, 463:

³¹ ԺԵ-Բ, էջ 320, 435: ՄՄ 6332, թ. 241բ:

³² ԺԵ-Գ, էջ 87, 130-131, 218, 334: Մանր ժամանակագրություններ, հտ. 1, էջ 126: Հմմտ. նաև՝ ՄՄ 6273, թ. 270բ. «յերկիրն Քաջբերունու, որ այժմ Արճեշ ասի (ընդգծումը մերն է - Գ.Բ.)»: Հիշատակարանը՝ 1571 թ.: Ի դեպ, բավական հաճախ հանդիպում է միայն «երկիրն Քաջբերունու (Քաջբերունեաց)» կամ

ինչպես Արճեշը, այնպես էլ նախորդը՝ Ադիջևագ-Արծկեն, նշված ժամանակահատվածում գտնվել են քրդական փազուկի ցեղի էմիրների իշխանության ներքո³³:

զ) Bargiri. Հայկական Բերկրի տեղանվան պարսկերեն իմաստավորված աղավաղումն է, որը փոխանցվել է նաև օսմանցիներին: Գտնվում էր Արճեշից արևելք՝ լճի հյուսիսարևելյան ափամերձ հատվածում՝ ընդգրկելով Բանդիմահի (պատմ.՝ Առեստ կամ Բերկրի) գետի ստորին ավազանը՝ ներառյալ գետաբերանը: Սանջակի հյուսիսային սահմանը ձգվել է Այրիծորի (Արսորիկ, Ակսորիկ) փոքրիկ լեռնաշղթայի ջրբաժանով, իսկ հարավայինը հասել է Մարմետի (թրք.՝ Karasu) միջին գետահովիտ, Ախտասարի լեռներ³⁴: Կենտրոնը համանուն բերդաքաղաքն էր (թրք.՝ Bargiri-kale)՝ վերոհիշյալ գետի ձախափնյակում: Հայկական աղբյուրներում Բերկրին բազմիցս հիշատակվում է հատկապես 15-րդ դ. հիշատակարաններում, ընդ որում, կրկնակ անվանաձևերով՝ «գաւառ (նահանգ, երկիր) Տարբերունի կամ Տարբերունոյ (հազվագյուտ՝ Տարբերունեաց), որ Բերկրի կոչի» անունով³⁵: Նշենք, Տարբերունին գավառի հնագույն Առբերանի անվան յուրատեսակ իմաստավորումն է՝ թերևս Տուրուբերան (< Տաւրոյ բերան) տեղանվան ազդեցության ներքո³⁶: Վարչամիավորը հիշվում է նաև «գաւառս Բերկրոյ» կամ ուղղակի՝ Բերկրի անվանաձևերով³⁷: Բերկրին մահմուդի քուրդ բեկերի կողմից կառավարվող օջաքը տիպի սանջակ էր³⁸:

դ) Lamus. Վերոհիշյալ 3 սանջակները, որոնք, ինչպես տեսանք, տարածվում էին հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք, լիովին պարզում են Էվլիյա Չելեբու ցուցակում առաջինը հիշվող վարչամիավորի տեղադրությունը: Թուրքական աղբյուրում հանդիպող տարբերակն արդյունք է տեղանվան արաբատառ գրության սովորական

«գաւառն Քաջբերունեաց» գրառումը: Տե՛ս ԺԵ-Գ, էջ 401, 405, 441, 451, 463: ԺԷ-Բ, էջ 320, 435: ՄՄ 6332, թ. 241բ:

³³ Петрушевский И. П., նշվ. աշխ., էջ 141: Ի դեպ, Էվլիյա Չելեբիի մի ուշագրավ տեղեկությունից պարզվում է, որ նույն Սուլեյման 1-ինի օրոք, հավանաբար՝ 1550-1560-ական թթ., Արճեշի բերդը պաշտպանում էին բոսնիացի ու ալբանացի զինվորականները, որոնք քրդերին փաստորեն դուրս էին մղել կառավարման համակարգից (տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 140):

³⁴ Տե՛ս «Բերկրի-Աբաղա» քարտեզ, մասշտաբ՝ 1: 280000.- Գ. Բադալեան, Վան-Վասպուրական ատլաս, Եր., 2015, էջ 14-15:

³⁵ ԺԵ-Ա, էջ 213, 241, 256, 295, 321, 527: ԺԵ-Բ, էջ 381: ԺԵ-Գ, էջ 113, 121-122, 238, 364, 384:

³⁶ Այս առումով հատկանշական է 1424 թ. գրված մի Շարակնոցի հիշատակարանում հանդիպող ձևը. «ի նահանգիս Առբերունի, որ այժմ Բերկրի կոչի» (տե՛ս ԺԵ-Ա, էջ 322):

³⁷ ԺԵ-Ա, էջ 338-339, 353: ԺԷ-Ա, էջ 183, 412: «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. 2, էջ 420, 496 ևն:

³⁸ Evliya Çelebi, s. 150:

աղավաղման՝ آموك (Amuk) > لاموس (Lamus)³⁹: Ըստ այդմ, վարչամիավորը նույնանում է 15-16-րդ դդ. հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում հանդիպող «Ամուկ», «երկիր Ամուկ» կամ «երկիր Գնունեաց (իմա՝ Գնունիք - Գ. Բ.), որ է Ամուկ» գավառի հետ⁴⁰, որը գտնվում էր Բերկրուց անմիջապես հարավ: Ընդ որում, դատելով Առաքել Դավրիժեցու մի ուշագրավ տեղեկությունից՝ սանջակի կազմում են գտնվել լճի հյուսիսարևելյան և արևելյան ափամերձ շրջանները՝ Բագի փոքրիկ թերակղզուց մինչև Մարմետ-Կարասուի գետաբերանը⁴¹: Վերջինիս կենտրոնը ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող հնագույն Ամյուկ (Ամուկ) բերդաքաղաքն էր՝ Վանա լճի ափին բարձրացող համանուն լեռնազանգվածի գագաթին: Ավելի ուշ միացվելով Վանի Կենտրոնական սանջակին (թրք.՝ paşa-sancağı)՝ այս վարչամիավորը վերանվանվեց Թիմար:

ե) Bayezid. Ընկած էր Ծաղկանց-Ալադաղ և Հայկական պար լեռնաշղթաների միջև՝ ներառելով Գայլատու (թրք.՝ Balık Gölü) փոքր լճի ավազանը: Չենք բացառում, որ սանջակի մեջ էր մտնում Արածանի-Մուրատ գետի (Արևելյան Եփրատ) ակունքների շրջանում գտնվող Դիադինի (պատմ. Տատեոն) գավառակը: Կենտրոնը ռազմավարական մեծ կարևորություն ունեցող Բայազետ (պատմ.՝ Դարիւնք, Դարեւնից բերդ) բերդաքաղաքն էր: Պաշտոնական փաստաթղթերում այս սանջակը որպես կանոն նշվում է Kale-i Bayezid կամ Bayezid-Kalesi ձևերով⁴²:

զ) Akçekale, է) Suregu⁴³ և ը) Karacakale. Նշված 3 սանջակների տեղադրությունը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Սկզբնապես մեզ թվում էր, թե դրանք պետք է փնտրել Վանի էյալեթի հարավում, ուր հանդիպում են Ակչակալե կամ Կասրիկ (Պաշատ լեռից հարավ) և Կարաջակալե (Կարահիսար՝ Ղոթուր-չայի վերին հոսանքի շրջանում) բերդերը: Սակայն այդ դեպքում անորոշ էր մնում միջանկյալ հիշվող Suregu-ի տեղադրությունը, քանի որ նման տեղանուն այդ շրջանում պարզապես չկա: Մյուս կողմից, ձախակողմյան բոլոր սանջակները, բացառությամբ մեկի (Şetak), ինչպես

³⁹ Հանդիպում է նաև տեղանվան Ամիկ ձևը (արաբ.՝ عمیق): Տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 152:

⁴⁰ ԺԵ-Բ, էջ 39: ՄՄ 6273, թ. 159, 271: ՄՄ 4515, թ. 267, 509: «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. 2, էջ 228-229:

⁴¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1884, էջ 418. «Այր ոմն՝ որում անուն էր Սիրուն, և էր սա յաշխարհէն Վասպուրականի ի գաւառէն՝ որ այժմ ասի **Ամուկ**, ի գեղջէն՝ որ կոչի **Ալիւր**» (ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.):

⁴² 16-րդ դ. մի հայերեն հիշատակարանում հիշվում է «**Բիագդի բերդ**» անունով (տե՛ս ՄՄ 6273, թ. 246):

⁴³ Էվլիյա Չելեբիի երկի լատինատառ տեքստում՝ Şureger (էջ 150):

արդեն նշել ենք, գտնվել են էյալեթի հյուսիսում, ընդ որում՝ դրանց թվարկումն ընթանում է որոշակի աշխարհագրական հաջորդականությամբ: Մեր կարծիքով հենց այս փաստն էլ տալիս է հարցի պատասխանը: Ինչպես ցույց տվեցինք, առաջին 5 սանջակները տեղադրվում են հարավից հյուսիս: Դրանց հետևում են քննարկվող վիճելի 3 սանջակները, որոնց հաջորդող մյուս 3-ի տեղադրությունը նույնպես որոշակի է և կասկածներ չի հարուցում: Ընդ որում, դրանք արևելքից և հարավից սահմանակից էին Բայազետին: Այս փաստերը մեզ թույլ են տալիս Akçekale, Suregu, Karacakale սանջակները փնտրել Հայկական պարից հյուսիս՝ Արաքսի և վերջինիս կարևոր վտակներից մեկի՝ Ախուրյանի ավազանում: Ակչակալեի տեղադրությունը լիովին ճշտվում է ձեռագրական մի փոքրիկ, բայց խիստ կարևոր և հազվագյուտ նյութով, որը կրում է «Ամենայն բերդորայք, որ կան յայսկոյս և յայնկոյս Երասխայ մեծի գիտոյն» վերտառությունը: Ներկայացնում ենք քննարկվող բերդին նվիրված հատվածը. «Ի վեր, քան զնա (Սուրմարի - Գ. Բ.) **Աղջաղալէն է, ի մէջ երկուց գետոցն Ախուրանի և Երասխայ խառնուածին...**»⁴⁴ (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.): Ըստ այդմ, Ակչակալե (Աղջաղալա) բերդը համապատասխանում է պատմական Երվանդաշատի, ավելի ճիշտ՝ վերջինիս միջնաբերդի հետ: Ամենայն հավանականությամբ սանջակն ընդգրկել է մինչև Հայկական պար ընկած շրջանը՝ ներառյալ նաև Կողբի աղահանքերը: Ի դեպ, 18-րդ դ. 1-ին քառորդին օսմանյան հերթական նվաճման հետևանքով վերստեղծված Երևանի էյալեթում Ակչակալան (Աղջաղալա) դարձյալ առանձին սանջակի կենտրոն էր⁴⁵, ինչը ցույց է տալիս նրա ունեցած կարևոր ռազմավարական նշանակությունը:

Ավելի մեծ դժվարությունների հետ է կապված հաջորդ սանջակի՝ Suregi-ի թե՛ անվան և թե՛ տեղադրության ճշգրտման հարցը: Էվլիյա Չելեբին նույն 4-րդ հատորում այն՝ այս անգամ Şork/g/er անվանումով, հիշատակում է Վանի էյալեթի՝ իր ժամանակի վարչական բաժանմանն անդրադառնալիս⁴⁶: Անմիջապես նշենք, որ Suregu-ն վերջին

⁴⁴ Տե՛ս ՄՄ 2180, թերթ 417ա: Ակչակալե-Աղջաղալան հիշատակում է նաև Առաքել Դավրիժեցին՝ նույնացնելով այն Երվանդակերտի հետ [նույն տեղում, էջ 26. «(Շահ Աբասը) եկն Երուանդակերտն հին, որ այժմ ասի Աղջաղալա»]: Հմմտ. էջ 29, 60:

⁴⁵ Տե՛ս Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի դիվանական վավերագրերը. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1984, թիվ 3 (106), էջ 202, 208-209:

⁴⁶ Evliya Çelebi, s. 177. Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 243: Հեղինակը նույն սանջակը հիշատակում է նաև 1-ին հատորում՝ «Շևերկեր» (նույն شورکر-ի մեկ այլ տարընթերցումը: Տե՛ս ԹԱ-3, էջ 32): Չելեբիի մյուս հատորների բնագիրը ձեռքի տակ չունենալով՝ օգտագործել ենք հայերեն թարգմանությունը:

ձևի աղավաղումն է, որն առաջացել է արաբական س (sin) – ش (shin) և ر (ra) - و (wau) տառերի հաճախակի հանդիպող շփոթից, ինչը, ի դեպ, ենթադրում է նաև شوره کر (Şoreger կամ Şureger) տարբերակը: Հետևաբար քննարկվող հատվածում առաջարկում ենք հետևյալ տեղանունը սրբագրել Şoreger, որը Շորագյալի (պատմ.՝ Շիրակ) տարբերակներից մեկն է⁴⁷: Ցավոք, տվյալների պակասը թույլ չի տալիս հստակ պատկերացում կազմելու այս սանջակի սահմանների մասին: Անկասկած, նրա մեջ է մտել Ախուրյանի ձախափնյակը՝ Արևմտյան Շիրակը, որի կենտրոնը Շորագյալ կամ Շորեգեր (այժմ՝ Բաշ-Շորագյալ) բերդաքաղաքն էր: Նույնը, սակայն, չի կարելի պնդել գետի ձախափնյակի համար (Արևելյան Շիրակ), թեև չի բացառվում, որ այն նույնպես ժամանակավորապես եղել է սանջակի կազմում: Տվյալներ այդ մասին պարզապես չկան:

Վերջապես, 3-րդ՝ Karacakale սանջակը, տեղադրել ենք Արաքսի աջ ափին գտնվող Կարակալե կամ Ղարաղալա բերդի շրջանում: Թուրքերեն kara և karaca բառերն ունեն նույն իմաստը՝ «սև», «սևագույն», «մուգ», «թուխ» ևն⁴⁸: Ուստի բերդը կարող էր կոչվել նաև Կարաջակալա (ամենայն հավանականությամբ՝ օսմանյան տարբերակը)⁴⁹: Մեր կարծիքով, այս սանջակն ընդգրկել է Արաքս գետի և Հայկական պար լեռնաշղթայի միջև ընկած պատմական Մասյացոտն գավառի տարածքը:

Ենթադրելի է, որ վերոհիշյալ երեք սանջակների Վանի էյալեթի կազմում հայտնվելը պայմանավորված էր փոփոխական հաջողություններով ընթացող պատերազմական գործողություններով: Թշնամի մի կողմը, նվաճելով որևէ տարածք, ստիպված էր լինում հակառակորդի հաջող ռազմական գործողությունների հետևանքով բավական արագ թողնել այն⁵⁰: Ըստ երևույթին, ստեղծված անկայուն վիճակն էլ ստիպել էր օսմանցիներին Հայկական պարից հյուսիս նվաճած առանձին տարածքներ

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 123: Հմմտ.՝ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 121 («Շորեկեր»): Կարծում ենք, այս ձևը հանգում է Շիրակ տեղանվան միջին հայերենով «Շիրակեր» հոգնակիին, քանի որ, ինչպես հայտնի է, գավառն Ախուրյան գետով բաժանվում է 2 հատվածի՝ արևելյան և արևմտյան:

⁴⁸ Տե՛ս „Турецко-русский словарь“, М., 1977, стр. 511-512: Հմմտ. արդեն քննարկված Կարահիսար տեղանվան Կարաջակալա տարբերակը: Ընդ որում, hisar (حصار) և kale (قلعه) բառերը նույնպես համարժեք են և ունեն «բերդ», «ամրոց» նշանակությունը (նույն տեղում, էջ 409, 500):

⁴⁹ Հմմտ. Արաքսի հարավային ափին գտնվող Ղարաղաղ (Կարաղաղ) գավառի Կարաջաղաղ անվանումը (տե՛ս „Tadhkirat Al-Mulūk, էջ 100):

⁵⁰ Այսպես, հայտնի է, որ նույնիսկ 1550-1551 թթ. օսմանցիները չէին ամրապնդվել Կարսի շրջանում, քանի որ այն դեռ գտնվում էր կզըլբաշների ձեռքում (տե՛ս՝ Նաջարյան, նշվ. աշխ., էջ 106):

ժամանակավորապես ընդգրկել նորաստեղծ Վանի էյալեթի մեջ: Ի դեպ, հնարավոր է, որ դա արվել էր որոշակի ռազմավարական նպատակով՝ հզորացնելու մերձ-ռազմաճակատային գոտին վերահսկող Վանի փաշայի ռազմական ուժը: Վերջնական չհամարելով մեր տեսակետը՝ ավելացնենք, որ Քյաթիբ Չելեբիի մի վկայություն, ըստ որի Վանի էյալեթը հյուսիսում սահմանակից էր Կարսին և Չլդըրին⁵¹, այնուամենայնիվ ավելորդ անգամ հաստատում է մեր վերոհիշյալ տեսակետը: 1555 թվականից հետո քննարկվող 3 սանջակները վերջնականապես հանվեցին էյալեթի կազմից: Ակջակալեն (Աղջաղալա) և Կարաջակալեն (Ղարաջաղալա-Ղարաղալա) անցնելով Պարսկաստանին՝ ընդգրկվեցին Չուխուր-Սա'ադի բեգլարբեգության մեջ: Շորեգերը (Արևմտյան Շորագյալը), որն Ամասիայի պայմանագրով մտնելու էր սպառազմականացված գոտու մեջ, 1579-1580 թթ. անցավ նորաստեղծ Կարսի էյալեթին⁵²: 17-րդ դ. այն այլևս Վանի էյալեթի կազմում չէր, և այս հարցում Էվլիյա Չելեբին սխալվում է: Պետք է կարծել, որ, ձեռքի տակ ունենալով տարբեր ժամանակաշրջանների ցուցակներ, հեղինակը ազատորեն՝ առանց լուրջ համեմատության, լրացրել է դրանք՝ ավելացնելով բացակայող սանջակները⁵³:

թ) Ekrad-i Maku. Գրավում էր Զանգյամար կամ Մակու զետի (պատմ.՝ Տղմուտ) ավազանը՝ համապատասխանելով պատմական Վասպուրական աշխարհի նշանավոր Արտազ գավառին: Կենտրոնը Մակու բերդաքաղաքն էր: Ամենայն հավանականությամբ, այս սանջակը 16-րդ դ. ունեցել է բավական ընդարձակ տարածք՝ արևմուտքում Վասպուրականի (Կոթուրի) լեռնաշղթայից մինչև արևելքում Արաքս: Նշված ժամանակաշրջանում Մակուն պատկանում էր մահմուդի քրդական ցեղի ճյուղերից մեկին, որտեղից էլ՝ սանջակի անվանումը (արաբ.-պրսկ.՝ «Մակվի քրդեր»)⁵⁴:

⁵¹ Kâtib Çelebi, s. 411: Ինչպես հայտնի է, հեղինակն օգտագործել է տարբեր ժամանակների աղբյուրներ, և մեր կարծիքով՝ վերոհիշյալ փաստն արտացոլում է քննարկվող ժամանակահատվածում առաջացած իրավիճակը:

⁵² Birken, նշվ. աշխ., էջ 170:

⁵³ Հարկ է նշել, որ նույն պատճառով Շորեգեր (Շորագյալ) սանջակը Վանի էյալեթում հիշատակում է նաև Այնի-Ալի Էֆենդին (1602 թ.: Տե՛ս Birken, էջ 180: Ցավոք, բնագիրը չունենալով՝ ստիպված էինք օգտվել երկրորդ աղբյուրից): Նույն սխալը կրկնել է նաև Փ. Ռիկոն (Ռայկոտը), որը սանջակը հիշում է Senurghisl աղավաղված ձևով: Ի դեպ, հեղինակը որոշակիորեն նշում է, որ օգտվել է «կայսերական ցուցակներից և մեծ վեզիրի մատյաններից» („Imperial Rolls and Registers of the Grand Signior”: Տե՛ս Rycaut, էջ 177): Յ. Ֆոն-Համմերը, օգտվելով նույն աղբյուրից, տալիս է սանջակի սրբագրված ճիշտ անվանումը՝ Schoregil (տե՛ս von Hammer-1, էջ 262

⁵⁴ Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129:

ժ) Ziyaeddin. Ընկած էր Մակվից հարավ Աղչայ (պատմ.՝ Ճուաշ) և Ղոթուր-չայ (Կոթուր-չայ, պատմ.՝ Կարմիր-գետ) գետերի ջրկիցի շրջանում: Այս առումով սանջակը նույնանում է Չորսի գավառի հետ, որի կենտրոնը համանուն ավանն էր (պատմական Ճուաշ կամ Ճուարշ ավանը Վասպուրականի Ճուաշոտ գավառում)⁵⁵: Ամենայն հավանականությամբ, նշված ձևն այս սանջակի օսմանյան պաշտոնական տարբերակն էր և որոշակիորեն պահպանվել է Աղչայի ափին գտնվող Կարագիադին (Ղարագիադին) բնակավայրի անվան մեջ: Զիյաեդդին-Չորսը ևս ենթակա էր մահմուդիներին⁵⁶:

ժա) Abağa/y/. Գրավում էր նշանավոր Աբաղայի դաշտը (պատմ. Մարդաստան)՝ Վասպուրականի (Կոթուրի) և Ծաղկանց-Ալադաղի լեռնաշղթաների միջև, Բերկրուց արևելք: Կենտրոնը համանուն բերդաքաղաքն էր՝ Թոնդրակ (Թանդուրեկ) հրաբխի հարավային ստորոտին, Բանդիմահու (պատմ.՝ Առեստ կամ Բերկրի) գետը սկզբնավորող Սողուկ-սուի (Սավուկ-սուի) ձախ ափին⁵⁷: Աբաղային ավելի մանրամասն կանդրադառնանք 2.3 ենթագլխում:

ժբ) Şetak. Հայերեն՝ Շատախ: Այս գավառն ընկած էր Վանա լճից հարավ-արևելք և ընդգրկում էր Արևելյան Տիգրիս կամ Բոհտան (պատմ. Ջերմ) գետի վերին ավազանը (այդ հատվածում՝ Շատախի ջուր)՝ վերջինիս մի շարք գետահովիտներով: 15-17-րդ դդ. հայկական ձեռագրական հիշատակարաններում այս վարչամիավորը հանդիպում է «երկիրն Շատխոյ» կամ «Շաթխոյ գաւառ» անուններով⁵⁸: Կենտրոնը համանուն բերդաքաղաքն էր՝ Հայկական Տավրոսի հարավային ճյուղավորումներից մեկին բարձրացող Գլուկական (Գյուլուկական) լեռան ստորոտին⁵⁹: Անհասկանալի է միայն, թե ինչու է սանջակն ընդգրկվել Վանի բեյլերբեյի բանակի ձախ թևում (տրամաբանականը վերջինիս հակառակ կողմում լինելն էր): Սահմանակցելով Հաքարիի քրդական հզոր հուլյումեթին՝ Շատախն ընդունել էր վերջինիս գերիշխանությունը և 17-րդ դարից

⁵⁵ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչական-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Եր., 2001, էջ 367:

⁵⁶ Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁵⁷ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 157-158, 167: 19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին այս բերդաքաղաքի ավերակները դեռ պահպանվել էին և կոչվում էին Չոբան-աղա կալեսի կամ Խրաբ-կալե (իմա՝ «ավերակ բերդ»): Տե՛ս ոռոսական 5 վերստանոց քարտեզի Ժ-9 պլանշետ: Հմմտ. Копия III-17:

⁵⁸ ԺԵ-Ա, էջ 244: ԺԵ-Բ, էջ 620: ԺԵ-Գ, էջ 176-177: ՄՄ 4515, թ. 550: ՄՄ 6332, թ. 208: Ուշագրավ է, որ Շատախը դեռ 15-րդ դ. հիշատակվում է «երկիրս Ջերմաձորոյ» հնագույն անվանաձևով: Տե՛ս ԺԵ-Բ, էջ 4: ՄՄ 6273, թթ. 125, 156:

⁵⁹ «Ազգագրական հանդես», գիրք 25-րդ, թիվ 2, էջ 190:

օսմանյան ցուցակներում որպես առանձին վարչամիավոր այլևս չի հանդիպում (մինչև 19-րդ դ. առաջին կեսը)⁶⁰: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի վարչական պատմության մեջ այն գրավում է առանձնահատուկ տեղ: Շատախը Վանի էյալեթի տարածքում պահպանված առավել ուժեղ հայկական կիսանկախ իշխանություններից մեկն էր, որը կառավարում էին հայ մելիքները (ինչպես Շատախի, այնպես էլ՝ հարևան Մոկսի մասին մանրամասն կխոսենք Վանի էյալեթի հայկական կիսանկախ իշխանություններին և ինքնավար կազմավորումներին նվիրված 2.2 ենթագլխում):

Աջաթեյան կամ հարավային սանջակներն «ընդարձակ» ցուցակում թվարկված են հետևյալ հաջորդականությամբ՝ اسپايرد - Ispayird, شیروی - Şervi, زريقي - Zeriki, كارنى - Kârni, هيرون - Hirun, كاركار - Kârkâr, اغاكيس - Ağakis, كسان - Kesan, مكث - Müküs, بيردع - Berde՝ կամ Berda՝, لاديك - Lâdik, اوزه جيک - Özecik, داله کرر - Dalegirer, بنى قطور - Beni Kotur⁶¹:

Սակայն այս ցուցակն ամբողջական չի կարելի համարել: Դա պարզվում է նույն հատորում հանդիպող Էվլիյա Չելեբիի այն հազվագյուտ տեղեկությունից, ըստ որի պատմական Պարսկահայքի տարածքում ձևավորված քրդական մի քանի այլ «հույրյումեթներ» 1548-1555 թթ. նույնպես եղել են Վանի էյալեթի կազմում: Հեղինակը հիշատակում է նմանատիպ հինգ վարչամիավոր՝ بنى قطور - Beni Kotur, بيره دوسى - Biredusi (Piredusi), جولانى - Colani, دومدى - Dündümi, دنبولى - Dümbüli կամ Dünbüli⁶²: Դրանցից միայն մեկն է հանդիպում «ընդարձակ» ցուցակում (Beni Kotur), իսկ մյուս չորսը մեզ անհայտ պատճառներով բացակայում են: Թուրք ճանապարհորդի տվյալները զգալիորեն լրացնում է նաև մեր կողմից արդեն հիշատակված Կոջա Նիշանջու ցուցակը (պայմանականորեն այն անվանել ենք «համառոտ»), ուր նշված է 3 հույրյումեթ՝ خيزان - Hizan, حكارى - Hakkâri, دنبلى - Dümbüli, և 6 սանջակ՝ وستان - Vastan, مكس - Müküs, شیروی - Sirovi, Kotur⁶⁴: قتور < استون - Selmas, سلماس - Elbak, الباق < القاق - Şirevi (Şervi), شیروی <

⁶⁰ Ղ. Ինճիճյանը Շատախը պարզապես հիշատակում է որպես «վիճակ ի գաւառին Զուլամերկի» (իմա՝ Հաքարիի - Գ. Բ.): Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 163:

⁶¹ Evliya Çelebi, s. 189.

⁶² Նույն տեղում, էջ 178-179: Հայերեն թարգմանության մեջ նախավերջին հույրյումեթը՝ «Դումդեմի» (ԹԱ-3, էջ 244):

⁶³ Աղավաղված տեղանուններին զուգահեռ տվել ենք դրանց ճշտված ձևերը:

⁶⁴ Kâtib Çelebi, s. 411. Հմմտ. Charmoy, նշվ. աշխ., էջ 162: Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ վերջին սանջակը նշված է Ustoury ձևով, որը Կոթուրի (Ղոթուր) արաբատառ գրության բավական տարածված աղավաղումներից է: Նույնիսկ 19-րդ դ. վերջին քառորդի թուրքական տարբերքներում (սալնամեններում) հանդիպում են տեղանվան Kostur, Tostur, անգամ՝ Nostur աղավաղյալ տարբերակները:

Ինչպես տեսնում ենք, «համառոտ» ցուցակում հանդիպող 9-ը վարչամիավորներից 4-ը (2 հուլյունեթ և 2 սանջակ) նույնպես չեն հիշատակվում «ընդարձակում»: Այսպիսով, հարավային սանջակների մասին մեր տվյալներն ավելի բազմազան են, ինչը թույլ է տալիս բավարար չափով ամբողջական պատկերացում կազմելու էյալեթի այս հատվածի վարչական բաժանման մասին: Ընդ որում, վարչամիավորները տվել ենք «ընդարձակ» ցուցակում արևմուտքից արևելք ընթացող աշխարհագրական հաջորդականությամբ՝ անհրաժեշտ տեղերում խոսելով նաև բացակայողների մասին: Այդ հանգամանքն էլ օգնել է ճշտելու առանձին սանջակների տեղադրությունը:

ա) Ispayird⁶⁵. Համապատասխանում է հայկական Սպարկերտին (Սպայկերտ. Ispayird-ը, ըստ էության, վերջինիս թուրք-քրդական արտասանությունն է), որը 16-17-րդ դդ. հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններում հիշվում է «Սպարկերտու երկիր» կամ «գաւառն Սպարկերտու» անուններով⁶⁶: Գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան) Կեցան վտակի ձախակողմյան վտակ Ջոջ գետ օժանդակի ձորահովիտը⁶⁷: Կենտրոնը համանուն բերդն էր՝ Հայկական Հուսպ գյուղի մոտակայքում⁶⁸:

բ) Şervi. Կոչվել է նաև Շիրվան (شروان - Şirvan, մեկ այլ ձևն է՝ Şirâvi): Ընկած էր Կեցան և Գյոզալդարա (պատմ.՝ Տատիկ) գետերի միջև՝ հարավում հասնելով մինչև Արևելյան Տիգրիս (Բոհտան): Հայկական սկզբնաղբյուրներում ավելի հաճախ հիշատակվում է «Շերվանք (Շրվանք)» անունով⁶⁹: Հանդիպում է նաև Շիրվան («Շիրուան») ձևով⁷⁰: Կենտրոնը Քուֆրա (Քոֆրե, Քյուֆրե, Քֆրա) բերդաքաղաքն էր: Քրդական շիրավի (քրդերեն՝ şîrâvî)⁷¹ ցեղի տիրույթն էր, որից էլ անվանումը:

⁶⁵ Հանդիպում են տեղանվան աղավաղված արաբատառ մի շարք այլ տարբերակներ ևս՝ اسيايرت - Isyabert, اسبابيرت - Isbaberd կամ Esbaberd, اسنانيرت - Esnanert ևն:

⁶⁶ ՄՄ 4515, թ. 138, 677: ՄՄ 6843, թ. 180ա: Ավելի վաղ գավառանունը հանդիպում է «Սպատկերտ» > «Պատկերտ» անուններով: Տե՛ս ԺԴ-2, էջ 541, 573: ԺԵ-Ա, էջ 301:

⁶⁷ Սպարկերտի գետի վերոհիշյալ անվանումը տարիներ առաջ մեզ է հաղորդել հանգուցյալ պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր Ս. Պողոսյանը (գավառի Վ. Հյուրութ գյուղից – Գ. Բ.): Կոչվել է նաև «Շաբանու ճամ»: Տե՛ս ԳԱԹ, Տ. Չիթունու ֆոնդ, գործ 2 (ԺԶ տետր):

⁶⁸ ՀՊՊԹ, ԱԲ, թ. 46 (այսուհետև՝ և համապատասխան գործի համարը):

⁶⁹ ԺԵ-Ա, էջ 447: ԺԵ-Բ, էջ 18. «... ի թագաւորութիւն այլազգեաց սեռից **Շերօնից** (= **Շերուանից**) Միր Աւդալին»: ԺԵ-Գ, էջ 605. «... ի պարնութիւն **Շերլնից** Զինարբէկին, և ի նայիպութիւն Սակալայ Իսիին» (2 դէպքում էլ ընդգծումը մերն է՝ Գ. Բ.): Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 284:

⁷⁰ Հաւաքարան: Հմմտ. Գարեգին Ա Կաթողիկոս, էջ 191:

⁷¹ Քրդերենի համար վերցրել ենք Հովսեփ Օրբելու մշակած տառադարձությունը՝ աննշան փոփոխություններով: Տե՛ս Օրбели И. А., Фольклор и быт Мокса, էջ 141-143: Հմմտ. Նույնի՝ Избранные труды, էջ 35-38:

զ) Zeriki. Կոչվել է նաև Զոռկան (زريقان - Zerikan): Ընկած էր Շիրվանից արևմուտք՝ Գյոզալդարայի (Տատիկ) և Բաղիշոջրի (Բիթլիս-սու) միջագետքում: Պահպանված հազվագյուտ հայերեն ձեռագրական հիշատակարանում այս վարչամիավորը նշված է «ի յերկիրս, որ գոչի **Զոկանց**» ձևով⁷²: Կենտրոնը Դերզնի (Դարզինի, Դեյրզին, Զոռկան) բերդաքաղաքն էր՝ Բաղիշոջուր գետի ափին⁷³: Վարչամիավորի անունը կապվում է քրդական զոռկցի (քրդ.՝ zîrîki) ցեղի հետ, որն, ի դեպ, գավառը զավթել էր հայերից («անհավատներից»)⁷⁴:

դ) Kârni և ե) Hirun. Նշված վարչամիավորները գտնվում էին Շիրվանից արևելք՝ արդեն բազմիցս հիշատակված Կեցան գետի միջին հոսանքի շրջանում (այդ հատվածում՝ Մոկս կամ Մուկուս, օտարահունչ՝ Müküs) և անմիջականորեն սահմանակցում էին միմյանց: Առաջինը տարածվում էր Կեցանի երկու ափերին՝ համապատասխանելով 19-րդ դ. Կառնի կամ Կառնըկ նահիեին⁷⁵: Կենտրոնը Շաբստան բերդն էր⁷⁶, որը, մեր կարծիքով, գտնվել է ժամանակակից Կառնի (Կառնի-Նըզար) գյուղի մոտ: Hirun-ը հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հերուն («Յերուն») կամ Էրուն (Իրուն) անուններով⁷⁷: Այն գտնվում էր Կառնիից հյուսիս-արևմուտք՝ Կեցանի աջակողմյան Բեկնովի (Բեյնովի) վտակի ձորահովիտում⁷⁸: Կենտրոնը համանուն բերդն էր՝ ժամանակակից Էրուն (քրդ. Göndâ-İrûn) գյուղի մոտ⁷⁹: 15-րդ դ. վերջին թե՛ Կառնին և թե՛ Էրունը (Հիրունը) կազմում էին Շիրվանի իշխանության մասերը և որպես սանջակ հանդես են եկել միայն 16-րդ դ. սկզբին⁸⁰:

⁷² «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. 5, էջ 369:

⁷³ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 180: Տե՛ս նաև Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903, էջ 603 (այսուհետև՝ ՊԲԲ): Հանդիպում է նաև «Տերզին» անվանաձևով (ԺԷ-Ա, էջ 447): Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ջ. Թեյլորը երբեմնի բերդաքաղաքի ուղիղ անվանաձևը նշում է Դեյրազինար (հեղինակի մոտ՝ Deyr Azinar), որի աղավաղումից առաջացել է Դեյրզինը (Deyr Zin). Տե՛ս Taylor, Travels in Kurdistan, էջ 45.

⁷⁴ Шараф-хāн, стр. 291.

⁷⁵ Տե՛ս Նահապետեանց Ղ., Խիզան.- «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1884, թիվ 3596, էջ 3: Հայերեն հիշատակարաններից մեկում տեղանունը հիշատակվում է «Կռնի» ձևով. «Եւ աղայ մի **Կռնոյ** առաքեաց բազում քուրդս»: Տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 41: Այս տեղանունը հայտնի է նաև արաբատառ كرنى (աղավաղված՝ كرين - Kerin) ձևով:

⁷⁶ Шараф-хāн, նշվ. աշխ., էջ 289:

⁷⁷ Տե՛ս մասնավորապես Հաւաքարան, էջ 192:

⁷⁸ Копия, V-16. Eastern Turkey, 250000, Sheet 19:

⁷⁹ Шараф-хāн, стр. 284, 290. Առանձին քարտեզներում գյուղը հանդիպում է «Ֆիրուն» ձևով, որը, անշուշտ, արաբատառ هيرون-ի فيرون աղավաղման հետևանք է (տե՛ս Копия, V-16: Eastern Turkey, Sheet 19, A-4: ГШ, 10-38-13):

⁸⁰ Шараф-хāн, стр. 284.

զ) Kâr-kâr և **է) Ağakis**. Իրար սահմանակից այս սանջակները գրավում էին Կեցանի ձախակողմյան վտակ Կարկառի ձորահովիտը (ստորին հոսանքում՝ Եղեգիս կամ թրք. Ahkis-deresi): Հայկական աղբյուրներում դրանք դիտվում են միասնական Կարկառ գավառի բաղկացուցիչ մասերը (համապատասխանաբար՝ Վերին և Ներքին կամ Վարի): Կարկառը⁸¹ որպես առանձին վարչամիավոր առաջացել է 16-րդ դ. 40-ական թթ.՝ զատվելով Մոկսից⁸²: Կենտրոնը Կարկառ կամ Կարկառի բերդն էր՝ այժմ էլ նույն անունը կրող գյուղի մոտ: Աղաքիսը կամ Եղեգիսը նույնպես հանդես է եկել բավական ուշ՝ 16-րդ դ. 20-30-ական թթ. առանձնանալով Սպարկերտից: Կենտրոնը Եղեգիս ավանն էր (թրք. և քրդ.՝ Ahkis կամ Ağakis, որտեղից օսմանյան սկզբնաղբյուրներում հանդիպող վարչամիավորի անվանումը): Հայերեն հիշատակարաններում այն հանդիպում է «երկիրն Եղեգիս» կամ ուղղակի «Եղեգիս» անուններով⁸³: Առանձին դեպքերում նույնացվել է հարևան Կեցանի հետ, քանի որ 17-րդ դ. 20-30-ական թթ. դիտվել է վերջինիս մասը⁸⁴:

ը) Kesan/i/. Գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի Կեցան օժանդակի վերին հոսանքի շրջանը՝ համապատասխանելով հայկական Կեցան գավառին (Kesan-ը, փաստորեն, վերջինիս թրք.-քրդ. տարբերակն է): Հայերեն հիշատակարաններում այն գերազանցապես նշված է «երկիրս Կեցնայ» անունով⁸⁵: Հանդիպում է նաև «գաւառս Կեցնայ» ձևը⁸⁶: Բեյերի նստավայրը համանուն (նաև՝ Կեցանի բերդ, քրդ.-թրք.՝ Kesan) ամրոցն էր Կարկառ և Կեցան գետերի միախառնման վայրից մի փոքր հարավ՝ Սմբոն գյուղի մերձակայքում⁸⁷:

⁸¹ Հայերեն հիշատակարաններում «Կառկառ»: Տե՛ս մասնավորապես ԺԷ-Ա, էջ 266: Հմմտ. ՄՄ 4515, թ. 377:

⁸² Шаpaф-xāh, cтp. 271.

⁸³ Տե՛ս ԺԵ-Գ, էջ 499: ԺԷ-Գ, էջ 605: Հմմտ. Հաւաքարան, էջ 45:

⁸⁴ Տե՛ս մասնավորապես ԺԷ-Գ, էջ 387: Թերևս սրանով կարելի է բացատրել, որ 1621 թ. մի հիշատակարանում սանջակի կենտրոնը կոչվում է «Կեցնայ Եղեգիս» անունով: Տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 18:

⁸⁵ ՄՄ 4515, թ.թ. 352, 413, 470, 559: ԺԷ-Բ, էջ 387: ԺԷ-Գ, էջ 780: Հմմտ. ԺԵ-Ա, էջ 579: ԺԵ-Բ, էջ 165, 387:

⁸⁶ Տե՛ս ՄՄ 6273, թ. 226ա:

⁸⁷ Տե՛ս „Revue des études arméniennes“, t. X, Paris, 1973-1974, էջ 204-205 (ներդիրում): „Carte esquisse de la région de Hizan“: Կեցանը Ղ. Ինճիճյանը հիշատակում է որպես գյուղաքաղաք, «ուր նստի պէյ» (նշվ. աշխ., էջ 151): Ավելի ուշ շրջանի ցուցակներում այս բնակավայրն այլևս չի հանդիպում, ինչը ենթադրել է տալիս, որ այն ամայացել է կամ ավերվել (ամենայն հավանականությամբ 1847-1849 թթ. քրդական հուլիսիաների վերացման ընթացքում): Ուշագրավ է, որ Սմբոն գյուղի մոտ գտնվող ավերակ Սբ Աստվածածին վանքը հայտնի էր նաև Կեցնավանք անունով:

թ) Müküs. Հայկական Մոկս (<Մոկք) տեղանվան թուրք-քրդական տարբերակը (հանդիպում է նաև աղավաղված կամ սխալ ընթերցված *Mekes* ձևը): Այս սանջակը գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան) Մոկաց-ջուր օժանդակի կամ վտակի (պատմ.՝ Որբ, թրք.՝ Müküs-çay) ավազանը: 15-17-րդ դդ. հայերեն հիշատակարաններում վարչամիավորը բազմիցս հիշատակվում է «Մոկաց երկիր», «երկիր(ս) Մոկաց կամ Մոգաց (Մոգկաց)»⁸⁸, երբեմն՝ «երկիրս Մոկս»⁸⁹ անուններով: Ուշագրավ է Մոկսի «իշխանանիստ գաւառ» (15-րդ դ. որոշ հիշատակարաններում՝ «արքունական երկիրս Մոկաց») ձևը⁹⁰, ինչը, մեր կարծիքով, Մոկսում հայկական պետական մնացորդի պահպանման արտահայտությունն էր, որն ավելի ուշ ստացավ մելիքության կարգավիճակ: Կենտրոնը համանուն բերդաքաղաքն էր՝ վերջինիս ափին⁹¹: 16-րդ դ. առաջին քառորդին Մոկսը ենթարկվում էր Բոհտանի (Ջեզիրեի) հուլյումեթին, սակայն հետագայում ընդունեց Հաքարիի խաների գերիշխանությունը⁹²: Ըստ Շարաֆ-խանի՝ հարևան Սպարկերտի և Խիզանի նման այստեղ ևս իշխում էին նամիրի (*nemîrî*) քրդերը⁹³: Ինչպես Շատախում, այնպես էլ Մոկսում հայերը պահպանել էին լայն ինքնավարություն (տե՛ս 2.2 ենթագլխում):

ժ) Berde' (Berda'). Սանջակի ինչպես անվան, այնպես էլ տեղադրության ճշգրտումը որոշակի դժվարություններ է ներկայացնում: Որքան մեզ հայտնի է, նման փորձ արել է միայն Ա. Բիրքենը՝ այն ենթադրաբար կապելով Աղբակի Բերդուկ բնակավայրի հետ, ինչը ճիշտ չէ⁹⁴: Իրականում հիշյալ վարչամիավորը գտնվում էր Մոկսի անմիջական արևմտյան հարևանությամբ (ի դեպ, դա երևում է նաև «ընդարձակ» ցուցակից)՝ համապատասխանելով Մամուտանքի (Մամրտանք) գավառակին (քրդ.՝

⁸⁸ Տե՛ս ՄՄ 4515, թ. 255: ԺԵ-Ա, էջ 51, 95-96, 115, 148, 151, 219 ևն: ԺԵ-Բ, էջ 24, 75, 146, 248-249, 281 ևն: ԺԵ-Գ, էջ 155-157, 178, 203, 270: ԺԵ-Ա, էջ 154: ԺԵ-Բ, էջ 20, 210, 212, 420, 446, 486, 622, 665, 763: ԺԵ-Գ, էջ 196, 230, 265, 328, 576, 690 ևն: Հիշատակարաններից մեկում վարչամիավորի անունը նշվում է բարբառային «յեկիրս Մոկաց» ձևով: Տե՛ս ԺԵ-Գ, էջ 945:

⁸⁹ Տե՛ս մասնավորապես ԺԵ-Գ, էջ 210, 212:

⁹⁰ ԺԵ-Գ, էջ 41: Հմմտ. ԺԵ-Ա, էջ 457, 527: ԺԵ-Բ, էջ 59, 201-202, 260:

⁹¹ Սրանով է բացատրվում որոշ հիշատակարաններում Մոկս գավառի «երկիրս Մոկաց քաղաքի» անվանաձևը: Տե՛ս ԺԵ-Բ, էջ 820: ԺԵ-Գ, էջ 300: Մոկսի վարչական կենտրոնը, ըստ պահպանված մի հազվագյուտ հիշատակարանի, կոչվել է **Մեդանի** կամ **Մեդնի**. «... ի յիշխանանիստ գաւառէն Մոկաց, **ի քաղաքի մեծ թաղէն, զոր Մեդնի է կոչած...**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.): Տե՛ս ԺԵ-Գ, էջ 41:

⁹² Ինճիհնեան, նշվ. աշխ. էջ 161:

⁹³ Шапаф-хан, стр. 264, 271.

⁹⁴ Birken, նշվ. աշխ., էջ 176: Հեղինակը տեղանունը կարդացել է *Bardū*: Ի դեպ, Էվլիյա Չելեբիի լատինատառ տեքստում՝ *Berda'* (նույն տեղում, էջ 117):

Nâmîran կամ Nemran)⁹⁵: Այս առումով խիստ արժեքավոր են Շարաֆ-խանի տեղեկությունները: Հեղինակի վկայությամբ, 1530-ական թթ. կեսերին Սուլեյման 1-ինի դիվանի կողմից Խիզանի հուքյումերը մասնատվել էր տեղի իշխող նամիրի ցեղի երկու ճյուղերի միջև, ընդ որում, այդ վիճակը պահպանվել էր նաև 1540-1560-ական թթ.⁹⁶: Քուրդ պատմագրի լրացուցիչ տվյալները ցույց են տալիս, որ Խիզանից սանջակի (իմա՝ օջաքլըքի - Գ. Բ.) կարգավիճակով առանձնացված մասը կոչվում էր Նամիրան (հայկական Մամուտանքը - Գ. Բ.)⁹⁷: Շարաֆ-խանի մեկ այլ արժեքավոր տեղեկությունից պարզվում է, որ Նամիրանի սանջակի մեջ է մտել նաև Կեցանի ձախակողմյան Զոջգետ կամ Սպարկերտ վտակի ստորին հոսանքի շրջանը, որն ավելի ուշ շրջանում կոչվում էր Նըզար (քրդ. Nizarê Azê)⁹⁸: Այստեղ անգամ 20-րդ դ. սկ. հանդիպող Բերդաղ (տեղական բարբառով՝ «Պերտաղ», վերջինը՝ կարճ «ա»-ä)⁹⁹ գյուղանունը վերջնականապես ճշտում է ոչ միայն սանջակի սահմանները, այլև անվանումը՝ برداغ - Berdağ կամ Berdeğ (Berdek, Pertek): Արաբական Զ և Զ տառերի նմանությունը շփոթեցրել է Վանի էյալերին գրեթե անձանոթ առաջին թուրք գրագիրներին, որոնք այս սանջակի անունը կապել են լավ հայտնի, նշանավոր Պարտավ քաղաքի հետ (արաբերեն՝ بردعه Berda'): Մեր կարծիքով, Բերդաղը, ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, 16-րդ դ. կեսերին եղել է Նամիրանի բեյերի նստավայր-ամրոցը, և զարմանալի չէ, որ հիշյալ սանջակը թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերում արձանագրվել է կենտրոնի անվամբ: 16-17-րդ դդ. հայկական աղբյուրներում այս վարչամիավորը Մամուտանքին (Մամրտանք) զուգահեռ կոչվել է նաև «երկիրն Մայեկաց» կամ «գաւառն Մայեկաց»¹⁰⁰: Կարծում ենք,

⁹⁵ Տե՛ս Նաթանեան, նշվ. աշխ., էջ 182: Այն փաստը, որ Խիզանի, Սպարկերտի և Մոկսի քրդերը կոչվել են նամիրի, ցույց է տալիս, որ նախապես նրանք հաստատված են եղել Մամուտանքում, որին էլ փոխանցել են իրենց անունը: Իսկ Նամիրան (տարբերակ՝ Նեմրան) - Մամուտանք փոխարկման համար հմմտ.՝ Մամրվան > Նամրվան > Նարիման, էրզրումի էյալերում:

⁹⁶ Шапаф-хāн, стр. 268, 269-270.

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 270:

⁹⁸ Հեղինակը հիշում է Ազ գյուղը (էջ 270), որը 19-րդ դ. վերջին Բիթլիսի վիլայեթի Խիզանի Նըզար նահիեի (գյուղախումբ) կենտրոնն էր: Տե՛ս Коллюбакин А.М., նշվ. աշխ., т.8, часть 2, Т. 1890, էջ 116: Ուշագրավ է, որ առանձին աղբյուրներում Նըզարը դիտվում է Մամուտանքի մաս (տե՛ս ՀՊՊԹ, ԱԲ, գ. 253, թ. 49):

⁹⁹ ԳԱԹ, Տ. Չիթունու ֆոնդ, թ. 8:

¹⁰⁰ Տե՛ս ԺԷ-Ա, էջ 192, 647: ԺԷ-Բ, էջ 147, 371, 375, 851: ԺԷ-Գ, էջ 353, 904: Հմմտ. ՄՄ 6273, թթ. 259ա, 287ա: 16-րդ դ. մի հիշատարանում Բերդաղ-Մամուտանքը հիշատակվում է «Մեմընդանք» անունով (տե՛ս ՄՄ 6273, թ. 287բ), իսկ 17-րդ դ. կեսերի ձեռագրերից մեկում՝ «յերկիրս Մարեկա» ձևով (տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 464):

սա Մոկքի տեղական՝ բարբառային տարբերակն է, որտեղից էլ առաջացել է Մոկսի թրքերեն *Mekes* տարընթերցումը (եթե սխալ ընթերցում չի):

ժա) Vastan. Գրավում էր Վանա լճի հարավարևելյան ափամերձ շրջանը: Կենտրոնը նշանավոր Ոստան քաղաքն էր (օսմաներեն փաստաթղթում գրանցված է անվան օտար ձևը): Հայերեն ձեռագրական հիշատակարաններում այն կոչվում է «երկիրս Ոստանայ»¹⁰¹, «Ոստանա աշխարհ»¹⁰² կամ «գաւառս Ոստան»¹⁰³ անուններով: Վերջինս արդեն 14-րդ դ. 1-ին կեսին մտնում էր Հաքարիի հույությունների մեջ¹⁰⁴: Ընդ որում, սկզբնապես Ոստանն ուներ բավական ընդարձակ տարածք: Մինչև 1532-1533 թթ. (Հ. 929) նրա մեջ էր մտնում նաև Գյավաշը (Գավաշ, պատմ. Ռշտունիք)՝ Աղթամարի հետ միասին, որոնք այնուհետև նվաճվեցին հարևան Բիթլիսի կողմից¹⁰⁵: Մեզ հասու տվյալները ցույց են տալիս, որ Ոստանի կազմում առանձին ժամանակահատվածներում եղել է նաև Խոշաբ կամ պատմական Հայոց ձոր գետի ստորին հոսանքի շրջանում տարածվող Հայոց ձոր գավառը (բարբառային Խավուձոր), որը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է «Հաւուց ձոր», «Հայկաձոր» կամ «Հայուձոր» ձևերով¹⁰⁶: Դա հատկապես երևում է Աղթամարի կաթողիկոսության թեմի գավառների ցուցակից, որն արտացոլում է 16-17-րդ դդ. վարչական իրավիճակը, և ուր այն հանդիպում է «Հայոց Ձորն և Ոստան» միասնական անվամբ¹⁰⁷: Ի դեպ, նույն սահմաններով Ոստան վարչամիավորը հանդես է գալիս անգամ 19-րդ դ. երկրորդ կեսին¹⁰⁸: Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ Վանի էյալեթի վարչամիավորների սահմանները բավական հաճախ փոփոխվել են՝ կախված ինչպես քուրդ ավատատերերի, այնպես էլ վերջիններիս և օսմանյան իշխանությունների փոխհարաբերություններից: Որոշակի ժամանակահատվածում (օրինակ՝ 18-րդ դ. վերջին – 19-րդ դ. սկզբին, ինչպես ցույց են տալիս Ղ.

¹⁰¹ Տե՛ս ՄՄ 6332, թ. 134ա:

¹⁰² Տե՛ս ՄՄ 4515, թ. 608 (պահել ենք ձեռագրի ուղղագրությունը):

¹⁰³ Տե՛ս ՄՄ 4515, թ. 548:

¹⁰⁴ Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 137-138:

¹⁰⁵ Шапаф-хан, стр. 258, 472.

¹⁰⁶ ԺԷ-Գ, էջ 204: ՄՄ 6273, թթ. 258բ, 285ա:

¹⁰⁷ Գարեգին Ա կաթողիկոս (Յովսէփեանց), Յիշատակարանք, էջ 191-192: Հմմտ. Հաւաքարան էջ 45. «հայոց ձորն ոստան» (պահել ենք բնագրի ուղղագրությունը):

¹⁰⁸ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», Չմիտնիա, 1879, դեկտեմբեր (թիւ 12), էջ 364 (Լիմ անապատի միաբան Գ. Տեր-Բարսեղյանի կողմից 1853 թ. կազմված Վանի նահանգի գյուղացուցակները՝ արտատպված «Արծուի Վասպուրական» շաբաթաթերթի 1858 թ. թիվ 12-ից): Հմմտ. ԳԱԹ, Թ.Ազատյանի ֆ., բաժին III, գ. 57, թ. 36-38:

հնճիճյանի տվյալները), սակայն, Հայոց ծորը մտել է նաև հարևան Վանի կենտրոնական սանջակի մեջ: Ոստանը, որպես առանձին սանջակ, հետագա պաշտոնական ցուցակներում այլևս չի հանդիպում:

Ժբ) Lâdik. Հասու սկզբնաղբյուրների տվյալների համադրումը ցույց է տվել, որ «ընդարձակ» ցուցակում սանջակի անունը խիստ եղծված է: Մեզ հայտնի են տեղանվան հետևյալ տարբերակները՝ ա. كورلاديك - K/G/evirlâdik (Էվլիյա Չելեբի)¹⁰⁹, բ. Kôrlâvat կամ Kôrlevat (Այնի Ալի էֆենդի, հավանական արաբատառ ձևը՝ كورلاوات)¹¹⁰, գ. Ghiorluk (Ռիկո, հավանական արաբատառ ձևը՝ كورلوك)¹¹¹, դ. Korlauk (ֆոն-Համմեր, հավանական արաբատառ ձևը՝ كورلاوك)¹¹²: Դժվար չէ նկատել, որ հիշյալ բոլոր ձևերը գալիս են մեկ սկզբնական նախաօրինակի աղավաղումից, ինչն ամենից առաջ հետևանք է արաբատառ գրության առանձնահատկությունների: Պայմանավորված աղավաղյալ տարբերակների մեծաթվությամբ, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրներում սանջակի մասին լրացուցիչ որևէ այլ տեղեկության բացակայությամբ՝ Վանի էյալեթի վարչատարածքային բաժանման պատմությամբ զբաղվող որևէ ուսումնասիրող դեռևս չի փորձել ճշգրտելու վերոհիշյալ վարչամիավորի ինչպես անվանումը, այնպես էլ տեղադրությունը: Իրականում առաջին հայացքից բարդ թվացող այս հարցի պատասխանը տալիս է «ընդարձակ» ցուցակի աջաթևյան սանջակների հաջորդականությունը: Ինչպես նշել ենք, այն ընթանում է որոշակի օրինաչափությամբ՝ արևմուտքից արևելք: Հետևաբար, քննարկվող սանջակը պետք է փնտրել Մոկսից և Բերդաղից (Նամիրանից) արևելք: Ընդ որում, հարցը լիովին պարզվում է, երբ ցուցակի համապատասխան հատվածում «մտովի» տեղադրում ենք Մոկսին արևելքից սահմանակից Շատախը, որը, ինչպես տեսանք, հակառակ թուրքական մարտակարգի, ընդգրկված էր ծախաթևյան կամ հյուսիսային սանջակների շարքում: Շատախի հյուսիսարևելյան անմիջական սահմանակցությամբ՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտան գետի վերին հոսանքի ծախափնյալում (այդ. հատվածում՝ Շատախ կամ Նորդուզ), ուշ միջնադարից հայտնի էր **Գավրկանք (Գավոկանք)** գավառը: Վերջինս հանդիպում է 17-րդ դ. վերջին քառորդին

¹⁰⁹ Evliya Çelebi, s. 177. Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 243 («Քուրլադք»): Հարկ է նշել, որ սանջակը հիշվում է նաև հեղինակի աշխատության առաջին հատորում («Քորլատեք», արաբ.՝ كورلاوك: Տե՛ս ԹԱ-3, էջ 32):

¹¹⁰ Birken, նշվ. աշխ., էջ 179:

¹¹¹ Rycaut, նշվ. աշխ., էջ 177:

¹¹² Hammer-1, նշվ. աշխ., էջ 262:

ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանի «... ի յեկիրն **Գօրկանք** (իմա՝ Գաւրկանք – Գ. Բ.)» հատվածում¹¹³: Չմոռանանք նշել, որ տեղական բարբառով տեղանունը հնչելու էր «Կավըռկանք», որի հավանական արաբատառ գրությունը լինելու էր كوركانيك (կամ كوركانيك) - G/K/evirkan/i/k¹¹⁴: Վերջինիս սխալ ընթերցման արդյունքում էլ առաջ են եկել վերոբերյալ աղավաղումները¹¹⁵: Հաշվի առնելով նշված տարածքի մակերևույթը՝ կարծում ենք, որ սանջակի սահմանները տարածվել են արևմուտքում Շատախից մինչև արևելքում Պաշատ լեռ (թրք.՝ Başet-dağ): Կենտրոնը Կասրիկ ավանի մոտ գտնվող Ակչակալե (Աղջաղալա) բերդն էր, որը, Շարաֆ-խանի տվյալներով, մահմուդի քրդական ցեղի ճյուղերից մեկի տիրույթներից էր¹¹⁶: Պետք է ենթադրել, որ Գավրկանքը 16-րդ դ. առաջին կեսին մի կարճ ժամանակով որպես սանջակ առանձնացած է եղել Մահմուդիի հուլյումներից և այդ կարգավիճակով էլ արձանագրվել «ընդարձակ» ցուցակում¹¹⁷:

Ժգ) Özecik. Հայկական Արճակ գավառն է: Նույն հեղինակի մոտ հանդիպում են նաև տեղանվան ճշգրիտ ձևերը՝ Erçek¹¹⁸ < հյր. Արճակ կամ Erecik¹¹⁹: Ավելին, թուրք ճանապարհորդի երկի 4-րդ հատորում պահպանվել է սանջակների կողմից կառավար-

¹¹³ ՄՄ 6332, թ. 247բ: Պարզ չէ միայն, թե հայ մշակույթի երախտավոր Ղ. Փիրղալեմյանը, որի ընդօրինակությունն ենք օգտագործել, արդյոք տեղանունը նույնությամբ վերցրել է ձեռագրի՞ց, թե՛ սեփական նախաձեռնությամբ է «աւ» տառակապակցությունը փոխարինել «օ»-ի:

¹¹⁴ Չենք բացառում նաև كورخان - G/K/evirkhan տարբերակը (տե՛ս Eastern Turkey, Sheet 20: „Gevirkhan-plain,): Հայկական աղբյուրներում գավառը հայտնի է նաև Կավրկան/ք/ անունով (տե՛ս Գ.Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 401: «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, թիւ 3220, էջ 3): Մինչև Մեծ եղեռն Գավրկանքը պատմական Վասպուրականի նշանավոր Հոգյաց-վանքի թեմերից մեկն էր: Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1912, Բ տարի, հ. 12 (59), էջ 10 (904): Բնակավայրերից հայտնի էին Զախսուկը, Կանգվարը, Կասրիկը, Փակահը (Փակա-աղնին) ևն:

¹¹⁵ Տվյալ դեպքում գործ ունենք արաբ. ك و ل տառերի հաճախակի հանդիպող շփոթի հետ (իմմտ. Ֆոն Համմերի մոտ՝ Agalis փոխանակ Agakis, որը գալիս է արաբ. اغاكيس < اغاليس աղավաղումից: Տե՛ս Hammer-1, նշվ. աշխ., էջ 262):

¹¹⁶ Шапаф-хан, стр. 351-352. Բերդի մասին հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում նաև Ղ. Ինճիճյանը. «Ազնագալա. 4 ժամու հեռի ի Հոգուց վանուց: Է աւերակ բերդի ի գլուխ լերին, որ ոչ բազում ամօք յառաջ քանդեցաւ, յորում յառաջագոյն նստէր և պէյ» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 157):

¹¹⁷ Հմմտ. Արճակը, որն առանձնացել է նույն Մահմուդիից, Աղբակը՝ Հաքարիից, Բերդաղ-Մամուտանքը՝ Խիզանից:

¹¹⁸ Evliya Çelebi, s. 272. Ի դեպ, լատինատառ տեքստում տեղանունը նշված է ուղղված ձևով (էջ 117): Ամենայն հավանականությամբ կազմողների ձեռքին եղել են Չելեբիի գործի մի քանի ձեռագիր օրինակներ, որի շնորհիվ նրանք կարողացել են ճշտել աղավաղված տարընթերցումները:

¹¹⁹ Evliya Çelebi, s. 177. Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 30, 243: Կարծում ենք, 2 անվան նախատիպը կարելի է համարել 17-րդ դ. մի հայերեն ձեռագրի հիշատակարանում հանդիպող «**երկիր Ըրըճակոյ**» տարբերակը: Տե՛ս ԺԷ-Ա, էջ 521:

վող այս վարչամիավորի ուշագրավ մանրամասներ պարունակող նկարագրությունը¹²⁰, ինչը հնարավորություն է ընձեռում բավական ճշգրիտ կերպով որոշելու վերջինիս տարածքն ու սահմանները: Ըստ այդմ, Արճակը համապատասխանել է Վանից արևելք ընկած պատմական Վասպուրականի Արճիշակովիտ գավառին՝ ընդգրկելով Արճիշակ կամ Արճակ գետի (ուշ միջնադարում հորջորջվում էր Մահմադիկ կամ Մեհմեդիկ) և համանուն՝ Արճակա լճակի փակ ավազանը: Մեզ հասու սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ Արճակը պաշտոնապես կոչվել է նաև Օվաջիկ (թրք.՝ Ovecik) կամ Էվեջիկ անունով (բառացիորեն՝ «հովիտ» կամ «դաշտակ»), ինչն օսմանյան պաշտոնական փաստաթղթերում օգտագործվել է Erecik-ին զուգահեռ¹²¹: Հատկանշական է, որ ֆրանսիացի դիվանագետ Պիեռ Ամադե ժոբերը շատ ավելի ուշ՝ 1806 թ., անցնելով Արճակի տարածքով, լճակը հիշատակում է Էվեջիկի (Evedjik) կամ Արճակի (Erdjek) լիճ զույգ անուններով¹²²: Կասկած լինել չի կարող, որ Օվաջիկ-Էվեջիկ անվանաձևը հնագույն Արճիշակովիտի (իմա՝ «Արճիշակ գետի հովիտ») իմաստավորումն է թուրքերենով: Ընդ որում, նմանատիպ տեղանվան¹²³ գոյությունը Վասպուրականի (Կոթուրի կամ Ղոթուրի) լեռնաշղթայի արևելյան ստորոտին՝ Մակվի գավառում (այժմ՝ Իրանի կազմում), շփության մեջ է գցել Ա. Բիրքենին, որն այն տեղադրել է վերջինիս տարածքում¹²⁴: Վարչամիավորը հանդիպում է մեզ հասու գրեթե բոլոր սկզբնաղբյուրներում, սակայն տեղանվան կրկնակ ձևերը հաճախ տարբեր հեղինակների մոտ տեղիք են տվել շփոթի և բազմաթիվ աղավաղումների: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք 2 խմբի են բաժանվում: Առաջինի մեջ են մտնում Արճակից (թրք.՝ Erçek, արաբ. ارچک) բխող աղավաղումները¹²⁵: Երկրորդ խմբի աղճատումներն արդեն առաջ են եկել Օվաջիկից (թրք.՝ Ovecik կամ Evecik, արաբ. اوه جيک)¹²⁶:

¹²⁰ Evliya Çelebi, s. 274.

¹²¹ Տե՛ս Kâtib Çelebi, էջ 411: Հմմտ. Hammer-2, էջ 59:

¹²² Հ. Հակոբյան, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, էջ 222:

¹²³ Ժողովրդական արտասանությամբ՝ «Ավաջուղ»:

¹²⁴ Birken, նշվ. աշխ., էջ 179:

¹²⁵ Ա. Բիրքենը միայն Այնի Ալիի աշխատությունից դուրս է բերել Öçek (Uçek), Özpek, անգամ՝ Osdpek անվանաձևերը, որոնց նախատիպերն են արաբատառ ارچک կամ اوه جيک գրությունները:

¹²⁶ Ռիկոյի մոտ վարչամիավորը հիշատակվում է Edegik ձևով (արաբ. اده جيک), որը اوه جيک (Ovecik)–ի աղավաղումն է: Տե՛ս Rycaut, նշվ. աշխ., էջ 53:

Արճակի կենտրոնը համանուն բերդն էր¹²⁷, որն ամենայն հավանականությամբ գտնվել է Արճակա լճի ափամերձ նույնանուն ավանի արևելյան կողմում բարձրացող Սուրբ Սարգիս (տեղացիների բարբառով՝ «Սըփ Սարկյիս») բլրի վրա, ուր 20-րդ դ. սկզբին պահպանվել էին վանքի կամ բերդի մնացորդներ: Ի դեպ, նույն բլրի ստորոտին, գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել էին նաև մարդկային բնակության զանազան հետքեր (ամանեղեն, ջրմուղի կավե խողովակներ ևն)¹²⁸: Ինչպես Աբաղան, Բերկրին և Գավրկանքը, Արճակը նույնպես եղել է մահմուդիների օջաքլըքներից մեկը: 18-րդ դարից, սակայն, այն արդեն չի հանդիպում պաշտոնական փաստաթղթերում: Ղ. Ինճիճյանի տվյալներն անուղղակիորեն ցույց են տալիս, որ Արճակը, որպես վարչամիավոր, վերացվել էր՝ մտնելով Վանի կենտրոնական սանջակի (թրք.՝ paşa-sancağı) մեջ, և անմիջապես ենթարկվում էր բեյլերբեյ-փաշային¹²⁹:

Ժդ) Elbak¹³⁰. Հայկական Աղբակ գավառն է՝ Տիգրիս գետի երրորդ բազուկը համարվող Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Կենտրոնը Բաշկալե (պատմ.՝ Հադամակերտ) բերդաքաղաքն էր՝ նույն գետի աջափնյակում: 16-17-րդ դդ. հայերեն ձեռագրական հիշատակարաններում բազմիցս հիշատակվում է «երկիրս Աղբակու» անունով¹³¹: 14-15-րդ դդ. առաջին կեսին համարվելով Հաքարիի հուլյումեթի բաղկացուցիչ մասը՝ Աղբակն ակկոյունլուների տիրապետության հաստատվելուց հետո (15-րդ դ. 60-ական թթ.) հանձնվեց մահմուդի քրդերին և նրանց ձեռքում մնաց մինչև 16-րդ դ. 1-ին կեսը¹³²: Կրկին վերադարձվելով Հաքարիին՝ գավառը հետագա տասնամյակներին շարունակում էր դիտվել որպես առանձին սանջակ: Նման կարգավիճակով Աղբակը գրանցված է 1574 թ. (Ֆերիդուն-բեյ)¹³³ և 1596-1597 թթ. (Շարաֆ-

¹²⁷ Evliya Çelebi, s. 274.

¹²⁸ Տե՛ս Սերինե, նշվ. աշխ., էջ 13:

¹²⁹ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 151:

¹³⁰ Վանի էյալեթի սանջակների շարքում հանդիպում է նաև Ֆոն-Համմերի մոտ: Տե՛ս Hammer-1, էջ 262: Aqaf (արաբ.՝ الباق < اقف):

¹³¹ Տե՛ս ԺԷ-Ա, էջ 304: ԺԷ-Գ, էջ 646 (բարբառային «ի յերկիրս, որ Յաղբակ ասի» տարբերակով): ՄՄ 3585, թ. 298բ: ՄՄ 3662, թ. 310բ: ՄՄ 4515, թթ. 219, 460, 523, 526: ՄՄ 6273, թ. 212բ: ՄՄ 6332, թ. 188բ:

¹³² Արափ-хән, стр. 349, 351.

¹³³ ԹԱ-2, էջ 221. «Էլբակ» (արաբ. الباق < الباق: Այսուհետև՝ ԹԱ-2): Շարաֆ-խանը նույնպես վկայում է, որ Աղբակը սանջակի «իրավունքներով» (իմա՝ որպես օջաքլըք - Գ. Բ.) 16-րդ դ. 70-ական թթ. հանձնվել էր Հաքարիի Ջեյնալ խանի որդիներից մեկին (տե՛ս Արափ-хән, էջ 164):

խան)¹³⁴: Վերջինիս հաղորդմամբ, այստեղ իշխում էին Հաքարիի խանական տոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները: Սակայն հաջորդ տասնամյակներին Ադբակն արդեն չի հիշատակվում Վանի էյալեթի սանջակների շարքում: Այն ամբողջովին «լուծվել» էր Հաքարիի մեջ, իսկ Բաշկալեն՝ դարձել խաների ամառային նստավայրը¹³⁵:

Ժե) Biredusi, Ժզ) Dündümi և Ժէ) Dalegirer. Առաջինը՝ Բրադոստի (կապվում է համանուն քրդական ցեղի հետ), իսկ երկրորդը՝ Ուրմիայի կամ Դիմդիմի¹³⁶ օսմանյան անվանումներն են: Ինչ վերաբերում է Dalegirer-ին¹³⁷, ապա այն հանդիպում է միայն Էվլիյա Չելեբիի մոտ: Հեղինակի լրացուցիչ տեղեկություններից պարզվում է, որ սանջակը գոյություն է ունեցել նաև 17-րդ դ. երկրորդ կեսին¹³⁸: Թերևս անհրաժեշտ տվյալների պակասն է հիմնական պատճառը, որ առ այսօր միայն Ա. Բիրքենն է փորձել ճշտել այս սանջակի տեղադրությունը: Ընդ որում, գերմանացի արևելագետը, Dalegirer-ն ակնհայտորեն նույնացնելով Այնի-Ալի էֆենդիի կողմից 17-րդ դ. սկզբին Վանի էյալեթի սանջակների շարքում հիշվող Dere-ին, այն տեղադրում է «ենթադրաբար Բաշկալեից հարավ-արևելք»¹³⁹: Ըստ այդմ, քննարկվող վարչամիավորը գերմանացի արևելագետի կարծիքով համընկնում է ժամանակակից Նազլու-չայ (պատմ.՝ Այլի կամ Էլի) գետի ակունքների շրջանում և վերջինիս ձախակողմյան Բաժերգա-դերե վտակի ձորահովտում ընկած Դեյրի (Մարբիշո) գավառին: Նշենք սակայն, որ ինչպես երևում է Շարաֆ-խանի մի թռուցիկ, բայց արժեքավոր տեղեկությունից, Դեյրին 16-րդ դ. մտել է Հաքարիի կազմի մեջ¹⁴⁰: Ավելին, ուսումնասիրությունը պարզել է, որ Dere-ն առանձին սանջակ էր և բոլորովին կապ չունի Dalegirer-ի հետ¹⁴¹: Հետևաբար Ա.

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 167:

¹³⁵ Percy E., Highlands, p. 241.

¹³⁶ Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 127:

¹³⁷ Էվլիյա Չելեբիի լատինատառ տեքստում՝ Dalegerz (էջ 117):

¹³⁸ Evliya Çelebi, s. 177, 203. Հայերեն թարգմանության մեջ, տեղանունը նոր աղավաղման ենթարկվելով, վերածվել է «Դալեկիրտ»-ի (տե՛ս ԹԱ-3, էջ 243, 245):

¹³⁹ Birken, նշվ. աշխ., էջ 177:

¹⁴⁰ Шапаф-хан, стр. 248.

¹⁴¹ Այլ սկզբնաղբյուրներից Dere-ն հայտնի է նաև Derekgher (արաբ.՝ دره کر. տե՛ս Rycaut, նշվ. աշխ., էջ 242) և Dere-Eleger (արաբ.՝ دره الكر. տե՛ս Hummer-1, էջ 177) ձևերով, որոնք ցույց են տալիս, որ Այնի-Ալիի մոտ տեղանունն արտացոլվել է աղճատված, ոչ-ամբողջական տեսքով: Կասկած լինել չի կարող, որ նշված բոլոր անվանաձևերն առաջ են եկել دره الكز (دره الاكز) - Dere-i Alagez (նաև՝ Dere-i Alkis) ուղիղ ձևից, որը, ինչպես հայտնի է, Եղեգյաց ձորի (հնագույն՝ Վայոց ձոր) օտար անվանումն էր (նաև՝ Դարալագյազ): 16-րդ դ. վերջին այն մտնում էր օսմանյան նվաճումների հետևանքով ստեղծված Երևանի էյալեթի (ایالت وان > روان - Eyâlet-i Revan) մեջ: Վերջինիս արաբատառ գրության եղծումով (وان > روان) պետք է բացատրել Դարալագյազի (Դերե-Ալքիս) հայտնվելը Վանի էյալեթի սանջակների շարքում: Ավելացնենք, որ նույն

Բիրքենի տեսակետն ընդունելի չէ: Իրականում «ընդարձակ» ցուցակում աջաթևյան սանջակների հաջորդականությունը, ինչպես նաև վերոհիշյալ Biredusi և Dündümi վարչամիավորների առկայությունը որոշակիորեն պարզում են Dalegirer-ի տեղադրությունը: Ըստ էության, խոսքը վերաբերում է Դեյրիից արևելք ընկած Թարգյավառին: Ընդ որում, արաբագիր کر- վերջավորությունը հարկ է սրբագրել کور-, որով տեղանունը վերածվում է داله کور – Dalegever-ի (Դալեգյավառ), ինչը մենք հակված ենք համարելու Թարգյավառ տեղանվան տարբերակներից մեկը (հմմտ. Շահրիզոր/Շահրիզուր-Շահրիզուլ, Չարդերան-Չալդըրան, Շորեգեր-Շորեգել, որտեղից՝ Շորագյալ ևն):

Նշված վարչամիավորներն առաջացել էին պատմական Պարսկահայքի տարածքում ստեղծված Բրադոստի ընդարձակ իշխանության տրոհումից: Նրա հիմնադիրն էր 15-րդ դ. Շահրիզորից այստեղ տեղափոխված քրդական համանուն ցեղի ճյուղերից մեկի¹⁴² առաջնորդ Սուլթան-Ահմեդի որդին, որը, 16-րդ դ. սկզբին ընդունելով Սեֆյանների գերիշխանությունը, շահ Իսմայիլ 1-ինի կողմից ստացել էր «Ղազիղոան» պատվանունը¹⁴³: Շահական դիվանի կողմից Ղազիղոանին, ում մինչև այդ արդեն պատկանում էր Ուրմիան (Դիմդիմ), հանձնվեցին նաև Ուրմիո կամ Կապուտան լճից արևմուտք ընկած Թարգյավառը, Սոմայը (Սոմային) և Դուլը (Դուլ)¹⁴⁴: Դրանով, Շարաֆ-խանի հաղորդման համաձայն, «Բրադոստի վիլայեթի» սահմաններն Ուրմիո լճից արևելքում հասան մինչև Զագրոսի լեռնաշղթա արևմուտքում: Ավելի ուշ, ենթարկվելով Օսմանյան կայսրությանը, նույն ցեղապետին հաջողվեց միառժամանակ պահպանել իր իշխանության ամբողջականությունը: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս քուրդ պատմագրի տվյալները, նրա մահվանից անմիջապես հետ (հավանաբար՝ 1530-ական թթ.) Բրադոստից առանձնացավ Թարգյավառը, որը սկսեց կառավարվել այլ իշխողի

ծնով Այնի-Ալիի մոտ վերջինիս կազմում նշվում է նաև Gökcçe - Գյոքչե սանջակը, որը նույնպես մտնում էր Երևանի էյալեթի մեջ և ընդգրկում Սևանի ավազանը (տե՛ս Birken, նշվ. աշխ., նույն տեղում: Հմմտ. Rycout, նշվ. աշխ., էջ 177: Hummer-1, նշվ. աշխ., էջ 262):

¹⁴² Шапаф-хан, стр. 345. Քուրդ պատմագրի տվյալներով, բրադոստը նախապես հաստատվել էր Խան-Ալմասում, որը է. Վասիլևան, վկայակոչելով Պ. Բուտկովին, նույնացնում է Սալմաստին (Սալմաս: Նույն տեղում, էջ 530): Մեր կարծիքով՝ խոսքը գնում է Ուրմիո լճից հյուսիս գտնվող Թասվիջի (Թասուջ, Թացու) շրջանի մասին, ուր ներկայումս էլ պահպանվել են Ալմաս և Ալմաս-չայ տեղանուններ (տե՛ս ГШ-10-38-16): Ամենայն հավանականությամբ, ավելի ուշ այդ ցեղը տեղաշարժվել է հարավ և հաստատվել այն տարածքում, ուր և հիմնել է իր անունով կոչված իշխանությունը:

¹⁴³ Նույն տեղում:

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

կողմից «սանջակի իրավունքով»¹⁴⁵: 1540-ական թթ. վերջին, հարևան Հաքարիի Ջեյնալ-բեկի անմիջական միջամտությամբ, Թարգյավառի հյուսիսային մասում նույնպես ստեղծվեց նոր սանջակ՝ Սոմայը (Սոմայի)¹⁴⁶: Վերջինս էլ հենց համապատասխանում է Էվլիյա Չելեբիի կողմից հիշատակվող Biredusi-ին: Այսպիսով, Վանի էյալեթի կազմավորման սկզբում նախկին միասնական Բրադոստի իշխանության տարածքում արդեն գոյություն ունեին ինքնուրույն 3 վարչամիավորներ, որոնք էլ արձանագրվել են այդ շրջանի օսմանյան վավերագրերում: Դրանցից Թարգյավառը (Dalegever) զբաղեցնում էր Բրադոստի հարավարևմտյան մասը՝ ընդգրկելով Ուրմիո լիճ թափվող Նազլուչայի միջին, ինչպես նաև Ռուզեչայ (Ռավզաչայ) և Բերդասուր-չայ (հայկական՝ Բերդաձոր) գետերի վերին հոսանքի շրջանները, որոնք զբաղեցնում էին ժամանակակից Ուրմիայի Բրադոստ, Դաշտ կամ Բերդասուր-Բերդաձոր, Թարգյավառ մահալները¹⁴⁷: Ըստ Շարաֆ-խանի՝ տեղի իշխողները պաշտոնապես կոչվել են «Թարգյավառի և Կալե-Դաուդի էմիրներ», ինչը թույլ է տալիս սանջակի կենտրոնը նույնացնել Նազլու-չայի ափին գտնվող Կալե-Դաուդ կամ Ամիր-Դաուդ բերդի հետ՝ ժամանակակից Միր-Դաուդ գյուղի մերձակայքում¹⁴⁸: Սոմայը (Սոմային) կամ Բրադոստը (օսմաներեն տարբերակը՝ Biredusi) գրավում էր Նազլու-չայի Բրադոստ (պրսկ.՝ Rūd-ē Barādūst) վտակի ձորահովիտը: Ենթադրելի է, որ սանջակի կենտրոնը եղել է Քյաթիբ Չելեբու կողմից հիշատակվող Միր-Նասսըր բերդը (Kalē-ī Mīr Nasīr)¹⁴⁹: Ուրմիայի կամ Դիմդիմի (Dümdümü) մեջ էին մտնում Նազլու-չայ, Բերդասուր-չայ (Բերդաձոր, այդ հատվածում՝ Շահար-չայ, պրսկ.՝ شهر جای) և Բարանդուզ-չայ գետերի ստորին հոսանքի շրջանները զբաղեցնող, անմիջապես Ուրմիո լճի ափին գտնվող մի շարք մահալներ (Բարանդուզ, Բարքիշլի-չայ, Դոլ, Նազլու-չայ ևն): Այս սանջակի կենտրոնը Ուրմիա նշանավոր քաղաքն էր (հայկական պատմական սկզբնաղբյուրներում՝ Ուրմի): Ի տարբերություն առաջին երկու

¹⁴⁵ Шапаф-хāн, էջ 348:

¹⁴⁶ Նույն տեղում:

¹⁴⁷ Ուշագրավ է, որ 20-րդ դ. սկզբին վերոհիշյալ գավառները դեռ շարունակում էին հանդես գալ Թարգյավառ ընդհանուր անունով [տե՛ս Percy, Highlands, „Map of Hakkari” (ներդիրում): Հմմտ. Eastern Turkey, Sheet 27]:

¹⁴⁸ Шапаф-хāн, стр. 346.

¹⁴⁹ Kâtib Çelebi, s. 420. 19-րդ դ. վերջին – 20-րդ դ. սկզբին Սոմայը դեռ պահպանել էր Բրադոստ (Սոմայ-Բրադոստ) կրկնանունը (տե՛ս Percy, Highlands, նշվ. քարտեզը: Eastern Turkey, նուն տեղում):

սանջակների, Ուրմիան կամ Դիմդիմը բրադոստ ցեղի ձեռքում մնաց մինչև 1628 թ., երբ Շահ-Աբաս 1-ինն այն հանձնեց կզըլբաշ աֆշարներին¹⁵⁰:

ժը) Beni-Kotur. Փաստաթղթերում ավելի հաճախ հանդիպում է տեղանվան ամբողջական՝ اکراد بن قطور - Ekrad-i ben-i Kotur ձևը: Սանջակը զբաղեցնում էր Արաքսի աջակողմյան Կոթուր-չայ վտակի (պատմ. Կարմիր-գետ) վերին հոսանքի շրջանը: Նույն գետի ափին էլ գտնվում էր այս սանջակի կենտրոնը՝ համանուն բերդը (պատմ. Կոտորոց-բերդ): 1554-ից որպես օջաքըրք, Կոթուրը սուլթանական կառավարության կողմից շնորհվել էր դմբուլի քրդական ցեղի շառավիղներից մեկին¹⁵¹: Սակայն ավելի ուշ շրջանի աղբյուրների տվյալների համաձայն այն անցել էր մահմուդի բեյերին:

ժթ) Dömbüli. Վերը հիշված համանուն քրդական ցեղի ժառանգական գլխավոր տիրույթն էր՝ հուլյումեթը¹⁵²: Դեռևս 15-րդ դ. սկզբին՝ կարակոյունլուների տիրապետության ժամանակ, դմբուլիներին էր շնորհվել Վասպուրականի լեռնաշղթայից արևելք՝ Աղչայ (պատմ. Ճուաշոտ) գետի վերին հոսանքի շրջանում ընկած Սոքմանաբաղը (Սոքմանավա)¹⁵³: 16-րդ դ. առաջին կեսին շահ Թահմասպ 1-ինը ցեղապետ Հաջի-բեկին հանձնեց նաև Խոյը (պատմ. Հեր), որը դարձավ վարչամիավորի նոր կենտրոնը: Դրանով Դմբուլիի սահմաններն արևելքում հասան մինչև Ղոթուր-չայ¹⁵⁴: Այս տարածքով էլ 1540-ական թթ. վերջին Դմբուլիի հուլյումեթն ընդգրկվեց Վանի էյալեթի կազմում:

ի) Çobanlı և իա) Colani. Սկզբնաղբյուրներն այս երկու սանջակները ուղղակի հիշատակում են՝ առանց որևէ լրացուցիչ տեղեկություն հայտնելու: Ընդ որում, եթե առաջինը հանդիպում է նաև Այնի-Ալի էֆենդիի և Ռիկոյի գործերում¹⁵⁵, ապա երկրորդը վկայված է միայն Էվլիյա Չելեբիի կողմից: Այդ իսկ պատճառով հիշյալ վարչա-

¹⁵⁰ Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 128:

¹⁵¹ Шараф-хан, стр. 360.

¹⁵² Նուն տեղում, էջ 358:

¹⁵³ Шараф-хан, стр. 357. Հմմտ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 104:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 358: Խոյը դմբուլիների ժառանգական տիրույթը մնաց մինչև 1805 թ. (տե՛ս Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129):

¹⁵⁵ Birken, նշվ. աշխ., էջ 176: Rycaut, նշվ. աշխ., էջ 177: Ի դեպ, Էվլիյա Չելեբիի աշխատության մեջ Չոբանլուն հանդիպում է ևս երկու անգամ՝ 1-ին (տե՛ս ԹԱ-3, էջ 32) և մեր կողմից բազմիցս օգտագործված 4-րդ հատորներում (Evliya Çelebi, էջ 177): Հմմտ. նաև՝ Hammer-1, նշվ. աշխ., էջ 262: „Dschohanlar” (արաբ.՝ چوبانلو < چوبانلر):

միավորների տեղադրությունը ոչ մի ուսումնասիրող դեռևս չի փորձել ճշտել¹⁵⁶: Մեր կարծիքով, հարցը կարելի է պարզել՝ դարձյալ ավելի ուշադիր քննելով թուրք ճանապարհորդի հաղորդած տեղեկությունները: Ինչպես տեսանք, Չոբանլուն «ընդարձակ» ցուցակում հիշվում է Կոթուրից (Beni Kotur) անմիջապես հետո՝ եթե ոչ սահմանակցությամբ, ապա գոնե մերձակայքում: Իրոք, Կոթուրից արևելք՝ Ուրմիո լճի հյուսիսարևմտյան ափին, ներկայումս էլ պահպանվել են Չոբանլու անունով զույգ գյուղեր (Վերին և Ներքին, պարսկերեն՝ Čūpānlū), որոնք փաստորեն ճշտում են քննարկվող սանջակի տեղադրությունը: Ըստ այդմ, պետք է ենթադրել, որ Չոբանլուն գրավել է նույն լիճը թափվող Ջուլա-չայ գետի ստորին հոսանքի շրջանը՝ նույնանալով «համառոտ» ցուցակի Selmas-Սալմաստ սանջակին: Ընդ որում, ամենայն հավանականությամբ վերջինիս կենտրոնը պատմական Սալմաստ քաղաքն էր (հին հայկական աղբյուրներում՝ Սաղամաս), որը 19-20-րդ դդ. հայտնի էր Քյոհնաշհար անունով («Հին-քաղաք», ի տարբերություն ավելի ուշ վարչական նոր կենտրոնի վերածված Դիլման բնակավայրի): 16-18-րդ դդ. Չոբանլու-Սալմաստը նույնպես դմբույիների ժառանգական տիրույթներից էր¹⁵⁷: Ինչ վերաբերում է Colani-ին, ապա վերջինիս տեղադրությունը ճշտվում է մեր կողմից նախապես հիշատակված Էվլիյա Չելեբիի՝ Պարսկահայքի տարածքում գոյություն ունեցող հինգ «հուլյումեթների» մասին տվյալների քննությամբ: Դրանցից չորսի տեղադիրքը՝ Դմբուլի, Բրադոստ կամ Սոմայ, Կոթուր, Ուրմիա-Դիմդիմ, որ, ինչպես տեսանք, ստույգ հայտնի է, որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ քննարկվող հինգերորդ վարչամիավորը պետք է փնտրել Ջուլա-չայի վերին հոսանքի շրջանում: Ըստ այդմ, Colani-ն տեղադրվում է Չոբանլուից արևմուտք՝ համապատասխանելով Ճարայի (պարսկ. Čahrik կամ Čehrik) գավառին, որի կենտրոնը համանուն բերդն էր: Ի դեպ, այս վարչամիավորը հիշվում է նաև մեր կողմից արդեն հիշատակված Աղթամարի թեմական ցուցակում¹⁵⁸: Մեր կարծիքով, «ընդարձակ» ցուցակում արձանագրված է քննարկվող տեղանվան ասորական տարբերակը¹⁵⁹,

¹⁵⁶ Ա. Բիրքենը Colani-ին ընդհանրապես չի անդրադարձել:

¹⁵⁷ Tārīx-e Ālamārāy-e Abbāsī, s. 1084. Հմմտ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129:

¹⁵⁸ Հաաքարան, էջ 45. «յաղբակ մինչ ի Ճարայու բերդն» (պահպանել ենք բնագրի ուղղագրությունը): Հմմտ. Գարեգին Ա, էջ 191/192: Հմմտ.՝ «Բայազետի բերդ» սանջակի անունը – Գ. Բ.;

¹⁵⁹ Տեղանունը կարելի է կարդալ նաև Cevlani կամ Cevlanayi: Ընդ որում, ինչպես ցույց են տալիս որոշ փաստեր, -ni/ne/ կամ -nayi վերջավորությունը ասորերենում ունի տեղանվանակերտ ածանցի իմաստ՝

մանավանդ եթե նկատի ունենանք հիշյալ տարածքում վաղ ժամանակներից ասորի հոծ բնակչության առկայության փաստը¹⁶⁰: Ավելի ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ քննարկվող սանջակը մինչև 19-րդ դ. առաջին քառորդը եղել է գրեթե ինքնավար՝ կառավարվելով Հաքարիի բեյերին ազգակից մի տոհմի կողմից¹⁶¹:

Ավարտելով Վանի էյալեթի 1548-1555 թթ. վարչատարածքային կառուցվածքի նկարագրությունը, չպետք է մոռանալ նաև բեյլերբեյ-փաշայի անմիջական իրավասության ներքո գտնվող սանջակի (թրք.՝ *paşa sancağı*) մասին: «Ընդարձակ» ցուցակում այս վարչամիավորը թեև որոշակիորեն նշված չէ, սակայն հայկական ձեռագրական հիշատակարաններում այն բավական հաճախ է հանդիպում «երկիրս Վանայ» կամ «Վանայ երկիրն» անուններով¹⁶²: Ուշագրավ են նաև վարչամիավորի պատմական անունով հիշատակումները՝ «երկիրս Վասպուրականի» կամ «յեկիրս Վանայ, զոր Վասպուրական կոչի»¹⁶³: Ավելին, Աղթամարի թեմին վերաբերող վավերագրում, որին արդեն անդրադարձել ենք, «վանա քաղաքն իւր նահանգով» պարբերությունը որոշակիորեն ցույց է տալիս վերջինիս նահանգային կենտրոն՝ փաշայանիստ, լինելը¹⁶⁴: Վանի էյալեթի՝ մեր կողմից քննարկված վարչամիավորների տեղադրության քննությունը ենթադրել է տալիս, որ սկզբնապես Վանի սանջակը ներառում էր միայն քաղաքն իր շրջակայքով (19-րդ դ. - 20-րդ դ. սկզբի հայկական

«գավառ» («երկիր») նշանակությամբ [իմմտ. Բրադոստ-ասոր.՝ Bradostnai, Բելիջան (Գյավառում)-Bilijnaye, Դեյրի-Derrenaye կամ Dereni, Սարայ (Մահմուդի)-Saraine ևն: Տեղանունների ասորական ձևերը վերցրել ենք հետևյալ աղբյուրներից. Badger G. P., նշվ. աշխ., էջ 396, 398, 399: Percy, Highlands, „Map of Hakkari”: Минорский В., Отчет о поездке в Макинское ханство.- МИВ-1, էջ 24: Նշենք նաև, որ հիշյալ տեղանվան մեջ չենք բացառում սովորական արաբատառ գրության աղավաղումը, որը գալիս է արաբ. ض (d'ad) և ج (jim) տառերի բառասկզբում գրվող ձևերի՝ հաճախ հանդիպող շփոթից: Ըստ այդմ, սանջակի անունը կարելի է սրբագրել ضولاني - Zolani (իմա՝ «Ձուլայի երկիր» - Գ. Բ.): Ավելացնենք, որ «ընդարձակ» ցուցակում Աբաղայի արաբատառ اباغای աղավաղումը ենթադրել է տալիս اباغای ուղիղ ձևը, ինչը դարձյալ կարող է տվյալ վարչամիավորի ասորերեն արտասանությունից բխող տարբերակը լինել, քանի որ պահպանված փաստերի հիման վրա Աբաղան ժամանակին ունեցել է ասորի հոծ բնակչություն: Տե՛ս Շերենց Գ.: Սրբավայրեր: Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902, էջ 82:

¹⁶⁰ Միջնադարում Սալմաստը նեստորական եկեղեցու Նազլու-չայի առաջնորդության թեմերից էր: Տե՛ս Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական, Թ., 1905, էջ 249-250: Ճարայում այժմ էլ պահպանվել են ասորական առանձին տեղանուններ (օր.՝ Շնատայ):

¹⁶¹ Хуршид-Эфенди, նշվ. աշխ., էջ 306:

¹⁶² ԺԷ-Բ, էջ 39, 66, 395: ԺԷ-Գ, էջ 109, 787: ՄՄ 6332, թ. 228բ, 246ա: Տե՛ս նաև «Մանր ժամանակագրություններ: XIII-XVIII դդ.», հտ. II, էջ 66:

¹⁶³ ԺԷ-Գ, էջ 778: ՄՄ 4515, թ. 548, 639 («յաշխարհին Վասպուրական, որ Վան ասի»): ՄՄ 6332, 168բ, 266ա:

¹⁶⁴ Հաաքարան, էջ 45: Վերոհիշյալ պարբերությունը տվել ենք բնագրի ուղղագրության համաձայն:

սկզբնաղբյուրները, որպես կանոն, այն կոչում են «Վան-Տոսպ» - Գ. Բ.), թերևս՝ նաև Հայոց ձորի առանձին մասեր (տե՛ս Ոստանին նվիրված հատվածում): Հետագայում, սակայն, կենտրոնական սանջակի սահմանները զգալիորեն ընդարձակվեցին (տե՛ս համապատասխան տեղում):

Ինչպես տեսնում ենք, Վանի էյալեթի հարավն ավելի բարդ վարչատարածքային բաժանում ուներ: Տեղի սանջակները թվաքանակով գրեթե երկու անգամ գերազանցում էին հյուսիսայիններին, ինչը գերազանցապես պայմանավորված էր տարածքի լեռնոտ և կտրտված մակերևույթով: Այս հանգամանքը թույլ տվեց իշխող քրդական խոշոր տոհմերից առանձնացված շառավիղներին համեմատաբար ոչ մեծ տարածքի վրա ստեղծելու ժառանգական նոր տիրույթներ¹⁶⁵, որոնք բավական կենսունակ դուրս եկան և պահպանվեցին հետագա երեք հարյուրամյակների ընթացքում:

Ամփոփենք: Սկզբնապես (մինչև 1555 թ.) Վանի էյալեթն ունեցել է բավական ընդարձակ տարածք՝ ամբողջությամբ կամ մասամբ ընդգրկելով Մեծ Հայքի Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան, Պարսկահայք, Կորճայք նահանգները, ինչպես նաև Աղձնիքի և Այրարատի հարավ-արևելքը: Ընդ որում, էյալեթի արևելյան սահմանը, փաստորեն, համընկնում էր նորաստեղծ քրդական իշխանությունների եզրասահմանին: Սակայն դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում, և արդեն Ամասիայի հաշտության պայմանագրով եղան Վանի էյալեթի ընդգրկված տարածքը և սահմանները ենթարկվեցին լուրջ փոփոխությունների:

¹⁶⁵ Տեղին է նշել, որ հարավային որոշ սանջակներ զբաղեցրել են խիստ սահմանափակ, փոքր տարածք (օրինակ՝ Եղեգիս-Աղաքիսը, Բերդադ-Մամոտանքը, Էրունը, Կառնին, Կարկառը ևն):

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ 16-ՐԴ Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ -
19-ՐԴ Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

2.1. Վանի էյալեթի սահմանները և վարչական ներքին բաժանումը
1555 թ. - 1840-ական թթ.

1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասր-է Շիրինի պայմանագրերը հիմնական կողմերով պարզեցին հակամարտող տերությունների ազդեցության ոլորտները և տարածքային հավակնությունները: Ճիշտ է, դրանով տարածայնություններն ու տարածքային վեճերն Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև վերջնականապես չէին լուծվում՝ հետագա հարյուրամյակների ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ վերաճելով լուրջ բախումների, անգամ՝ պատերազմների¹: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, սահմանամերձ երկրամասերի, այդ թվում՝ Վանի էյալեթի վարչական կառուցվածքի վրա դրանք էական ազդեցություն չթողեցին: Հարկ է նշել, որ էյալեթի ներքին վարչական բաժանումը հիմնական գծերով պահպանվեց ընդհուպ մինչև 1840-ական թթ. սկիզբը: Բացառություն են կազմում միայն Հայկական պարից հյուսիս և Վասպուրականի (Ղոթուրի) լեռներից արևելք ընկած սանջակները, որոնք, մեկընդմիջտ դուրս մնալով Վանի կազմից, անգամ օսմանյան հետագա նվաճումների ժամանակ այլևս չընդգրկվեցին էյալեթի մեջ (տե՛ս 1.2 ենթագլխում): Նշված ժամանակահատվածում վերջինիս ներքին վարչական բաժանումը շարունակեց մնալ գերազանցապես քրդական ժառանգական հուքյումեթ-իշխանությունների և «օջաքլըք»-«յուրդլըք» կարգի սանջակների մի հանրագումար: Դա է ցույց տալիս Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանմանը վերաբերող մեզ հասու քիչ թե շատ ամբողջական տվյալներ պարունակող սկզբնաղբյուրների համեմատական քննությունը:

¹ Հիշենք 1578 թ. վերսկսված պատերազմները, որոնք առանձին ընդհատումներով տևեցին մինչև 1639 թ., 1720-ական թթ. օսմանյան ագրեսիան հարևան պետության դեմ, 1820-1821 թթ. պարսկա-թուրքական պատերազմը, 1908-1912 թթ. ընթացքում պարսկական սահմանամերձ մի շարք տարածքների ռազմակալումը թուրքական զորքերի կողմից, ինչպես նաև 1849-1852 և 1913-1914 թթ. երկու պետությունների միջև սահմանային ճշտումները, որոնք իրականացվեցին միջազգային սահմանազատիչ հանձնաժողովների անմիջական մասնակցությամբ:

Փաստորեն, մինչև 1830-ական թթ. վերջը (այն է՝ «Թանգիմարի» դարաշրջանի սկիզբը) Բարձր Դուռը ստիպված էր հաշտվել այն մտքի հետ, որ իր արևելյան ծայրամասային մի շարք էյալեթների տարածքի մեծագույն մասը, ըստ էության, հիմնականում շարունակում էր դուրս մնալ օսմանյան պաշտոնյաների վերահսկողությունից: Այդ տեսանկյունից Վանն առանձնահատուկ տեղ էր գրավում:

Վանի էյալեթի վարչական բաժանումն առավել լիակատար տեսքով հանդիպում է 16-17-րդ դդ. օսմանյան հայտնի պետական գործիչներ Ֆերիդուն բեյի «Սուլթանների գրություններ»², Այնի-Ալի Էֆենդիի «Օրենքների գրքույկներ»³, 17-րդ դ. թուրք նշանավոր ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի⁴ և Մխիթարյան միաբանության անդամ, մեր կողմից արդեն բազմիցս հիշատակված անվանի հայագետ Ղ. Ինճիճյանի⁵ աշխատություններում, ինչպես նաև 1831 թ. օսմանյան առաջին համընդհանուր վիճակագրության ցուցակներում⁶: Այս առումով բացառիկ է նաև մեր կողմից արդեն մի քանի անգամ անդրադարձած Աղթամարի թեմի վավերագիրը, որի տվյալները գրեթե նույնական են Վանի էյալեթի ներքին վարչական բաժանումը ներկայացնող պաշտոնական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հետ⁷: Ընդ որում, դրանցում

² ԹԱ-2, էջ 220-221: Ղ. Ինճիճյանը, Ֆերիդուն բեյին անվանում է «արքունի դիանագիր» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 137): Ինչես արդեն նշել ենք, Ղ. Ինճիճյանի և թուրք հեղինակի բուն աշխատության ցուցակների որոշակի տարբերությունները հաշվի առնելով՝ դրանք պայմանականորեն կոչել ենք «1-ին ցուցակ» և «2-րդ ցուցակ»:

³ Kâtib Çelebi, s. 411. Հմմտ. Ինճիճյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում: Charmoy, նշվ. աշխ., էջ 162: Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 228: Հարկ է նշել, որ Այնի-Ալիին գրեթե նույնությամբ կրկնում են 17-րդ դ. օսմանյան պետական գործիչներ Քոչի բեյն ու Ալի-Չաուշ Սոֆիագին, ինչպես նաև՝ Էվլիյա Չելեբին իր աշխատության 1-ին հատորում (որպես կանոն, նույնիսկ սանջակների թվարկման հերթականությունն է կրկնվում): Տե՛ս Кочибей, էջ 243: Али-Чаяу, էջ 97: ԹԱ-3, էջ 30: Հմմտ. նաև Rycaut, էջ 53: Hammer-2, էջ 59:

⁴ Evliya Çelebi, s. 156, 176, 203 ևն: Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 26:

⁵ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 137: Հեղինակը հիշում է ընդամենը 11 հուլյումեթ և սանջակ: Որոշ սանջակներ նշված են նաև Բիթլիսի և Հաքարիի կազմում (Ձորկան, Խիզան, Մոկս, Շատախ, Շիրվան ևն): Վանի սանջակի նկարագրության ընթացքում հանդիպում է նաև Կեցան (Քեսանի) գյուղաքաղաքը՝ «ուր նստի պէյ» (էջ 151. փաստորեն՝ սանջակի կենտրոն էր): Ի դեպ, Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի թիվ 1543 ձեռագրում պահպանվել է նույն միաբանության անդամ հայր Պողոս Հովնանյանցի հեղինակությամբ 1831 թ. գրված և «Աշխարհագրութիւն Ասիոյ» վերտառությունը կրող ուշագրավ աշխատությունը, ուր հանդիպում են հետաքրքիր տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանման մասին (տե՛ս «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա», հտ. Գ: Վանի նահանգի մասին տե՛ս էջ 81բ-88բ): Ցավոք, մենք հնարավորություն չենք ունեցել ծանոթանալու բուն բնագրին, սակայն գործի բովանդակային ցանկերից կարելի է ենթադրել, որ այն Ղ. Ինճիճյանի աշխատության վերաշարադրանքը կամ համառոտագրությունն է:

⁶ Fazila Akbal, s. 626. Վերոհիշյալ ցուցակների ընդօրինակությունը (արաբատառ, առանձին աղավաղումներով) տե՛ս ՄՄ, արաբերեն ձեռագրերի հավաքածու, թիվ 299, թ. 14a:

⁷ Հաւաքարան, էջ 44-45: Հմմտ. Գարեգին Ա, էջ 191/192: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հատվածը Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդյանի ընդօրինակմամբ (պահել ենք բնագրի ողջագրությունը, թավագրով

առկա որոշակի տարբերությունների հետ, համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ նշված սկզբնաղբյուրները հիմնականում հաղորդում են գրեթե համանման տեղեկություններ⁸: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդելու, որ 16-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. սկիզբը Վանի էյալեթի ներքին վարչական բաժանումը պահպանվել է գրեթե նույնությամբ և հիմնական կողմերով արտացոլում էր, փաստորեն, դեռ մինչ օսմանյան նվաճումը Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան այս հատվածում ստեղծված իրավիճակը: Այլ հարց է, թե ինչու առանձին վարչամիավորներ չեն հանդիպում բոլոր ցուցակներում: Դա հիմնականում կարելի է բացատրել հետևյալ պատճառներով.

ա. Ինչպես նշել ենք, Վանի էյալեթի մեծագույն մասում օսմանյան գերիշխանությունը ձևական բնույթ էր կրում, հետևաբար՝ շատ սանջակների տարածք թուրք պաշտոնյաներն ուղղակի մուտք չունեին, որով էլ բացատրվում է անփույթ կազմված և

առանձնացրել տեղանունները՝ որոշ դեպքերում փակագծերում նշելով Գարեգին Հովսեփյանի տարընթերցումները - Գ. Բ.). «... այս լիցի թէմ սուրբ խաչ աթոռին նախ **Ճուլամերկ, Նօտրզ (Նօրդուզ), յաղբակ** մինչ ի **Ճարայու բերդն. Մահմտանք (Մահմտանք), վանա** քաղաքն իւր նահանգով. Բ յանապատն իր (**Բ անապատներ**, իմա՝ Լիմ և Կտուց- Գ. Բ.). **Բերկրու դաշտն** իւր աթոռով. **Քաջբերունեաց գաւառն** որ է **արճէշ** իւր աթոռով որ **մէծոփ** մինչ ի **զիլանաձորն (Ձելանայ Ձոր), բզնուն երկիրն** որ է **Արճկէ** իւր աթոռով... **ղլաթու նհանգ** իւր աթոռ... **դատուան** մինչ հասանի ի քաղաք **Բաղէշ, մշու երկիր** մինչեւ ի **ջապաղ ջուրն, բաղէշն** իւր նահանգով. **գաւառն աղձնեաց**, որ է **փայտի աշխարհն**. այսինքն **դատվանա** մինչ ի գայ **բելոյ աղձնիք** կոչուի. **յամկու երկիրն, հայոց ձորն ոստան (Հայոց Ձորն և Ոստան), Գաւաշ, Կառկառ, Եղիգէս (Եղէգիս), Կեցան, Յուրանց, Խիգան, Յէրուն, Շիրուան, Սպակերտ (Սպարկերտ), Բօհտան,** մինչև **Մուսուլ, Բարսպի (Բարէսպի), Բարէդարեան, Շատախ, Մոկս**»:

⁸ Հատկանշական է մասնավորապես Ֆերիդուն-բեյի երկու ցուցակների (1574 թ.) և 1831 թ. վիճակագրության տվյալների արտակարգ նմանությունը, անգամ՝ սանջակների գրեթե կրկնվող հերթականությունը: Ավելորդ չենք համարում ստորև ներկայացնել դրանք՝ Այնի-Ալիի ցուցակի հետ համեմատությամբ.

Ֆերիդուն բեյ		Այնի Ալի	1831 թ.
1-ին ցուցակ	2-րդ ցուցակ		
1. Աղբակ	1. Աղիջևազ	1. Աղիջևազ	1. Աղիջևազ
2. Արճէշ	2. Աղաքիս	2. Աղաքիս	2. Աղաքիս
3. Բերկրի	3. Արճէշ	3. Արճակ	3. Արճէշ
4. Ջորկան	4. Բերկրի	4. Արճէշ	4. Բերկրի
5. Կարկառ	5. Ջորկան	5. Բայազետ	5. Ջորկան
6. Կեցան	6. Կառնի	6. Բերդաղ	6. Կառնի
7. Կոթուր	7. Կարկառ	7. Բերկրի	7. Կարկառ
8. Մոկս	8. Մոկս	8. Կարկառ	8. Մոկս
9. Շատախ	9. Մուշ	9. Կեցան	9. Մուշ
10. Շիրվան	10. Շատախ	10. Կոթուր	10. Շիրվան
11. Սպարկերտ	11. Շիրվան	11. Մուշ	11. Սպարկերտ
12. Վան	12. Սպարկերտ	12. Սպարկերտ	12. Վան
	13. Վան	13. Վան	

երկրամասի վարչական կառուցվածքը ոչ ամբողջական ձևով արտացոլող ցուցակների առկայությունը: Հատկանշական է, որ դրանք, ինչպես նշել ենք 1.2 ենթագլխում, որպես կանոն կազմված են մեկ նախաօրինակի հիման վրա և պարզապես պատճենում են այն: Այդ առումով պետք է առանձնացնել մասնավորապես Այնի-Ալիի աշխատությունը, որը 17-րդ դ. հեղինակների զգալի մասի համար, ըստ էության, եղել է միակ սկզբնաղբյուրը: Ուշագրավ է, որ այդ կարգի առանձին ցուցակներում չեն հանդիպում անգամ ընդարձակ տարածք զբաղեցնող հուլյումներները: Ավելին, մեզ գրեթե անհայտ է տվյալ ժամանակահատվածի ավելի մանր վարչամիավորների՝ կազանների և նահիեների, առավել ևս՝ սուբաշիությունների (թրք.՝ subaşılık)⁹ ցանցը (հանդիպում են միայն կցկտուր, հազվագյուտ տեղեկություններ):

բ. Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև քրդական հուլյումների վերացումը, այն է՝ 1840-ական թթ. վերջը, Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի խոշոր մասի, այդ թվում՝ նաև Վանի էյալեթի ներքին վարչական բաժանումը, անգամ՝ արտաքին սահմանները, զգալի չափով կախված էին ինչպես քուրդ ավատատերերի միջցեղային, այնպես էլ վերջիններիս և օսմանյան իշխանությունների փոխհարաբերություններից: Հատկապես հուլյումներին հարևան, հետևաբար՝ նրանց քաղաքական ազդեցությանը հաճախակի ենթակա սանջակները, ժամանակ առ ժամանակ կլանվելով, դադարել են համարվել առանձին վարչամիավորներ: Այս առումով հատկանշական է մասնավորապես 17-րդ դ. 50-ական թթ. Բիթլիսի Աբդալ խանին Վանա լճից հարավ ընկած սանջակների տիրակալների մեծագույն մասի «դաշնակցելու» փաստը¹⁰: Ի դեպ, նրանցից ոմանք չէին մասնակցում 1655 թ. հունիսի սկզբին (Հ. 1065 թ. ռեջեբ ամսվա վերջին) Վանում նոր փաշայի պատվին կազմակերպված ռազմական շքերթին¹¹:

⁹ Այդպես էր կոչվում ոռոգման ջրի բաշխման պետի՝ սուբաշիի իրավասությանը ենթակա տարածքը (թրք.՝ subaşı, բառացի՝ «ջրպետ»): Սուբաշին անմիջապես ենթարկվում էր սանջակբեյին և միաժամանակ իրականացնում էր ոստիկանական որոշակի գործառույթներ՝ հսկելով տեղի կարգ ու կանոնը: Տե՛ս ԹԱ-1, էջ 379 («Բառարան»): Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 138 («Ծանոթագրություններ»): Սակայն հայտնի որոշ փաստեր ցույց են տվել, որ սուբաշիությունն ունեցել է նաև վարչամիավորի կարգավիճակ:

¹⁰ Դրանք էին Աղաքիսի, Բերդաղի (Նամիրան), Գավոկանքի, Զոռկանի, Կարկառի, Կեցանի, Մոկսի, Սպարկերտի սանջակ-բեյերը: Խանին էին հարել նույնիսկ հեռավոր Աբաղայի, Արճակի, Բրադոստ-Թարգյավառի (Daleger), Կոթուրի (Ղոթուր) իշխողները: Տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 203:

¹¹ Evliya Çelebi, s. 156.

Ուշագրավ է նաև Մոկսի և Շատախի օրինակը, որոնց հայ մելիքները, ինչպես արդեն տեսանք, ընդունում էին Հաքարիի գերիշխանությունը: Սրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Մոկսը չի հանդիպում Այնի-Ալիի մոտ (հետևաբար՝ բացակայում է նրանից օգտված հեղինակների գործերում ևս), իսկ Շատախը հիշատակում են միայն Ֆերիդուն-բեյը և Ղ. Ինճիճյանը: Ընդ որում, վերջինս Զոռկանը, Խիզանը, Շիրվանը և հարակից այլ վարչամիավորներ համարում է Բիթլիսի հուլյումների մասեր:

Նշված ժամանակահատվածում մեզ հասու սկզբնաղբյուրները Վանի էյալեթի կազմում հիշատակում են հետևյալ հիմնական սանջակները. 1. Ադիլջևազ¹², 2. Աղաքիս կամ Եղեգիս, 3. Արճակ կամ Օվաջիկ¹³, 4. Արճեշ, 5. Բայազետ¹⁴, 6. Բերդաղ (Նամիրան), 7. Բերկրի, 8. Բրադոստ (Սոմայ), 9. Զոռկան (Զրիկի)¹⁵, 10. Էրուն (Հիրուն)¹⁶, 11. Թարգյավառ, 12. Խլաթ (Ախլաթ), 13. Կառնի¹⁷, 14. Կարկառ¹⁸, 15. Կեցան (Քեսանի), 16. Կոթուր¹⁹, 17. Մոկս, 18. Մուշ, 19. Շատախ²⁰, 20. Շիրվան (Շերվի)²¹, 21. Սպարկերտ²², 22. Վան:

¹² Ռիկոյի մոտ՝ Adilgewar աղավաղված տարբերակով (արաբատառ՝ عدلجواز < عدلجواز: Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 53, 177):

¹³ Ուղիղ ձևին զուգահեռ հանդիպում են նաև աղավաղված տարբերակները (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ):

¹⁴ Ֆերիդուն-բեյի մոտ՝ Էրզրումի էյալեթի կազմում (տե՛ս ԹԱ-2, էջ 219): Կրկին միացվել է Վանին 16-րդ դ. վերջին՝ մնալով վերջինիս կազմում հավանաբար մինչև 18-րդ դ. սկիզբը, երբ վերջնականապես անցավ Էրզրումին: Ռիկոյի մոտ՝ Kalabaierid (արաբ.՝ قلعة بياريد < قلعة بياريد, նույն տեղում, էջ 53) և Fani'iazı (արաբ.՝ فاني يازى, դարձյալ بياريد < قلعة بياريد-ի մեկ այլ աղճատումից, նույն տեղում, էջ 177) կրկնակի սխալ ձևերով:

¹⁵ Ֆերիդուն-բեյի «1-ին ցուցակում»՝ «Վերֆայի» աղավաղված ձևով (արաբ.՝ زريقان > ورفائي: Zerikan: Հմմտ. ԹԱ-2, նույն տեղում): Ղ. Ինճիճյանի մոտ՝ «Ջերիգայ» (նշվ. աշխ., էջ 137):

¹⁶ Որպես առանձին գավառ (.,district.,) Էրունը (Iroon) հանդիպում է նաև Ռիչի մոտ (19-րդ դ. 1-ին կես): Տե՛ս Rich, նշվ. աշխ., էջ 377:

¹⁷ Ֆերիդուն-բեյի «2-րդ ցուցակում»՝ «Քերին» (արաբ.՝ كرى - كرين: Տե՛ս նաև Ինճիճյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում): 1831 թ. ցուցակներում այս տեղանունը նույնպես աղավաղված է՝ «Köyin» (արաբ.՝ كوين - كرى: Akbal, նշվ. աշխ., էջ 626):

¹⁸ Ռիկոյի մոտ՝ Kiarkian (արաբ.՝ كركر < كركر, էջ 53), իսկ 1831թ.՝ Kerdikâr (արաբ.՝ كركر < كركار: տե՛ս Akbal, նույն տեղում) աղավաղված ձևերով:

¹⁹ Ֆերիդուն-բեյի «1-ին ցուցակում»՝ «Կուրկուր» (արաբ.՝ قوتور < قوتور: Տե՛ս ԹԱ-2, նույն տեղում): Էվլիյա Չելեբիի երկում սանջակի պաշտոնական անվանաձևը՝ Ekrad-i beni Kotur, տարանջատվել է Ekrad և Beni Kotur մասերի, որոնք սխալմամբ հեղինակի կողմից դիտվել են որպես առանձին վարչամիավորներ (տե՛ս ԹԱ-3, էջ 26, 30: Evliya Çelebi, էջ 176): Նույնը՝ Ռիկոյի (Ekrad և Benikutur, p. 53) և Ֆոն-Համմերի (Egrad և Kothur, Hammer-1, S. 262) աշխատություններում: Օսմանյան վավերագրերում հայտնի է նաև Vadi-i beni Kotur անվանումով (տե՛ս Али-Чаяв, էջ 97: Հմմտ ԹԱ-3, էջ 30):

²⁰ Ֆերիդուն-բեյի «1-ին ցուցակում»՝ «Սենավ» աղավաղված ձևով (արաբ.՝ سناو - سناق, ԹԱ-2, նույն տեղում):

²¹ Նույն հեղինակի մոտ՝ «Շերվի» աղճատված ձևով (արաբ.՝ شروى - شروى):

²² Էվլիյա Չելեբին իր աշխատության 1-ին հատորում Վանի էյալեթի կազմում հիշում է Սղերդ սանջակը (տպագրված է՝ «Սղերտ»: ԹԱ-3, էջ 26): Իրականում գործ ունենք ո՛չ թե պատմական Աղձնիքի համանուն քաղաքի շրջակա գավառի անվան, այլ Սպարկերտի արաբագիր աղավաղման տարբերակներից

Ֆերիդուն-բեյի «1-ին ցուցակում» Վանի սանջակների թվում հիշվում է նաև Աղբակը, որը, ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ), 16-րդ դ. երկրորդ կեսին առանձնացվել էր Հաքարիից: Հաջորդ հարյուրամյակում կրկին միացվելով վերջինիս՝ այն, որպես առանձին վարչամիավոր, այլևս չի հիշատակվում: 17-րդ դ. աղբյուրներում հանդիպում են նաև Աբաղա²³ և Գավռկանք²⁴ սանջակները: Որպես կանոն, դրանք եղել են Մահմուդիի կամ Խոշաբի հուլյումների բաղկացուցիչ մասերը և հետագա դարերում այլևս չեն հիշվում: Սակայն նման սանջակների առկայությունը ենթադրել է տալիս, որ առանձին տեղական ավատատերեր հզորանալով կարողացել են ժամանակ առ ժամանակ իրենց տիրույթներն առանձնացնել հուլյումներից՝ Վանի բեյլերբեյի դիվանի կողմից ճանաչվելով որպես ինքնուրույն սանջակբեյեր: Ընդ որում, չի բացառվում, որ նման քայլերն անմիջականորեն խրախուսվել են հենց օսմանյան իշխանությունների կողմից՝ նպատակ ունենալով թուլացնելու հուլյումները: Այդ առումով ցայտուն օրինակ է Մուշը, որն ի սկզբանե Բիթլիսի մասն էր կազմում: Ընդ որում, Էվլիյա Չելեբիի տեղեկություններն ուղղակիորեն ցույց են տալիս, որ այդ կարգավիճակը 17-րդ դ. երկրորդ կեսին հիմնականում դեռ պահպանվում էր²⁵: Սակայն մյուս կողմից արդեն 16-րդ դ. վերջի ցուցակներում այն նշվում է որպես առանձին սանջակ²⁶: Ըստ էության, այս քայլը տեղական քուրդ ավատատերերի՝ Բիթլիսից առանձնանալու ձգտումների արտահայտությունն էր, որը նկատելի էր դեռ 16-րդ դ.²⁷: Այդ ամենն ի վերջո 18-րդ դ. առաջին կեսին հանգեցրեցին հուլյումների վերջնական մասնատմանը, որով Վանի էյալեթի տարածքում առաջացավ, փաստորեն, մի նոր ժառանգական իշխանություն, որն իր մեջ ներառում էր երկրամասի ողջ արևմուտքը²⁸:

մեկի հետ՝ اسعيرد (Isyerd) - اسعيرد: Ի դեպ, թուրքական աղբյուրներում Սղերդի ավանդական سعرد - Siirt գրությանը զուգահեռ հանդիպում է նաև اسعيرد - Isyert տարբերակը:

²³ Evliya Çelebi, s. 203.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 177, 203 (աղավաղված կրկնակի Ladik կամ Kurladik ձևերով):

²⁵ Նույն տեղում, էջ 89:

²⁶ Մուշն առաջին անգամ հանդիպում է Ֆերիդուն-բեյի «2-րդ ցուցակում» («1-ինում» բացակայում է: Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 137): Մուշը որպես սանջակ հիշատակում է նաև Այնի-Ալին (տե՛ս Kâtib Çelebi, էջ 411): Ի դեպ, խոշոր հուլյումները, էյալեթների նմանությամբ, նույնպես բաղկացած էին սանջակներից, կազաններից և նահիեներից: Ուստի չի բացառվում, որ ընդհանուր ցուցակներում հազվադեպ հանդիպող սանջակների մի մասը հենց նմանատիպ վարչամիավոր է եղել:

²⁷ Шапаф-хāн, стр. 442-443.

²⁸ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 180-200:

Քանի որ նախորդ ենթագլխում արդեն մանրամասնորեն անդրադարձել ենք էյալեթի գրեթե բոլոր սանջակներին, ապա ստորև կցանկանայինք ավելի հանգամանորեն խոսել Կենտրոնական կամ Վանի և Խլաթի (Ախլաթ) սանջակների մասին: Արդեն նշել ենք, որ էյալեթի նախնական (մինչև 1555 թ.) վարչական բաժանման քննությունն անուղղակիորեն ցույց է տալիս, որ Վանի բեյլերբեյի անմիջական ենթակայության տակ են գտնվել քաղաքի շրջակայքը՝ մինչև Մարմետ-Կարասուի գետաբերանը (Վան-Snuc), թերևս՝ նաև Վանից հարավ ընկած Հայոց ձորը կամ վերջինիս մի մասը համանուն կամ Խոշաբ գետի հովտում: Սակայն 17-18-րդ դդ., ինչպես ցույց են տալիս որոշակի փաստեր, Վանի սանջակի տարածքը նկատելիորեն ընդարձակվել էր: Այսպես, 17-րդ դ. երկրորդ կեսին նրա կազմում էր **Ամյուկի (Ամիկի)** երբեմնի սանջակը (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ), որի սահմանները, ինչպես նշել ենք, հյուսիսում հասնում էին մինչև Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող Բազի կամ Փանզի հրվանդան²⁹: Նույն ժամանակահատվածում կենտրոնական սանջակի մասն էր համարվում նաև Վանա լճի հարավարևմտյան ափին գտնվող **Դատվանի** (Էվլիյա Չելեբիի մոտ՝ Tahti Van, նաև՝ Tatvan) սուբաշիությունը³⁰, որը հյուսիսից սահմանակից էր Խլաթի կամ Ախլաթի սանջակին, իսկ հարավից և արևմուտքից՝ Բիթլիսի հուքյումերին: Դատվանը 17-րդ դ. կարևոր նշանակություն ունեցող բերդ էր³¹ լճի արևմտյան և հարավային ափերով դեպի Բիթլիս, որտեղից՝ Հարավային Հայաստան տանող ճանապարհների հանգուցակետում: Այն Վանի բեյլերբեյին անմիջապես ենթակա կենտրոնական սանջակի մեջ ընդգրկելը, անշուշտ, Բիթլիսի հյուսիսային սահմանագլխին, հատկապես՝ ռազմավարական կարևոր դիրք գրավող Ռահվայի (պատմ.՝ Ձորայ պահակ) լեռնանցքի շրջանում, օսմանյան ազդեցությունն ուժեղացնելու և քուրդ տիրակալներին որոշակի վերահսկելու և, ինչ որ տեղ, կախման մեջ պահելու նպատակ էր հետապնդում: Բացի այդ, թուրքերի հսկողության տակ էր հայտնվում Վանա լճում հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Վան-Դատվան ջրային ուղին: Նույն քաղաքականությունն օսմանյան իշխանությունների կողմից շարունակվեց նաև հետագայում: 18-րդ դ. վերջին – 19-րդ դ. սկզբին Վանի սանջակի մեջ էր մտնում նաև

²⁹ Evliya Çelebi, s. 151-152. Հեղինակը Բերկրուց անցնում է Pas-Բազ գյուղը, որը հիշատակվում է որպես «Վանի նահիեններից մեկը»:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 129:

³¹ Նույն տեղում:

Վանա լճի հարավարևելյան ափամերձ շրջանը՝ **Գյավաշը** կամ **Ռշտունիքը** (ամենայն հավանականությամբ Աղթամար կղզով)³², որը մինչ այդ Բիթլիսի հուլյումների կազմում էր: Ընդ որում, Ղ. Ինճիճյանի այն տեղեկությունը, որ Խլաթը սահմանակցում էր Վանին («սանճագին Վանայ»)³³, մեր կարծիքով՝ նշանակում է, որ Դատվանը շարունակում էր մնալ կենտրոնական սանջակի կազմում նաև 19-րդ դ. սկզբին: Նույն ժամանակ կենտրոնական սանջակի մեջ էր «կլանվել» **Արճակը**, որը 17-րդ դ. առանձին վարչամիավոր էր և կառավարվում էր սանջակբեյերի կողմից³⁴: Վանի կազմում էր նաև ամբողջ **Հայոց ձորը**: Վերջինիս արևելյան ծայրամասային որոշ գյուղեր Ղ. Ինճիճյանը զուգահեռ հիշատակում է հարևան Մահմուդիի (Խոշաբի) հուլյումների մեջ³⁵, ինչը ցույց է տալիս, որ ժամանակ առ ժամանակ սահմանակից որոշ բնակավայրեր հայտնվում էին տեղի իշխողների տիրապետության ներքո:

Խլաթ (Ախլաթ), արաբ.՝ اخلاط - Akhlât, նաև՝ Ahlati) սանջակի տարածքը, ինչպես երևում է Շարաֆ-խանի տեղեկություններից, շուրջ երկու դար, այն է՝ 14-րդ դ. վերջից մինչև 16-րդ դ. վերջը, գերազանցապես եղել է Բիթլիսի հուլյումների կազմի մեջ³⁶: Դա է պատճառը, որ այն չի հանդիպում Ամասիայի պայմանագրից առաջ Վանի էյալետի վարչական կացությունն արտացոլող տեղեկագիր-ցուցակներում: Սակայն 17-րդ դ. կեսերին Խլաթն արդեն առանձին սանջակ էր, ընդ որում՝ օսմանցի բեյի անմիջական իշխանության ներքո³⁷: Ակնհայտ է, որ այս պարագայում ևս թուրքերը, տիրանալով

³² Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 144-147, 151: Սահմանները տվել ենք ըստ հեղինակի կողմից թվարկվող բնակավայրերի:

³³ Նույն տեղում, էջ 164:

³⁴ Evliya Çelebi, s. 274.

³⁵ Հեղինակը հիշում է Նորգեղ և Հնդստան բնակավայրերը (էջ 157-158): Ընդ որում, առաջինը միաժամանակ հանդիպում է Վանի սանջակում (էջ 149): Երկրորդը հիշատակում է նաև Էվլիյա Չելեբին՝ որպես «Վանի նահիեներից մեկը» (նույն տեղում, էջ 272):

³⁶ Шапаф-хан, стр. 397, 419-420. 16-րդ դ. հայերեն ձեռագրական հիշատակարաններում այս վարչամիավորն ավելի հաճախ հանդիպում է «երկիրն Ղլաթայ (Ղլաթայ)» անունով՝ երբեմն պատմական «Բզնունեաց (Բզնունաց)» զուգահեռ անվանանաձևով: Տե՛ս ՄՄ 971, թ. 198բ, ՄՄ 6273, թթ. 253բ, 254ա, 269ա: ՄՄ 6332, թ. 238բ: ՄՄ 8209, թ. 178ա: Սահակ Ա. Մուրատեան, Նազարեթ Պ. Մարտիրոսեան, էջ 142: Հմմտ. ԺԷԲ, էջ 184:

³⁷ Evliya Çelebi, s. 89, 137. Երկրորդ դեպքում թուրք ճանապարհորդը նշում է, որ Խլաթը «Մուշի փաշայի բնակության վայրն է» (Muş paşasinin mahal ekameti dir): Հեղինակն այստեղ ակնհայտորեն ճիշտ չէ, քանի որ փաշայի տիտղոս կրում էին գերազանցապես էյալետների կառավարիչ բեյլերբեյները: Ուստի վերոհիշյալ հատվածը պետք է հասկանալ «Վանի փաշայի բնակության վայր», իմա՝ նրան ենթակա: Նույն Չելեբիի տվյալներով Մուշի իշխողները բեյեր էին: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ նույնիսկ առանձնանալուց հետո տեղի տիրակալները երբեք փաշա չեն կոչվել: Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 184-186:

Վանա լճի արևմտյան ափին գտնվող համանուն բերդաքաղաքին և նրա շրջակայքին, զգալիորեն սահմանափակում էին Բիթլիսի խաների ազդեցության ոլորտը: Խլաթը և նրա շարունակությունը կազմող Դատվանը, փակում էին լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերով ձգտվող օսմանյան բեյերի սանջակների շղթան: Խլաթն իր կարգավիճակը պահում էր նաև 18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին, ընդ որում, բավական ընդարձակված սահմաններում, ինչպես ցույց են տալիս Ղ. Ինճիճյանի մոտ հանդիպող տվյալները: Հյուսիսում նրա մեջ էր ընդգրկվել Սարիսուն («Սարուսու»)՝³⁸, որը 18-րդ դ. 1-ին քառորդին Էրզրումի էյալեթի Մանազկերտի (թրք. Melazgird) սանջակի (լիվա) նահիեններից էր³⁹: Հյուսիս-արևելքից Խլաթը սահմանակից էր Ադիջևազին, արևմուտքից՝ Մուշին, իսկ հարավից, ինչպես նշել ենք, Վանին (Դատվանի շրջանում) և Բիթլիսի հուբյումեթին: Ընդ որում, սանջակի հարավային սահմանագլուխը համարվել է Ջրիոր գյուղը⁴⁰: Սակայն առանձին փաստերից երևում է, որ ժամանակի ընթացքում Խլաթի տարածքը ենթարկվել է որոշակի փոփոխությունների: Ավելի ուշ շրջանի աղբյուրներից հայտնի է, որ այն բաղկացած էր երկու հատվածից (գյուղախմբի կամ գավառակի կարգավիճակով): Հյուսիսայինը, այդ թվում՝ բերդաքաղաքը, ինչպես նաև՝ Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք՝ Նեմրուֆի հյուսիսային ստորոտին փռված Նազիկ լճակի ավազանը, կոչվում էր Վան-Ախլաթ (Van-Ahlât): Հարավային՝ Նեմրուֆ լեռնագագաթի և Դատվանի միջև ընկած հատվածը հայտնի էր Մուշ-Ախլաթ (Muş-Ahlât) անունով⁴¹, ինչը վերջինիս՝ Մուշի բեյերի տիրապետությանը ենթակա լինելու բացահայտ ապացույցն է:

³⁸ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 164:

³⁹ Kâtib Çelebi, s. 426. Ինչպես հայտնի է, վաղաժամ մահը թույլ չի տվել հեղինակին ավարտելու աշխատությունը, որի հետևանքով վերջինիս մեջ տեղ չեն գտել առանձին էյալեթներ (այդ թվում՝ Էրզրումը): Այդ բացը հետագայում լրացրել է «Ջիհան-նյումայի» հրատարակիչ Իբրահիմ Մյութեֆերիկյան, որը ներկայացրել է իր ապրած ժամանակի (18-րդ դ. 1-ին կես) վարչական բաժանումը: Այսպես, Բայազետը, որը Քյաթիբ Չելեբին նշում է Վանի էյալեթի կազմում, նույն գրքում հանդիպում է երկրորդ անգամ՝ այս անգամ արդեն Էրզրումում (նույն տեղում, էջ 422: Հմմտ. ԹԱ-2, էջ 10, 41):

⁴⁰ Հաւաքարան, էջ 45. «ղլաթու նահանգ իւր աթոռով. ... մինչ **ի ջրխոր գիւղն**»: Հմմտ. Գարեգին Ա, էջ 191/192. «Խլաթու նահանգն իւր Աթոռով **մինչ ի Ջրիոր գիւղն**» (2 դեպքում էլ պահել ենք բնագրի ուղղագրությունը, ընդգծումները մերն են –Գ.Բ.):

⁴¹ Коллюбакин, նշվ. աշխ., т. 8, ч. 2, էջ 91: Ուշագրավ է, որ Վանի եկեղեցական թեմերի 1853 թ. Գ. Տեր-Բարսեղյանի կողմից կազմված առաջին մանրամասն վիճակագրության ցուցակներում նշված են հենց Վան-Ախլաթի գյուղերը: Տե՛ս «Ցուցակ Վանտոսպ նահանգի բոլոր հայասեռ ժողովրդոց».- «Արծուի Վասպուրական», Վարազ, 1858, թիւ 11 (հավելվածում-ներդիրում):

Նշած ժամանակաշրջանում Վանի էյալեթի սանջակների շարքում յուրահատուկ տեղ են գրավում Կոթուրը (Ղոթուր), Բրադոստը և Թարգյավառը, ինչը պայմանավորված է դրանց սահմանամերձ բնույթով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ տեղի իշխողները 1555-ից հետո էլ հիմնականում շարունակել են ընդունել օսմանյան գերիշխանությունը և մինչև 1580-ական թթ. կեսերը հիշյալ վարչամիավորները եղել են Վանի էյալեթի կազմում: 1585 թ., երբ օսմանյան նվաճումների հետևանքով ստեղծվեց Թավրիզի էյալեթը⁴², Կոթուրը, Բրադոստը՝ Ուրմիայի հետ, Ճարան (թրք.՝ Colani), ինչպես նաև Թարգյավառը (թրք.՝ Dalegever) մտցվեցին վերջինիս կազմի մեջ⁴³: Սակայն 17-րդ դ. առաջին կեսին ծավալված պատերազմական գործողություններն այնպիսի անորոշ և փոփոխական իրավիճակ ստեղծեցին այս հատվածում, որ տեղի բեյերը ստիպված հարում էին թշնամի կողմերից մերթ մեկին, մերթ մյուսին: Մասնավորապես Կոթուրն արդեն 1605 թ. գրավվեց կզըլբաշների կողմից, և հետագա տասնամյակներին օսմանցիներին այդպես էլ չհաջողվեց վերջնականապես տիրանալ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ բերդին⁴⁴: Հիմնականում սրանով պետք է բացատրել սուլթան Մուրադ 4-րդի 1639 թ. հաշտության պայմանագրի ուղերձում Կոթուրը (Ղոթուր) ավերելու, իսկ շրջակայքն անմարդաբնակ դարձնելու առաջարկը⁴⁵: Սակայն 1640 թ., օգտվելով պատեհ առիթից, կզըլբաշները կրկին նվաճեցին այն և վերանորոգեցին բերդը⁴⁶: Էվլիյա Չելեբին, 1655 թ. սեպտեմբերի սկզբին (Հ. 1065 թ. զիլկադե ամսին) անցնելով Կոթուրով, ուղղակի նշում է, որ բերդը շարունակում էր մնալ կզըլբաշների ձեռքում, թեև «ողջ շրջակայքը (cümle neyahyesi) օսմանցունն է»: Հեղինակը հիշում է նաև Կոթուրի սանջակբեյին⁴⁷: Չելեբիի տեղեկությունները որոշակի պարզաբանման կարիք ունեն: Նախ, կասկած լինել չի կարող, որ, տիրանալով Կոթուրի (Ղոթուր) բերդին, պարսիկներն իրենց հսկողությունն

⁴² Birken, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁴³ Evliya Çelebi, s. 179.

⁴⁴ Kâtib Çelebi, s. 417. «Սուլթան Մուրադ-խանը (Մուրադ 4-րդը - Գ. Բ.) Երևանից վերադառնալիս, [Կոթուրի բերդ] հանդիպելով և այնտեղ փակված որոշ թվով (birkaç) կարմրագլուխներ (իմա՝ կզըլբաշներ) գտնելով, [որոնք] նրան չինազանդվեցին, այն գրավելու ցանկություն չունեցավ» (թարգմանությունը մերն է - Գ. Բ.):

⁴⁵ Կասր-է Շիրինի պայմանագրի տեքստը հանդիպում է Քյաթիբ Չելեբիի «Ֆեզլեթե» աշխատությունում, ինչպես նաև թուրք պատմիչներ Նայիմայի (17-րդ դ.) և Սյուլեյման Իզզիի (18-րդ դ.) գործերում: Տե՛ս ԹԱ-1, էջ 110-111, 210-213, ԹԱ-2, էջ 114, 301: Հմմտ. Чириков, էջ 649-651:

⁴⁶ Evliya Çelebi, s. 179, 279.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 279:

էին հաստատել նաև մինչև ժամանակակից թուրք-իրանական սահմանը, այն է՝ մինչև Վասպուրականի (Կոթուրի) լեռնաշղթան ընկած տարածքը: Սակայն օսմանյան սանջակի (Ekrad-i beni Kotur) գոյությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ այդ վարչամիավորն ունեցել է բավական լայն ընդգրկում և նրա մեջ է մտել նաև Կոթուր-չայի (պատմ.՝ Կարմիրգետ) ակունքների շրջանը, որն ընկած է նշված լեռնաշղթայից արևմուտք: Ի դեպ, դա են ցույց տալիս 19-րդ դ. մի շարք աղբյուրներ: Փաստորեն, 17-րդ դ. 2-րդ կեսին օսմանյան Կոթուրի (Ղոթուր) սանջակը գրավել է 20-րդ դ. սկզբի Վանի վիլայեթի Մահմուդի կազայի հարավային մասը, որի բնական սահմաններն էին արևելքում՝ Կարահիսարի, իսկ արևմուտքում՝ Նաջարավայի և Բազիդադի (Բայազիդադայի) փոքր լեռնաշղթաները⁴⁸: Կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ վարչամիավորի կենտրոնը տեղափոխվել էր համանուն լեռան վրա կառուցված և, մեր կողմից արդեն հիշված, Կարահիսար (Կարաջակալե) բերդ (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ), որը, Էվլիյա Չելեբիի տվյալներով, մահմուդի բեյի կողմից կառավարվող «օջաքլըք և յուրթլուք» էր⁴⁹: Ամենայն հավանականությամբ 18-րդ դ. 20-30-ական թթ.՝ Պարսկաստանի դեմ օսմանյան հերթական ագրեսիայի ընթացքում, մահմուդիներին հաջողվել էր տիրանալ նաև Կոթուրի արևելյան մասին՝ համանուն բերդով: Սակայն ավելի ուշ, մասնավորապես 1820-ական թթ. սկզբին, հիմնականում պարսից գահաժառանգ Աբաս-Միրզայի ջանքերով, դարձյալ ժամանակավորապես Կոթուրը անցավ Պարսկաստանին⁵⁰: Միայն 1849 թ. օսմանցիները կարողացան վերագրավել այն՝ վերջինիս արևելյան սահմանը հասցնելով մինչև Դաղմաջիթաշ լեռը՝ ժամանակակից Ղոթուր (Կոթուր) - Խոյ ճանապարհին, Սուր (Ձոր) անցակետի մոտ⁵¹: Սակայն դրանով սահմանային տարածայնությունները երկու տերությունների միջև չդադարեցին և միայն 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսի հատուկ որոշմամբ՝ Օսմանյան կայսրությանը Ռուսաստանի կողմից վերադարձվող Բայազետի և Ալաշկերտի դիմաց Կոթուրի

⁴⁸ Eastern Turkey, Sheet 20. Копия, IV-17. Կոթուրի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Хуршид-Эфенди, նշվ. աշխ., էջ 293, 419-420:

⁴⁹ Evliya Çelebi, s. 275.

⁵⁰ Хуршид-Эфенди, նշվ. աշխ., էջ 293-294: Հարկ է նշել, որ 1849-52 թթ. թուրք-պարսկական սահմանագիծը ճշտող միջազգային հանձնաժողովին պարսկական կողմի ներկայացված փաստաթղթերում Կոթուրը նշվում է որպես Խոյի մի մաս՝ «ընդարձակ» սահմաններում (արևելյան և արևմտյան հատվածներով: Նույն տեղում, էջ 420):

⁵¹ Хуршид-Эфенди, նշվ. աշխ., էջ 293-294: Տե՛ս նաև. Чириков, նշվ. աշխ., էջ 483, 584-585: Հմմտ. ГШ, 10-38-15 պլանշետը:

արևելյան հատվածը (ավելի քան 700 կմ² տարածությամբ), ներառյալ՝ համանուն բերդավանը, վերջնականապես հանձնվեց Պարսկաստանին⁵²: Ընդ որում, թուրքերը, բացահայտ քաղաքական նկատառումներով, Պարսկաստանին անցնող տարածքի մի մասը՝ Կոթուր-չայի վտակ Ճելիկի ձորահովիտը, ինչպես նաև Բալաջուկ և Ռազի գյուղերի շրջակայքը, պահեցին իրենց ձեռքում⁵³:

Մի փոքր ավելի բարդ է **Բրադոստի** (Սոմայ), **Թարգյավառի** և **Ճարայի** հարցը: Դրանց վարչաքաղաքական պատկանելության մասին իրար երբեմն հակասող տեղեկություններ մենք հանդիպել ենք միայն Էվլիյա Չելեբիի աշխատությունում: Ըստ հեղինակի մի տվյալի՝ 1640 թ. կզըբաշների կողմից Կոթուրի նվաճումը տեղի բեյերին նույնպես ստիպել էր ընդունել Պարսկաստանի գերիշխանությունը⁵⁴: Սակայն թուրք ճանապարհորդի լրացուցիչ տեղեկություններից պարզվում է, որ նույնիսկ 17-րդ դ. 50-ական թթ. նշված տարածքները շարունակել են ճանաչել օսմանցիների գերիշխանությունը և մտել են Վանի էյալեթի կազմի մեջ: Այսպես, Վանում 1655 թ. հունիսի սկզբին կայացած շքերթի մասնակիցների շարքում Չելեբին հիշում է **Բրադոստի բեյին** (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.), ինչը որոշակիորեն փաստում է, որ այդ սանջակը պատկանում էր Վանի էյալեթին⁵⁵: Ավելին, դեպի Ուրմիա կատարած ճանապարհորդության ընթացքում, անցնելով Թարգյավառի կենտրոն Կալա-Դաուդով (հեղինակի մոտ՝ Kale-i Gazi-kran)⁵⁶, թուրք ճանապարհորդն այն դարձյալ նշում է Վանի էյալեթի կազմում, թեև իր իսկ վկայությամբ՝ բերդը ժամանակին ձեռքից ձեռք է անցել⁵⁷: Վերջապես, Չելեբու այն տեղեկությունը, որ Կոթուրը սահմանակցում էր Փինյանիշին⁵⁸, ցույց է տալիս, որ վերջինիս հյուսիսային սահմանն այդ ժամանակ հասել է մինչև Խոյ՝ ներառելով, բնականաբար, Ճարան՝ իր հարակից շրջաններով

⁵² МИБ-2, էջ 407:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 95: Հմմտ. Eastern Turkey, Sheet 20. Վերոհիշյալ գյուղերը 1920-ական թթ. վերադարձվել են Իրանին:

⁵⁴ Evliya Çelebi, s. 179.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 186: Չելեբիի մոտ՝ Piredusi (پیره دوسی), որը եթե տեղանվան օսմանյան տարբերակներից մեկը չէ, ապա, անշուշտ, արաբագիր աղավաղման հետևանք է (پیره دوسی):

⁵⁶ Էվլիյա Չելեբին հիշում է հայտնի պատմությունը Բրադոստի նշանավոր ցեղապետ Ղազիդռանի մասին, ինչը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ խոսքը վերաբերում է Թարգյավառի կենտրոնին: Սրանից պետք է եզրակացնել, որ Բրադոստի մի մասին էր փոխանցվել առաջնորդի անունը, որը բավական տարածված երևույթ էր:

⁵⁷ Evliya Çelebi, s. 283. Հեղինակը, ըստ էության, արձանագրել է նաև 1628 թ. Բրադոստից Ուրմիայի խլվելը («այս ցեղի կեսը ենթակա է Աջեմին»):

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 279:

(Շնատալ, Դերիկ ևն): Վերոհիշյալ փաստերը բերում են այն եզրահանգմանը, որ Վանի էյալեթի հարավարևելյան սահմանագիծը, հետևաբար՝ նույն հատվածում թուրք-պարսկական միջպետական սահմանը, 1639 թվականից հետո էլ է անցել Զաքրոսի լեռնաշղթայից զգալի արևելքով՝ ընդգրկելով պատմական Պարսկահայքի արևմտյան լեռնային հատվածի քրդական իշխանությունները (կամ՝ դրանց մեծ մասը): Փաստորեն, 17-րդ դ. 2-րդ կեսին էյալեթի կազմում էին մնացել Նազլու-չայի Բրադոստ վտակի և Բերդաձոր կամ Բերդասուր-չայ գետի ձորահովիտները, ինչպես նաև Զոլաչայի վերին հոսանքի շրջանը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այդ սանջակներն ընդհուպ մինչև 1850-ական թթ. սկիզբը համարվում էին վիճելի տարածքներ, որով էլ պայմանավորված էր այս հատվածում թուրք-պարսկական սահմանագծի խիստ անկայուն և փոփոխական բնույթը⁵⁹: Տեղի քուրդ տիրակալները, խուսանավելով երկու տերությունների միջև և օգտագործելով նրանց հակասությունները, իրականում բավական երկար կարողացան պահպանել իրենց կիսանկախ գոյությունը: Օսմանյան կամ պարսկական ազդեցությունն այստեղ խիստ թույլ էր և ձևական: Միայն 19-րդ դ. առաջին քառորդին նույն Աբաս-Միրզայի վճռական գործողությունները վերջ դրեցին դեռ 15-16-րդ դդ. այստեղ հաստատված վարչաքաղաքական կարգավիճակին, իսկ 1849-1852 թթ. միջազգային սահմանազատիչ հանձնաժողովը մեկընդմիջտ ճանաչեց այդ տարածքների նկատմամբ Պարսկաստանի իրավունքները:

2.2. Վանի էյալեթի հայկական կիսանկախ իշխանությունները, մելիքությունները և ինքնավար համայնքները

Հայկական պետականության կործանմամբ, չնայած ստեղծված դժնդակ պայմաններին, Հայաստանի առավել դժվարամատչելի և անառիկ շրջաններում տեղի իշխանական տները կարողացան երկար ժամանակ պահպանել իրենց անկախությունն ու ինքնավարությունը: Անգամ 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմ-

⁵⁹ Այդ առումով հատկանշական են Էվլիյա Չելեբիի տեղեկությունները սահմանամերձ առանձին բնակավայրերի վերաբերյալ, որոնք հարկատու էին ինչպես Օսմանյան կայսրության կազմում մնացած Բրադոստի և Թարգյավադի, այնպես էլ Պարսկաստանին անցած Ուրմիայի իշխողներին: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 282-283:

ների արհավիրքներն ի վիճակի չեղան լիովին արմատախիլ անել հայոց պետականության այս բեկորները, ուր հայ բնակչությունը շարունակում էր կառավարվել հայկական տոհմիկ օրենքներով՝ ճանաչելով տեղի կառավարիչների գերակայությունը, որի շնորհիվ երկար ժամանակ այստեղ մուտք չգործեց օտար՝ մահմեդական վարչակարգը: Բոլորին է հայտնի Արևելյան Հայաստանի տարածքում պահպանված նմանատիպ իշխանությունների պատմությունը: Արցախ-Ղարաբաղի և Սյունիք-Ջանգեզուրի կիսանկախ մեկիքությունները 18-րդ դ. 1-ին երեսնամյակին դարձան հայ ազգային-ազատագրական շարժման խոշոր կենտրոններ, ավելին՝ փորձ արվեց վերականգնելու կորսված պետականությունը: Նմանատիպ հայկական պետական կազմավորումներ գոյություն են ունեցել նաև Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի լեռնագավառներում: Չնայած օսմանյան բռնապետության այլասերող և ամենակույլ էությանը, դրանք համառ պայքարով կարողացան գոյատևել ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. վերջը:

Հարկ է նշել, որ հայկական ինքնավար իշխանությունների շրջանում առկա էին կարգավիճակի և ռազմական ներուժի էական տարբերություններ: Գոյություն են ունեցել բավական մեծ տարածք զբաղեցնող և նշանակալի զորական ուժ ունեցող իշխանություններ, որոնք ներքին հարցերում զգալի ինքնիշխանություն են վայելել: Հատկանշական է, որ նմանատիպ ռազմաքաղաքական միավորումները հատուկ արտոնագրերով (ֆիրմաններով) ճանաչված էին Բ. Դռան կողմից: Այդպիսիք էին Զեյթունը՝ Լեռնային Կիլիկիայում, և Սասունը՝ Հայկական Տավրոսի հարավային հատվածում: Նրանց կողքին հանդիպել են համեմատաբար փոքր ներուժ ունեցող մեկիքություններ, որոնք, որպես կանոն, ընդունել են հարևան մահմեդական ավելի զորեղ իշխանությունների գերակայությունը՝ ներքին կյանքում, դարձյալ, օգտվելով զգալի ինքնուրույնությունից, ընդհուպ՝ ռազմական որոշակի քանակությամբ ուժեր պահելու արտոնությունից: Այս տեսանկյունից հատկանշական է, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի նմանատիպ միավորումների մի զգալի մասը պահպանվել էին հենց Վանի էյալեթի տարածքում, ինչը պատահական երևույթ չի կարելի համարել: Նախ, այս հանգամանքը բացատրվում է միջնադարում Հարավային Հայաստանի այս հատվածում Վասպուրականի թագավորության գոյության փաստով, որի կործանումից հետո էլ (1021 թ.) տեղի կառավարիչների մի զգալի մասը, չհեռանալով բնօրրանից, գո-

յատևել է՝ անգամ անբարենպաստ պայմաններում: Դրանում, անշուշտ, խիստ որոշակի է տեղի հայ զինական ուժի պահպանման հանգամանքը, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում հայ իշխաններին, որոնք 17-րդ դարից սկսած սկսեցին կոչվել «մելիքներ» (արաբերեն՝ ملك - mālīk «կառավարիչ», «իշխող», նաև՝ «թագավոր»), անհրաժեշտության դեպքում պատշաճ հակահարված տալու մահմեդական եկամուտ, գերազանցապես՝ քրդական ցեղերին, որոնք, ի դեպ, հանդիսանում էին տեղի օտար իշխանությունների գլխավոր ռազմական հենարանը: Դա է պատճառը, որ մինչև 19-րդ դ. կեսերը Վանի էյալեթի տարածքի կիսանկախ հայ կառավարիչները (ի դեպ, Արևմտյան Հայաստանի մյուս նմանատիպ տարածքներում ևս) դիտարկվել են որպես «կրտսեր դաշնակիցներ»: Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ հայկական ինքնավարության պահպանումը որոշակիորեն կապվում է Վանի նահանգի տարածքում այնպիսի հզոր հոգևոր կենտրոնի առկայության հետ, ինչպիսին Աղթամարի կաթողիկոսությունն էր: Վերջինս յուրատեսակ կրոնական և քաղաքական համախմբող կենտրոնի դեր ուներ Վանա լճից հարավ ընկած գավառների համար, որոնց շարքում, ինչպես նշել ենք, առանձնանում էին Շատախը և Մոկսը, որոնք հայկական կիսանկախ մելիքություններ էին (տե՛ս ստորև): Ընդ որում, Աղթամարի կաթողիկոսներն իրենք, որպես Արծրունիներից սերող Խեղենեկյան և Սեֆեդինյան իշխանական տների շառավիղներ, 16-17 դդ. ունեին զգալի զինված ուժեր, որոնցով կարողանում էին հարկ եղած դեպքում պաշտպանել Աղթամարը վայրենաբարո քրդերի ոտնձգություններից: Նմանատիպ դեր էին կատարում նաև Մշո հռչակավոր Սուրբ Կարապետը՝ Բաղլուի հայկական մելիքության դեպքում, և Գոմոց կամ Մատին Առաքելը վանքը՝ Սասունի հայկական իշխանությունում⁶⁰:

⁶⁰ Այս երևույթը, երբ ժողովրդի լայն շրջաններում մեծ համբավ վայելող որևէ խոշոր մենաստան միաժամանակ հանդես է գալիս որպես և՛ հոգևոր, և՛ քաղաքական կենտրոն հայկական կիսանկախ իշխանությունների կամ ինքնավար բնույթի այլ միավորների համար, հանդիպում է նաև Էրզրումի և Դիարբեքիի էյալեթներում: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Բաղայան Գ., Հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները Արևմտյան Հայաստանում և Լեռնային Կիլիկիայում (17-րդ դ. 19-րդ դ. 2-րդ կես).- «ՎԷՄ», Եր., 2011, թիվ 3 (35), էջ 137-155:

2.2.1. Սասունի հայկական իշխանությունը

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ամենաընդարձակ և ուժեղ իշխանությունը Սասունն էր: Նախապես այն զբաղեցնում էր Հայկական Տավրոսի հարավային ծորագավառները արևմուտքում Կողբա (Խուլփի) լեռներից մինչև արևելքում Ծովասար և Մարաթուկ լեռնագագաթներ: Հարավում իշխանության սահմանները հասել են մինչև Բաթմանաջուր (պատմ. Քաղիրթ) գետի նշանավոր Փրեբաթման կամրջի շրջանը: Իշխանության ավանդական հիմնադիրը համարվում է դեռ 15-րդ դ. կեսերին Բարձր Հայքից Սասուն տեղափոխված Հոլո իշխանը, որից էլ սերում էին մինչև 20-րդ դ. Սկիզբը երկրամասի մի շարք գավառներում և գավառակներում իշխող իշխանական բազմաթիվ ընտանիքները (տները)⁶¹: Սակայն 17-18-րդ դդ. Հյուսիսային Միջագետքից չընդհատվող քրդական նորանոր ցեղերի ալիքը Սասուն նկատելիորեն կրճատեց հայկական իշխանության տարածքը: Ընդ որում, դեռ 17-րդ դարում արդեն հայ իշխանները կորցրել էին Կողբի (Խուլփի) և Հազգոյի (Հզու) գավառները, որոնք վարչականորեն ընդգրկվեցին Դիարբեքիի էյալեթի կազմում, իսկ 18-րդ դ. սկզբին՝ նաև Բաթմանաջուր Կողբաձոր (Խուլփի) վտակի վերին ավազանը: Սրանով հանդերձ, Հոլոյան իշխանական տոհմի ներկայացուցիչներին հաջողվեց պահպանել Սասունի կենտրոնական և հյուսիսային շրջանների կառավարումը՝ **Վերին Սասունն** իր **Գավառ, Շատախ, Փսանք** կամ **Քաջարենց, Տավորիկ (Քարակ), Իշխանաձոր (Իշխնձոր)** գավառակներով կամ գյուղախմբերով (ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.): Սասունի այս հատվածն արդեն մտնում էր Վանի էյալեթի կազմում, թեև կարգավիճակով այն ավելի շուտ անկախ, ինքնակառավարվող տարածք էր^{61ա}: Այստեղ ամրապնդված հայկական իշխանությունն Օսմանյան տերության կողմից վերջնականապես ճանաչվել է 17-րդ դ. սկզբին: Որպես Բ. Դռան ներկայացուցիչ՝ հարևան Խուլփի հուքյումեթի Շուլեք բերդի ազդեցիկ տիրակալ Ավդալ-բեկը 1604 թ. (Հիջրայի 1013 թ. նիսան ամսին) Հոլոյի որդի Գորգեին (Գևորգ) հատուկ հրովարտակով ճանաչեց Վերին Սասունի անկախ իշխան՝ «միր»: Ուշագրավ է, որ այս փաստաթուղթն իրավական ուժը պահեց մինչև 1856 թ.

⁶¹ Հոլոյի և նրա ժառանգների նախնական կենտրոնը Հավկունք (Հավկունք) ավանն էր՝ Տավորիկի ջուր գետի ձախակողմյան Հոսներ վտակի ափին: Տե՛ս Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 45:

^{61ա} Այս հարցում հետևել ենք Ղ. Ինճիճյանին (Գ. Բ.):

սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի կողմից խաթըն հյումայունի հրապարակումը և գտնվում էր Սասունի կենտրոնը համարվող Գելիեգուզան (Ընկուզաձոր) ավանի իշխանների մոտ⁶²:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Սասունում եղել են իշխանական մի շարք ընտանիքներ: Գերակա էին համարվում վերոհիշյալ Հոլոյանները, որոնք տիրում էին կենտրոնական **Գավառ**, **Շատախ** (վերջինիս կազմում՝ և Գելիեգուզանը), **Ծովասար** և **Իշխանաձոր** (Իշխանձոր) գավառակներին⁶³: Ավելի հարավ՝ Տավրոսիկիցուր գետի աջափնյակում ընկած **Տավորիկ** (նաև՝ Դավորիկ կամ Քարակ, պատմ.՝ Ասպակունյաց ձոր) գավառակում, իշխում էին ժամանակին Ջեյթունից Սասուն տեղափոխված Ծուռ Ղազարի ընտանիքից սերված իշխանները⁶⁴: Տավորիկից արևելք՝ մինչև Սասնաջուր գետը տարածվող **Փսանք** (Բուսանք) գավառակի **Քաջարենց** իշխանների կենտրոնն էր հոջակավոր **Գոմոց** կամ **Մատին Առաքելոց** վանքը⁶⁵: Ի դեպ, վերջինս դեռ զարգացած ավատատիրության ժամանակ Հայաստանում լայն տարածում ստացած «պարոնտե-րություն» հիշեցնող երևույթ էր, երբ որևէ գավառի հոգևոր առաջնորդը միաժամանակ դիտվում էր նաև աշխարհիկ պետ: Նշանավոր են եղել Սասունի իշխանության

⁶² Այդ հրովարտակի պատճենը պահպանվել էր ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. վերջը՝ Գելիեգուզանի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ ռես Պետոյի տանը (Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 48): Գելիեգուզանը Սասունի հայկական իշխանության կենտրոն դարձավ 18-րդ դ. սկզբին, երբ, տեղի տալով քրդական հետզհետե ուժգնացող ճնշմանը, Կողբի (Խուլփ) հայ իշխանները հարկադրված թողեցին իրենց կենտրոնը՝ Շենը (Գաբով արտ), և տեղափոխվեցին այստեղ: Տե՛ս Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 51: Հմմտ. Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 369:

⁶³ Հարկ է նկատի առնել, որ Սասունի խիստ լեռնային, կտրտված և դժվարամատչելի մակերևույթի պատճառով, գավառի խոշոր գյուղերը, որպես կանոն, կազմված էին մի քանի, հաճախ՝ տասնյակից ավելի, գյուղակ-«թաղերից»: Այսպես, Գելիեգուզանը կազմված էր ավելի քան 3 տասնյակ այդպիսի «թաղերից»: Դրանք ուլունքի նման շարված էին Տավորիկիցուրի աջակողմյան Պայթող աղբյուր (Կանիբահջին) բազկի երկայնքով՝ շուրջ 30 կմ երկարություն ունեցող ձորում: Տե՛ս Պետոյան Վ., նշվ. աշխ., Եր., 2005, էջ 18-19: Նման «գյուղակային» կառուցվածք ունեին նաև Տավորիկը, Ալիանքը, Սեմալը, Կուսգետը, Իշխանաձորը, Արտկունքը ևն: Ավելի մանրամասն տե՛ս մեր «Արևմտյան Հայաստանի պատմաժողովրդա-կան նկարագիրը Մեծ եղեռնի նախօրեին» հոդվածաշարի 8-րդ մասը՝ «Սասուն պատմաաշխարհագրա-կան մարզը և Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքը» - «Վեմ» համահայկական հանդես, Թ (ԺԵ) տարի, Եր., 2017, թիվ 2 (58), «Հավելված», էջ I-LXI:

⁶⁴ Մեկ այլ ավանդության համաձայն, տավորիկցի իշխանները սերում էին ծագումով դարձյալ զեյթունցի Սուքիասից, որը նախապես հաստատվել էր գավառակի Կտանք գյուղում: Տե՛ս Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 43: Ինչպես Գելիեգուզանը, Տավորիկը ևս առանձին գյուղակ-«թաղերից» կազմված գյուղախումբ էր՝ Էգուտուն (Այգետուն, որի մասն էր համարվում վերոհիշյալ Կտանքը) կամ Բուն Տավորիկ կենտրոնական ավանով: Իշխանանիստ էին համարվում նաև Սպաղանք (Ասպականք), Փուրխ, Հարթք, Արտխոնք «թաղերը»: Տե՛ս Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 73-74: Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 390-392: Իգիթբաշի, Սասուն, էջ 1-2:

⁶⁵ Սեյլան, նշվ. աշխ., էջ 107-108:

հարավային դարպասը համարվող **Բերմ (Պերմ)** ավանի իշխանները՝ Բերմացիք⁶⁶: Սասունում հայտնի էր նաև **Ասեցիների** տոհմը (Ասի կամ Ասու բերդավանի անունից), որը մինչև 20-րդ դ. սկիզբը պահպանել էր իր ինքնուրույնությունը Մարաթուկի հարավային ստորոտից բխող Կուսգետ գետակի (Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան Խարզան վտակի մի ճյուղը) ակունքների շրջանում⁶⁷:

Հատկանշական է, որ, խոսելով Սասունի հայերի և քրդերի կարգավիճակների մասին, Ղ. Ինճիճյանը հատուկ շեշտում է, որ նրանք **«երկոքին ևս զմի և զնոյն ազատութին ունին... որք ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինգնագլուխ»** (իմա՝ ինքնիշխան, անկախ - Գ. Բ.), **ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ որ ի փաշայից կամ ի պէյից կարօղ գտաւ զսոսա նուաճել. սակս զօրութեան ուժոյ սոցա, և սակս ամուր վայրացն** (բոլոր ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.)⁶⁸: Կարծում ենք, մեծանուն հայագետի այս վկայությունից պետք է ենթադրել, որ Վերին (Հյուսիսային) Սասունի հայկական իշխանություններն իրենց կարգավիճակով չեն տարբերվել հարևան Հազգոյի (Հզու) կամ Խուլփի քրդական հուլյումներից (ի դեպ, 2-ն էլ Սասուն պատմաաշխարհագրական մարզի բաղկացուցիչ մասերն են)⁶⁹: Նշենք նաև, որ քրդական իշխանությունների կազմի մեջ մտնող Խուլփի և Խիանքի գավառակներում ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. վերջը պահպանվել էին առանձին իշխանական ընտանիքներ՝ այն տարբերությամբ միայն, որ դրանք անմիջապես ենթակա էին տեղի մահմեդական կառավարիչներին⁷⁰: Ի դեպ, սա հիշեցնում է Զեյթունի իշխանության սահմանների երկայնքով ձգվող հայաբնակ «շերտը», որով լրացուցիչ պաշտպանական գոտի էր ձևավորվել ինչպես վերջինիս, այնպես էլ Սասունի համար: Այսպիսով, կիսանկախ Վերին Սասունը 19-րդ դ. 2-րդ

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 79-81: Բերմի հայերը հռչակված էին որպես «կտրիճ» և խիզախ մարտիկներ: Տե՛ս Սմբատ Բիրատ, նշվ. աշխ., էջ 616:

⁶⁷ Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 32-33: Հատկանշական է, որ Ասեցիները, ինչպես նաև հարևան Կուսգետի հայերը, համարվել են ինքնուրույն, ազատ «աշիրեթ» կամ ցեղ: Տե՛ս Մարտիրոսեան Ն., Սասուն.- «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916, թիվ 13, էջ 6: Սեյյան, նշվ. աշխ., էջ 97-98: Կուսգետի համար տե՛ս նաև ՀՅԴ Բոստոնի արխիվ, «Անձնական գրութիւններ: Տէր-Կարապետեան Գեղամի (Տատրակ) ֆոնդ», պահոց 16, դարակ 1, № 1966/131, թ. 149 (պատրիարքական փոխանորդ Խոսրով ծայրագոյն վարդապետ Պեհրիկյանի կողմից կազմած Տարոնի թեմի 1902 թ. վիճակագրությունը): Հմմտ. Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 54-55:

⁶⁸ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 200:

⁶⁹ Տե՛ս Բաղայան Գ., Սասուն, քարտեզ, մ.՝ 1:300000 (ներդիր) - Պետոյան Վ., Սասուն, Եր., 2016:

⁷⁰ Իշխաններ կային վերոհիշյալ գավառակների բոլոր հայաշատ գյուղերում (Փասուր, Հեղին, Էհուր, Սաղտուն, Ընձքար ևն): Սասունի հայկական իշխանական ընտանիքների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 390-392:

կեսին ուներ 50-60 հիմնական գյուղեր (առանց գյուղակների կամ ագարակ-«մեզրենների» հաշվառման), որոնք, չնչին բացառությամբ, զուտ հայաբնակ էին և մինչև 1876 թ. ենթարկվում էին հայ իշխաններին: Ճիշտ է, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տեղի կառավարիչները դադարեցին «միր» տիտղոսը կրել, սակայն որպես ինքնուրույն իշխաններ շարունակում էին տիրել Վերին Սասունին մինչև 20-րդ դ. սկիզբը: Այդ մասին ուշագրավ փաստեր կան 19-րդ դ. վերջին Վանում Ռուսական կայսրության փոխհյուպատոս Ա. Կոլյուբակինի մոտ, որի խոսքերով սասունցի հայերն ունեին «առանձնահատուկ կարգավիճակ» և «զենքով պաշտպանում էին իրենց իրավունքները քրդերից»⁷¹: Անգամ 1894 թ. և 1904 թ. օսմանյան կանոնավոր բանակի ու քրդական համիդիեների կողմից Սասունի իշխանության տարածքում կազմակերպված վայրագ կոտորածները, որոնց զոհ գնացին հազարավոր հայեր, չընկճեցին քաջասիրտ լեռնականներին, որոնք, փաստորեն, մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը խիստ ձևական էին ընդունում օսմանյան վարչակարգը⁷²: Ցավոք, Սասունի հայկական իշխանության ռազմական ուժի մասին հայտնի են կցկտուր, ոչ լիարժեք տվյալներ: Որոշ տվյալներով, 19-րդ դ. 90-ական թթ. սկզբին միայն Շատախի և Գավառի ռազմիկների թիվը հասնում էր 1000, իսկ Տավրոսիկինը՝ 500 մարդու⁷³: Եթե հաշվի առնենք, որ Վերին Սասունի հայ բնակչության թիվը նույն ժամանակահատվածում կազմում էր շուրջ 20 հազար մարդ, ապա կարելի է ենթադրել, որ ամբողջ Սասունի իշխանությունը ի վիճակի էր մարտի դաշտ դուրս բերել մինչև 4-4,5 հազար զինվոր:

Խիստ սակավաթիվ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Սասունի հյուսիսարևելյան հատվածը համարվող Խուբի հայկական իշխանության մասին: Գտնվելով Բիթլիսի հզոր քրդական հուքյումեթի անմիջական հարևանությամբ՝ Խուբը նախապես ենթարկվում էր վերջինիս: Սակայն 18-րդ դ. կեսերին, Բիթլիսի արևմտյան մասում Մուշի իշխանության ստեղծումով այս գավառը ստիպված էր ճանաչել նոր հզոր

⁷¹ Коллюбакин А. Т., նշվ. աշխ., том 1, часть 1, Тифлис, 1888, էջ 149:

⁷² Аверьянов П. И., Этнографический и военно-политический обзор, էջ 49: Հատկանշական է այն փաստը, որ Վերին Սասունում թուրքական իշխանություններին հաջողվեց բանակային կանոնավոր զորամասեր առաջին անգամ տեղակայել 1904 թ. ապստամբության ճնշումից հետո միայն Գելիեզուզան, Սեմալ, Տավրիկ, Էգուտուն (Տավրոսիկ) և Իշխանաձոր գյուղերում կառուցված զորանոցներում: Ընդ որում, 1908 թվականից հետո թուրք զինվորները հիմնականում հեռացվեցին նշված բնակավայրերից: Տե՛ս Ա-Դօ, ՎԲԷ, էջ 121, 126, 128, 135: Հմմտ. Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 19-20, 38:

⁷³ «Սասուն: Նրա նկարագրությունը, բնակիչները եւ նոցա բարք ու վարքը», էջ 80-83:

հարևանի գերիշխանությունը⁷⁴: Սրանով հանդերձ տեղի բնակչությունն օժտված էր լայն ինքնավարությամբ՝ փոխնիփոխ կառավարվելով հայ և քուրդ ներկայացուցիչների («վարիչների») կողմից⁷⁵: Այս առումով Խուբը հիշեցնում է Մոկսը կամ Խարզանը՝ Դիարբեքիի էյալեթում⁷⁶, որոնց գլուխ կանգնած էին հայ և բարեկամ քուրդ կամ եզդի ավատատերերը: Ցավոք, սրանով Խուբի իշխանության մասին մեր տվյալները սպառվում են: Նույն Ա. Տևկանցի տվյալներով Խուբի ինքնավարությունը տևել է մինչև 19-րդ դ. 70-ական թթ. սկիզբը⁷⁷:

2.2.2. Մոկսի և Շատախի մելիքությունները

Միմյանց հարևան այս իշխանություններն ընկած էին Վանա լճի հարավային ափերին զուգահեռ ձգվող Ռշտունյաց (Շատախի) լեռներից հարավ՝ Արևելյան Տիգրիս կամ Բոհտան (պատմ. Զերմ) գետի վերին ավազանում: 17-րդ դ. ընդունելով հզոր Հաքարիի քրդական հուլյումեթի խաների գերակայությունը և մինչև 19-րդ դ. 1-ին կեսը մնալով վերջինիս կազմում՝ տեղի հայ մելիքներն օգտվում էին զգալի ինքնիշխանությունից ու արտոնություններից: Մոկսը Հաքարիի կենտրոն Զուլամերկի խաների գերագահությունն ընդունել էր դեռ 16-րդ դ. 1-ին կեսին⁷⁸: Ինչ վերաբերում է Շատախին, ապա այն, գտնվելով Հաքարիի անմիջական սահմանակցությամբ, ստիպված էր ավելի վաղ ենթարկվել վերջինիս քուրդ ավատատերերին⁷⁹:

Մոկսն ընդգրկում էր Արևելյան Տիգրիսի կամ Բոհտանի աջակողմյան Մոկաց ջուր (Մոկս, պատմ.՝ Որբ) վտակի ողջ ավազանը՝ վերջինիս մի շարք գետահովիտներով, որոնք տեղական բարբառում հիմնականում կոչվում էին «գյալի» (քրդ. gâli - «ձոր»)՝ Փուրթլու, Բառաձոր, Տալանից կամ Դալանից ձոր, Առնանց (Հառնանից), Առնջուձոր

⁷⁴ Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով Խուբը գավառ էր («վիճակ») «ընդ տիրութեամբ պէյին Մշոյ, յորում նստի մասնատուր պէյ»: Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 199:

⁷⁵ Տևկանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁷⁶ Խարզանի մասին տե՛ս մեր հոդվածը «Վէմ», Թ (ԺԵ) տարի, Եր., 2017, թիվ 2 (58), «Հավելված», էջ XXXVII- XXXVIII:

⁷⁷ Հեղինակը նշում է, որ «երկու տարիէ ի վեր է այս, որ իրենց սիրելի ազատությունին կորուսած են, այժմ տաճիկ գյուղապետ կնստի հոն ընդ հրամանատարության Մշո գավառապետին» (ընդգծումը մերն է – Գ.Բ.): Տե՛ս Տևկանց, նույն տեղում:

⁷⁸ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 161:

⁷⁹ Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 73.

(Հառնջու գյալի), Թառամաղա (քրդ.՝ Dûrya Balâru), Տինիս (Տինիս-գյալի)⁸⁰, ինչպես նաև գավառի հարավ-արևելքով մեկուսի, Հարեն լեռնագանգվածով հոսող և դարձյալ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտան թափվող Հարնագետի (Հարինաջուր) գետահովիտը⁸¹։ Մելիքության սահմանները հյուսիսում կազմում էին Ռշտունյաց (Շատախի) լեռների եղերով կամ Աղերով (3500 մ, իր համանուն նշանավոր լեռնանցքով) և Սնդուս (Սնտրոս, 3308 մ) լեռնագագաթները, իսկ հարավում՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի հունը (այդ մասում՝ Շատախ կամ Բշրագետ)⁸²։ Մոկսի հարավային սահմանային կետն ըստ ավանդական իրավունքի համարվում էր Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի և Մոկաց ջրի միախառնման վայրից մի փոքր արևելք կառուցված Խնուկի կամուրջը⁸³։ Փաստորեն, մելիքության կազմի մեջ է մտել նաև Մոկաց-ջրի ձախափնյակով ձգվող փոքրիկ Սիմ լեռնագոտին, ուր գտնվում էր Ոզմ (Ոզմի, Օզում) նշանավոր ավանն իր արբանյակ գյուղերով (Բեդար կամ Բերդար⁸⁴, Հակուկ, Շակմեր կամ Շիկամեր ևն)⁸⁴։ Որոշակի է նաև մելիքության արևելյան սահմանագիծը, որը կազմում էին Մոկսը Շատախից բաժանող լեռնաշարը՝ Առնոս (3550 մ) և Կոռաշահապ կամ Կավուշահապ (3560 մ) գագաթներով, ինչպես նաև Շատախի ու Խալենցի ռազմավարական նշանակություն ունեցող լեռնանցքները⁸⁵։ Արևմուտքում՝ մինչև Վանքեր (2828 մ, օտար արտասանությամբ՝ Vankindağ) լեռը, Մոկսի սահմաններն ընթացել են Սպարկերտի

⁸⁰ Ա-Դօ, ՎԲԷ, էջ 70-71: Орбели, Фольклор и быт Мокса, стр. 141-143. Հմմտ. Նույնի՝ Избранные труды, էջ 35-38: Տե՛ս նաև՝ «Մոկս և Կարկառ» քարտեզ, մ.՝ 1:150000.- «Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 22-23:

⁸¹ Ամրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 286-287:

⁸² Նույն տեղում, էջ 286:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 279: Խնուկը մտնում էր Բարվարիի կազմի մեջ՝ Արևելյան Տիգրիսի ձախ ափին, Մոկսի սահմանագլխին:

⁸⁴ Երբեմնի հայաբնակ գյուղ, որը հայտնի էր Սուրբ Գևորգ մենաստանով: Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով, 19-րդ դ. սկզբին Բեդարը («Պէտար») արդեն քրդաբնակ էր: Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 163: Ըստ ավանդության, քրդական հետապնդումներից խուսափելով, տեղի ժամկոչը եղերովի լանջին ի պահ է տվել Սուրբ Գևորգի մասունքը, որտեղ էլ կառուցվել է Մոկսի նշանավոր Փոպկու Սուրբ Գևորգ վանքը: Տե՛ս Նահապետեանց Ղ., Բարվարայ տուն.- «Արծագանք», Թիֆլիս, 1882, № 13, էջ 200: Հմմտ. «Ազգագրական հանդես», գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 207:

⁸⁴ Լեւոնեան Խ., Հայաստանի խորերէն: Ոգիմ եւ ոգմեցիք. -«Կոչնակ» շաբաթաթերթ, ԺԴ տարի, թիւ 34, էջ 801: 1636 թ. հիշատակվում է Հովսեփ վարդապետը՝ «**յերկրէն Մոկաց, ի գեղջէն Յոզմայ**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.): Տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 665: Հատկանշական է նաև, որ 20-րդ դ. սկզբին Հ. Օրբելու կողմից գրանցված «Սանդի երգի» տարբերակներում Ոզմն ու Բեդարը նշվում են Մոկսի գյուղերի շարքում (տե՛ս Օրբելի, Մոքս, էջ 107-108: Նույնի՝ Избранные труды, էջ 105-107): Նշված բնակավայրերը 19-րդ դ. կեսերից, այն է՝ Մոկսի կիսանկախ իշխանության (մելիքության) անկումից հետո, օսմանյան վարչակարգը միացրեց հարևան Բարվարիին, որը 1870-ական թթ. վերջին անցավ նորաստեղծ Բիթլիսի (Բաղեշի) վիլայեթին:

⁸⁵ Տե՛ս «Մոկս և Կարկառ» քարտեզ. - Նույն տեղում:

լեռներով, ուր գտնվում են Մատի և Մամոտանքի (Նեմրանի) ռազմավարական լեռնանցքները: Սակայն Ղ. Ինճիճյանի տվյալները պարզում են, որ Մոկսի սահմանի հարավարևմտյան փոքր հատվածը ոչ թե իջել է Մոկաց-ջուր, ինչպես 19-րդ դ. վերջին էր, այլ Վանքերից թեքվելով արևմուտք՝ ներառել է հարևան Մամոտանքի (Բերդաղ-Նեմրան) մի մասը՝ հռչակավոր Ապարանից Սուրբ Խաչ վանքը շրջակայքով⁸⁶: Նման բնական սահմաններում Մոկսը, ըստ էության, անառիկ էր, որի տարածք կարելի էր թափանցել միայն հարավային՝ Արևելյան Տիգրիսի գետահովտից: Սակայն այստեղ գոյություն ունեցող բավական խիտ ամրոցաշինական համակարգը գավառը հուսալի կերպով պաշտպանում էր նաև հարավից: Տարբեր տվյալներով այդ հատվածում, որը կարելի է պայմանականորեն Ոզմ-Բեդարի ենթաշրջան կոչել, հայտնի էին շուրջ մեկ տասնյակ բերդեր և պաշտպանական կառույցներ, որոնք կիսավեր վիճակում պահպանվել էին նաև 20-րդ դ. սկզբին: Ոզմ ավանից հյուսիս՝ մինչև Մոկաց-ջուր, գտնվում էին Գումուվա (Կումրու), Մերասուա և Ամրովա բերդերը⁸⁷: Նույն բնակավայրի արևելյան մասում կանգնած էին Մարամոտի կամ Ոզմի և Շարաֆե բերդերը⁸⁸: Դարձյալ Արևելյան Տիգրիսի կողմից՝ հարավարևելյան ուղղությամբ, Մոկսը պաշտպանում էին Խլուզենց և Սմբիտա (իմա՝ Սմբատա), իսկ հարավ-արևմուտքից՝ Կարմիրդար բերդերը⁸⁹: Ըստ էության, բերդերի այս ցանցը հայոց պետության հնագույն ժառանգությունն էր⁹⁰, որը տեղի հայ իշխողների ձեռքում մնաց ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը: Դա հնարավորություն էր տվել հայ մելիքներին իրենց արժանավոր և ինքնուրույն կարգավիճակը պահել նաև գավառում քրդական նամիրի ցեղային ավագանու հայտնվելուց հետո (15-16-րդ դդ.): Մոկսը, փաստորեն, հայ-քրդական միասնական իշխանություն էր, ուր համատեղ կառավարել են հայ մելիքները և քուրդ բեկերը: Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով՝ մելիքը, որպես «գլխավոր հրամանատար եղեալ հրամանաւ Ճուլամերիկի պէյին, **զամենայն**

⁸⁶ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 162-163: Հմմտ. «Մոկս և Կարկառ» քարտեզ, նույն տեղում, էջ 23:

⁸⁷ Նահապետեանց, նշվ. աշխ., էջ 200: Հմմտ. Լեոնեան, Ոզիմ եւ ոզմեցիք. - «Կոչնակ» շաբաթաթերթ, նույն տեղում: Մեր կարծիքով Ամրովա բերդը հայ ազատագրական շարժման երևելի դեմքերից Ասլան (Երեմիա) Ստեփանյանի գերդաստանին՝ Ամիրբեկյաններին, պատկանող ամրոցն էր: Տե՛ս «Ասլան Ստեփանեանի յուշերը», էջ 27:

⁸⁸ Ամրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 284-285, 300:

⁸⁹ Նահապետեանց, նույն տեղում: Ամրիկյան, նշվ. աշխ., 284-285, 299, 303: Կարմիր դարը քրդերեն թարգմանաբար կոչվում էր Giresor: Տե՛ս Ամրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 303: Ոզմի շրջանում հիշատակվում է նաև Հովկե բերդը: Տե՛ս Լեոնեան, Ոզիմ եւ ոզմեցիք. - «Կոչնակ» շաբաթաթերթ, նույն տեղում:

⁹⁰ Ոզմի հայերը Սմբիտաբերդը (Սմբատաբերդ) ավանդաբար համարել են Տրդատ Մեծի ժամանակակից Սմբատ Բագրատունու կողմից կառուցված: Ամրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 284-285:

իշխանութիւն ի գործ ածէ բաց ի յարեան հեղութենէ»⁹¹: Փաստորեն, մխիթարյան հոր խոսքերով, հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած գավառի քաղաքացիական իշխանությունը: Սակայն մեր կողմից վերոբերյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ նրանք Մոկսում իրենց որոշակի տեղն են ունեցել նաև ռազմական ոլորտում:

Մի փոքր այլ էր Մոկսին արևելքից սահմանակից հարևան Շատախի իրավական կացությունը: Մեզ հասու փաստերը ցույց են տվել, որ վերջինս հայկական մի քանի մելիքությունների դաշնություն էր, որը գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի գլխավոր ձորահովտի միջնամասը («Վախոռվա գյալի»), ինչպես նաև՝ վերջինիս Դարենից ջուր, Սևտիկին (Սևտիկնաջուր), Առոսկի, Ծիծանից ջուր, Սոքանից ձոր (Վանից ջուր) և մի շարք այլ մանր վտակների ավազանները⁹²: Հյուսիսում հայկական մելիքությունների սահմանը կազմում էր Ռշտունյաց կամ Շատախի լեռների արևելյան ծայրաշղթան՝ Արտոս գագաթով (3554 մ) և Բարադոտիկի լեռնանցքով: Տնտեսական առումով և մասնավորապես՝ Շատախի հյուսիսարևելյան հատվածի պաշտպանության համակարգում իր ունեցած ուրույն դերով առանձնակի կարևորություն ուներ Արտոսի հարավային ստորոտին փռված գավառի հացի շտեմարանը՝ Փեսանդաշտի գոգավորությունը⁹³: Հայկական մելիքությունների հարավային սահմանագիծն Արևելյան Տիգրիսի ջրբաժանով ձգվում էր նույնպես տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Տաքու սարահարթից⁹⁴ դեպի արևմուտք՝ մինչև Առնոս լեռնազանգվածի հարավային փեշերը, որտեղից այն թեքվում էր հյուսիս՝ Խալենցի և Շատախի ռազմավարական լեռնանցքներով պաշտպանելով հայկական իշխանությունները: Տաքու սարահարթը կազմում էր նաև Շատախի հայկական մելիքությունների արևելյան սահմանը, իսկ հյուսիս-արևելքում այն հասնում էր մինչև «Գագան (Գյանգյան) գյալի» Արևելյան Տիգրիսի խորածորում (կիրճ),

⁹¹ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 161:

⁹² Շատախը տեղանքի կառուցվածքով և աշխարհագրական միջավայրով հար և նման է Մոկսին՝ բաժանվելով ձորահովիտ-«գյալիների»: Տե՛ս Ա-Դօ, ՎԲԷ, էջ 62: Սօս-Վանի, նշվ. աշխ., էջ 106-107:

⁹³ Մասնավորապես կարևոր նշանակություն ուներ մելիքությունների համակարգից դուրս գտնվող Գյորանդաշտից (Խորգանք) եկող հյուսիսային ճանապարհը վերհսկող Շահրուրա կամ Շարուրա բերդը՝ Արևելյան Տիգրիսի աջակողմյան Սևտիկին վտակի և վերջինիս Դարենից ջուր օժանդակի միախառնման վայրում: Տե՛ս «Շատախ եւ Նորդուզ» քարտեզ, մ.՝ 1:290000.-«Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 24-25:

⁹⁴ Այստեղ էին սփռված հայ մելիքների արոտավայրերը, ամարոցները (թրք.-թրդ.՝ «յալլա» կամ «զոմա») և խոտհարքները, որոնք ժամանակին ոռոգվում էին Գլուկական լեռնազանգվածից բխող «Տաքու աղբյուրով»: Տե՛ս ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆոնդ, 3ա, տետր 13, թ. 6: Սա, ըստ էության, աղբյուրների մի համակարգ էր, որը քրդերեն հայտնի էր Չըլկանի անունով (քրդերեն՝ çilqani-«քառասնակն»): Տե՛ս Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 74:

որի տարածքը Շատախի հայկական մելիքությունների իրավասությունից արդեն դուրս էր⁹⁵: Ինչպես տեսանք (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ), գավառի միջնադարյան կենտրոնն Արևելյան Տիգրիսի ձախ ափին կառուցված, գրեթե զուտ հայաբնակ համանուն բերդաքաղաքն էր⁹⁶: Հենց բուն բերդաքաղաքում, ինչպես նաև շրջակա մեկ տասնյակից ավելի «մզրա»⁹⁷-ազարակներում և մի քանի գյուղերում բնակվող Արծրունիների հեռավոր շառավիղները համարվող Շատախցիների մելիքական տոհմը (տեղական բարբառով՝ «Շատըխցեր») համարվել է գահերեց⁹⁸: Այդ բնակավայրերի շարքում առանձնանում էին Ազիզի-մզրան (մզրա), Առոսկին, Երիցու-մզրան, Կվերսը, Հարո-մզրան, Շինո և Շամո մզրաները, Շեղջանցը (Շեխցանք), Պաղկը ևն: Մելիքների «մզրա»-ազարակների մյուս խումբը սփռված էր բերդաքաղաքից հյուսիս-արևելք՝ Արևելյան Տիգրիսի երկայնքով, Բախչկանց-մզրա, Մարդակերոց, Պապոնց (Պապոյանց)-մզրա, Քրմենց: Հարկ է նշել, որ ժամանակի ընթացքում գլխավոր տոհմից ճյուղավորվել էին նոր ընտանիքներ («տներ»): Վերջիններիս ներկայացուցիչներն ընդհուպ մինչև 20-րդ դ. սկիզբը դեռ ապրում էին գավառի՝ իրենց պատկանող «մզրա»-ազարակներում: Դրանցից հայտնի էին Աղիկի տունը (Քրմենցում), Ազիզի կամ Ազըզի տունը (Շատախ-Հեշատի մոտակա նույնանուն «մզրայում»), Մանդոյի տունը (Բախչկանց-մզրայում), Մելիք Մալխասի տունը (Առոսկի գյուղում)⁹⁹: Շատախցիների ենթակայությունը Ջուլամերկից արտահայտվում էր նրանով, որ վերջինիս խանն

⁹⁵ Տե՛ս «Շատախ եւ Նորդուզ» քարտեզ, մ.՝ 1:290000, նույն տեղում: Ա-Դօ, ՎԲԷ, էջ 62: Նշված ծորահովիտն անունը ստացել է համանուն գյուղից (կոչվել է նաև Գյազյան, Գազաթան), որի հայերը զանգվածաբար իսլամ էին ընդունել 17-րդ կամ 18-րդ դ. (տե՛ս ՀՊՊԹ, Արխիվ, գ. № 80, թ. 152): Թերևս սրանով պետք է բացատրել այս շրջանի՝ հայկական իշխանությունների ոլորտից դուրս մնալու հանգամանքը:

⁹⁶ Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով, այս բերդաքաղաքը 18-րդ դ. վերջին - 19-րդ դ. սկզբին ուներ շուրջ 500 տուն բնակիչ՝ «ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց և սակաւք ի քրդաց»: Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 163: Ի դեպ, 17-րդ դ. կեսերին Շատախ բերդաքաղաքից քիչ արևմուտք՝ Արևելյան Տիգրիսի և Սևոփիկի միախառնման վայրում վեր խոյացող Քյուրիկ (Մեյդանքար կամ Մեղնքար) լեռան (2887 մ) արևելյան ստորոտին, ձևավորվում է մի նոր քաղաքային կենտրոն («նոր քաղաք» կամ «նոր թաղս»), որը հայերեն ձեռագրական հիշատակարաններում կոչվում է «Մէյտան» կամ «Մէդան»: Տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 620: ԺԷ-Գ, էջ 176-177: Վերջինս 19-րդ դ. կեսերից դարձավ գավառի նոր կենտրոնը՝ Թաղ կամ Շատխու թաղ անունով (տե՛ս Ա-Դօ, ՄԴՎ, էջ 373, Թաղի սխեմա-քարտեզը): Բուն Շատախը, զգալիորեն ամայանալով և անշքանալով, 20-րդ դ. սկզբին վերածվել էր քրդաբնակ գյուղակի՝ Հեշատ անունով: Տե՛ս «Ազգագրական հանդէս», գիրք 25-րդ, էջ 190:

⁹⁷ Նաև «մեզրե» (բրբռ.՝ «մըզրեն», արաբ.՝ مزرعة - "mäzra'a", թրք.՝ "meze"), բառացի նշանակում է «մշակելի հող», «դաշտ», հետնաբար՝ նաև «կալվածք»: Ըստ էության, Շատախցի մելիքները բնակվել են իրենց հողատիրոջների հիման վրա ձևավորված ազարակներում:

⁹⁸ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆոնդ, Յա, տետր 13, թ. 6-7:

⁹⁹ Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 74:

այստեղ ունենալ ներկայացուցիչ՝ ի դեմս Հաքարիի Շամբո գահերեց տոհմի կրտսեր անդամներից նշանակված էմիրի (տեղական բարբառով՝ «ամբըրա»): Վերջինս բնակվում էր Շատախի բերդում՝ փոքրաթիվ (40-50 մարդ) թիկնազորով, որը կազմված էր Հաքարիի նեստորական ասորիներից (Թիարի ցեղից)¹⁰⁰: Որպես կանոն, մելիքներից մեկը համարվում էր գահերեց, որն ընդունվում էր մյուսների կողմից¹⁰¹: Իշխանության հանձնումը տեղի էր ունենում որոշակի նվիրապետական (ինվեստիտուրայի) ծիսակարգով: Ընդ որում, հատուկ արարողակարգի ընթացքում էմիրի կողմից մելիքին էին շնորհվում իշխանության խորհրդանիշեր համարվող թանկարժեք նվերները՝ կարմիր գույնի պարեգոտը («խալաթ» կամ «կափուրդ») և ոչխարենուց պատրաստված մուշտակը («քյուրք»), իսկ ոտքերին հագցվում մետաքսով կամ ոսկով ու արծաթով զարդանախշված, բարձր կրունկներ ունեցող երկարաճիտ կոշիկներ («ջըզմա»)¹⁰²: Թեև էմիրը համարվում էր գլխավոր զինվորական հրամանատարը, սակայն տեղի զինված ուժերն իրականում բաղկացած էին հայ մելիքների ջոկատներից¹⁰³: Այս առումով, Շատախի հայերն ավելի ինքնիշխան էին, քան Մոկսի իրենց հայրենակիցները: Հատկանշական է, որ քրդական ավատատիրական տոհմերի պատմիչը՝ Շարաֆ-խան Բիթլիսին, ընդհանրապես չի խոսում Շատախում հաստատված որևէ քրդական տոհմի մասին: Ընդ որում, տեղի հայ ավատատերերը, ինչպես արդեն տեսանք (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ), փաստորեն, որոշակի զորաջոկատներ են տրամադրել անգամ Վանի փաշայի բանակին, որը մարտի էր գնում վերջինիս աջաթևյան խմբավորման կազմում¹⁰⁴: Կարևոր է նաև այն փաստը, որ Շատախցի հայ մելիքների պաշտոնը ժառանգական էր և ցմահ¹⁰⁵:

Հայտնի էին նաև Շատախի բերդից հարավ-արևմուտք՝ Արևելյան Տիգրիսի աջակողմյան Սոքանց ձորում գտնվող **Կաղպի (Կաղբի)** ավանի մելիքները, որոնց մեջ

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁰² Նույն տեղում, նշվ. աշխ., էջ 74-75: Ի դեպ, դա ինչ-որ տեղ հիշեցնում է Բյուզանդական կայսրությունում 5-6-րդ դդ. (մինչև Հուստինիանոսի կառավարումը) ինքնավար հայկական իշխանությունների կառավարիչների՝ սատրապների նշանակման ծիսակարգը և շնորհվող պարգևները:

¹⁰³ Մելիքին ուղեկցել է նաև «սիլահտարներից» կազմված անձնական պահակախումբը: Նույն տեղում, էջ 75:

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, էջ 179-180:

¹⁰⁵ Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 74:

առավել նշանավորը «Պիրումի տուն» էր¹⁰⁶: Ընդ որում, Կաղափում գոյություն ուներ ևս մեկ այլ մեղիքական ընտանիք, որը, սակայն, ժամանակի ընթացքում ստիպված էր առաջնությունը զիջել նորեկներին՝ կորցնելով իր հեղինակությունը¹⁰⁷: Առանձին մեղիքություն է եղել նաև Կաղափից հյուսիս ընկած **Տղասպար (Դեղասար, Տասպար)** ավանում, որի մեղիքին ավանդաբար վերագրվում էր Արևելյան Տիգրիսի վրա գտնվող հայտնի Խոլքտան կամրջի կառուցումը¹⁰⁸: Կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել Արևելյան Տիգրիսի աջափնյակում գտնվող **Ջնուկ (Ճնուկ)** և **Հալեֆ (Ալեֆ)** գյուղերի մեղիքների մասին¹⁰⁹: Պետք է ենթադրել, որ մեղիքներ են եղել նաև **Փեսանդաշտում**: Բազմիցս անդրադարձած Աղթամարի կաթողիկոսներին նվիրված «Հաւաքարանում», ձեռագիրն ընդօրինակող նավավար Ղազարն իրեն անվանում է «ի գաւառէն փեշանդաշտայ (իմա՝ Փեսանդաշտ) ի յարգելի գիւղէն յառեղու ... ի ցեղէն խալիֆեանց **ի տանէն ազատաց**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.)¹¹⁰: Մեր կարծիքով՝ մեղիքանիստը եղել է **Շիդան** գյուղը, որի մերձակայքում 20-րդ դ. սկզբին պահպանվել էին ամրոցի ավերակներ¹¹¹:

Փաստերը, սակայն, ցույց են տալիս, որ մեղիքների իշխանությունը չի տարածվել Շատախի ողջ տարածքում: Հարավային, ինչպես նաև արևելյան առանձին շրջաններ, ըստ էության, դուրս էին մեղիքների կառավարման ոլորտից: Քրդերին հաջողվել էր բավական վաղ հաստատվել գավառի հարավ-արևելքում՝ Արևելյան Տիգրիսի ձախակողմյան Ջոնլաջուր (նաև՝ Եզնաձոր կամ Էզդինանու ջուր) վտակի հովտում գտնվող Ջոնլ (Ջոայ) հինավուրց բերդի շրջանում՝ դրանով իսկ դուրս մղելով տեղի հայ իշխողներին¹¹²: Հայ մեղիքների իրավասությունից դուրս էր նաև Մոկսին սահմանակից Շատախի հարավարևմտյան ենթաշրջանը, որը կենտրոնի՝ համանուն բերդի անունով կոչվում էր

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 77-78: Ըստ ավանդության, վերոհիշյալ մեղիքական ընտանիքի նախնիները Շատախ էին եկել Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանից, այն է՝ պատմական Աղծնիքի արևմտյան գավառներից (նույն տեղում, էջ 78): Կարծում ենք՝ Ստեփան Լիսիցյանին հաղորդվել է սխալ տեղեկատվություն: Իրականում, «Պիրումի տան» նախնական բնակության վայրը պետք է լիներ Արևելյան Տիգրիսի վերնահովիտը, մեր կարծիքով՝ Շատախի արևելյան հարևան Նորդուզի կամ Քարբահի գավառը:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ ՀՊՊԹ, Արխիվ, գ. 80, թ. 165:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

¹¹⁰ Հաւաքարան, էջ 81 (պահել ենք բնագրի ուղղագրությունը):

¹¹¹ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3բ, տետր 35, թ. 314:

¹¹² Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 78: 20-րդ դ. սկզբին Ջոնլում և շրջակայքում պահպանվել էին երբեմնի հայ կյանքի բազմաթիվ հիշատակներ, որոնցից էին Ջոնլավանքը (Սարի Սբ. Գևորգ) և հայտնի կամուրջը:

Արամշատ կամ Արմշատ (տարբերակները՝ Արդամուշտ, Կավաշի)¹¹³: Դեռ հայկական պետականության ժամանակաշրջանից Արևելյան Տիգրիսի գետահովիտը (պատմ. Ջերմաձորը) Հարավային Հայաստանի պաշտպանության համար մեծ նշանակություն ուներ: Այս տեսանկյունից Արամշատ-Արմշատն իր առանձնահատուկ դերակատարումը պահպանել էր նաև ուշ միջնադարում: Մինչև 19-րդ դ. 1-ին կեսն այն հիմնականում ենթարկվում էր հարևան Ջեզիրե-Բոհտանի հուլյումեթին՝ վարչականորեն մտնելով հարևան Դիարբեքիրի էյալեթի կազմի մեջ: Արամշատ-Արմշատը գտնվում էր Առնոսի ճյուղավորումը հանդիսացող Կոկան լեռնագագաթի (3245 մ) հարավային փեշերին՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանից հյուսիս, և վերահսկում վերջինիս հետ ձախակողմյան Մասեռո կամ Շաբոռ (Շապոռ) վտակի¹¹⁴ միախառնման հատվածը: Այստեղ կառուցված Ռաշանի կամուրջը (քրդ. Pîra Râşan) թե՛ տնտեսական և թե՛ պաշտպանական տեսանկյունից տեղի քրդական իշխանությունների համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ, քանի որ դրանով էին ընթանում քոչվորների ամենամյա տեղափոխությունները Հյուսիսային Միջագետքից և Իրաքից դեպի հայկական երկրամասեր (Կորճայք, Մոկք, Վասպուրական): Այս հանգամանքով էր պայմանավորված Բոհտան-Ջեզիրեի և Հաքարիի կառավարիչների միջև առկա դարերով ընթացող սուր հակամարտությունը: Արամշատ-Արմշատն իր շրջակայքով մշտական կռվախնձոր էր երկու իշխանությունների միջև, մանավանդ եթե նկատի ունենանք վերոհիշյալ շրջանում բազմաթիվ բերդերի ու ամրոցների առկայությունը: Դրանցից մասնավորապես հայտնի էր Արևելյան Տիգրիսի հյուսիսային բարձրադիր ափին գտնվող Սուրբ Սարգիսը¹¹⁵, որը, մեր կարծիքով, հենց Շարաֆ-խան Բիթլիսիի կողմից հիշատակվող Արդամուշտն է: Արմշատի հնագույն պատմության վերաբերյալ տվյալներ թեև չեն պահպանվել, սակայն շրջակայքում նշմարվում էին հայկական կյանքի բազմաթիվ մնացորդներ¹¹⁶: Ըստ

¹¹³ Шапаф-хан, էջ 177, 519: Տեղանվան տարբերակներն ըստ Է. Վասիլևայի: Տեղական բարբառով՝ Հարմըշատ:

¹¹⁴ Կոչվել է նաև Ֆարխու ջուր՝ մոտակա ավերակ գյուղի անունով: Տե՛ս ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. Յա, տետր 11, թ. 4: Նաև՝ տետր 13, թ. 5:

¹¹⁵ Ազիզեան, Արմշատ, էջ 7: Հմմտ Մելիք, նշվ. աշխ., էջ 10:

¹¹⁶ Դրա լավ ապացույցն Արմշատից հարավ՝ Մասեռո-Շաբոռի արևմտյան ափին ընկած հայկական գյուղերի ավերակներն էին (Նորշեն կամ Նորաշեն, Օրճ, Ֆարխի կամ Ֆըրխի ևն), ուր 20-րդ դ. սկզբին դեռ նշմարվում էին եկեղեցիների մնացորդներ, գերեզմանաքարեր: Տե՛ս Ազիզեան, Արմշատ, էջ 8: Նորշենում և Ֆարխիում էր գտնվում արմշատցիների մշակելի հողերի մի մասը (նույն տեղում, էջ 11): Հմմտ. Eastern Turkey, Sheet 26:

տեղացիների շրջանում պահպանված ավանդազրույցների, Արմշատ գյուղը հայերի կողմից կրկին վերաբնակեցվել է 18-րդ դ. կեսերին՝ պատմությանը ոչ անհայտ Բաղրխան բեկի հայր Մուհամեդ բեկի հայ սպասավոր Սարգսի ջանքերով¹¹⁷: Կարծում ենք, վերջինս բարձր դիրք էր զբաղեցնում, որի շնորհիվ, որպես սեփականություն, տարածք էր ստացել Բոհտանի ցեղապետի կողմից, ավելին՝ իրավունք ձեռք բերել այն բնակեցնելու: Սարգսի կողմից այստեղ տեղափոխված մոկացի, սպարկերտցի և խումարցի¹¹⁸ **13 հայ ընտանիքներով էլ** (ի դեպ, բավական խորհրդանշական թիվ է - Գ. Բ.) սկսվում է Արմշատ գյուղի նոր պատմությունը¹¹⁹: Այսպես Շատախի հարավարևմտյան մասում ձևավորվեց հայկական մի բնակավայր, ուր, Մ. Ազիզյանի բնութագրմամբ, հենց սկզբից հաստատվել էր «ժառանգական գիւղապետութիւն»՝ զգալի ինքնավարությամբ¹²⁰: Մինչև 1915 թ. Արմշատի գյուղապետերը («ռես») միշտ ընտրվել են գյուղի հիմնադիր Սարգսի սերնդից¹²¹: Արմշատի հայ հասարակությունն իր ինքնուրույնությունը պահպանեց նաև քրդական հույժումբների, միաժամանակ՝ հայկական կիսանկախ մելիքությունների, վերացումից հետո (19-րդ դ. 40-ական թթ. վերջ): Օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ մինչև Առնոս ընկած տարածքում հաստատվեց Հյուսիսային Միջագետքից ամռանը տեղափոխվող այլևայլ քրդական վաչկատուն ցեղերի գերիշխանությունը: Սակայն նույնիսկ այս բարդ պայմաններում գյուղի հայերին հաջողվեց պահել իրենց արտոնյալ դրությունը: Արմշատի ենթաշրջանը հայտնվել էր միրանցի (քրդ.՝ miran) ցեղի ազդեցության ոլորտում: Սակայն վերջինիս ցեղապետերը ստիպված էին հարգել տեղի հայերի իրավունքները, անգամ՝ գյուղապետերին տարեկան որոշակի նվերներ հանձնել¹²²: Ցավոք, քոչվորների և հայերի հարաբերություններից շատ փաստեր չկան: Կարծում ենք՝ Արմշատի հասարակությունն իր ինքնուրույնությունը պաշտպանել էր զինված լինելու և ժողովրդական

¹¹⁷ Ազիզեան, Արմշատ, էջ 8: Հմմտ. Մելիք, նշվ. աշխ., էջ 10: Սարգիսը Շատախի հարավային Ֆարխենց գյուղից էր, որը գտնվում էր Արմշատից շուրջ 13 կմ հարավ-արևելք՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտան գետի ձախ ափին:

¹¹⁸ Խումար գյուղը գտնվում էր Ֆարխենցից շուրջ 5 կմ արևելք: Տե՛ս «Շատախ եւ Նորդուզ» քարտեզ, մ.՝ 1:290000.-«Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 24:

¹¹⁹ Ազիզեան, Արմշատ, էջ 9:

¹²⁰ Մելիք, նշվ. աշխ., էջ 10:

¹²¹ Գյուղի՝ ժառանգաբար իրար փոխարինած գյուղապետերն էին Սարգիսը, Շահինը, Սարգիս Ղազարը, Շերոն, Աբրոն և Մելիքը (Աբրոյան): Տե՛ս Ազիզեան, Արմշատ, էջ 13:

¹²² Ազիզեան, Արմշատ, էջ 11-12:

ողջամիտ դիվանագիտության շնորհիվ, որից, ի դեպ, զերծ չէին գյուղի ղեկավարները¹²³։ Դրա հետևանքով 19-րդ դ. ողջ ընթացքում զուտ հայաբնակ Արմշատի բնակչությունն անշեղորեն աճել է և որոշ տվյալներով Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին կազմել 140 տուն (շուրջ 1200 բնակիչ)¹²⁴։ Ավելին, օսմանյան սահմանադրության ընդունումից հետո միրանցիների ցեղապետ Նայիֆ աղան Շատախի վարչական կենտրոն Թաղում արմշատցիների ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ընթացքում պաշտոնապես ճանաչել է տեղի բնակչության սեփականատիրական իրավունքները¹²⁵։ Այդ քայլով, փաստորեն, լիակատար ձևով վերականգնվում էր տեղի հայ հասարակության երբեմնի ինքնուրույնությունը։ Սրանով ենք բացատրում այն հանգամանքը, որ արմշատցի հայերը դիտվել են «էջիր» (աշիրեթ, իմա՝ «ազատ», «ինքնուրույն») ¹²⁶, որը քրդական սովորության իրավունքով կառավարվող տարածքներում ազատության խորհրդանիշ էր։

1915 թ., կտրված հայաբնակ հիմնական կենտրոններից, գյուղապետ Մելիք Աբրոյանի գլխավորությամբ արմշատցիներին հաջողվել է ո՛չ միայն արժանի հակահարված հասցնել ոսոխին՝ կենտրոն ունենալով Սուրբ Սարգիս բերդը, այլև ամուր կերպով փակել Արևելյան Տիգրիսի ձորահովտով դեպի Թաղ ներխուժել ձգտող վայրի քրդական ցեղերի ճանապարհը։ Իսկ հարկ եղած դեպքում, հակահարձակման անցնելով, նրանք զսպել են ջարդարարներին՝ անվերապահ մահվանից փրկելով Հարավային Շատախի և սահմանակից Բարվարիի կազայի (Բիթլիսի վիլայեթ) «Բորմա նգար» ենթաշրջանի գյուղերի հայերին¹²⁷։

¹²³ Նույն տեղում, էջ 11։

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 14։ Աղթամարի թեմի 1914 թ. վիճակագրության համաձայն Արմշատն ուներ 64 տուն 675 բնակիչ։ Տե՛ս «Աշխատանք», Դ տարի, Վան, 1914, թիւ 15 (161), էջ 6 (1810)։ Իրականում սա խիստ թերի տվյալ է։ Այսպես, 1917 թ. փետրվար- մարտ ամիսներին Պարսկաստանի միայն Սալմաստի գավառում ապաստանած արմշատցի գաղթականների ոչ-ամբողջական հաշվառման ընթացքում գրանցվել էր 84 ընտանիք (տուն), որոնք Մեծ եղեռնի նախօրեին ունեցել են 835 բնակիչ։ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 111, թթ. 1-5, 7, 9, 41։

¹²⁵ Ազիզեան, Արմշատ, նույն տեղում։

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 27։

¹²⁷ Ազիզեան, Արմշատ, էջ 21-28։ Այդ գյուղերի (Արջկանց, Բորմ, Կոռիչ ևն) բնակիչները մասամբ դիտվել են ասորիներ։ Իրականում նրանք դեռ 5-6-րդ դդ. նեստորական դավանանքին հարած հայեր էին։ «Բորմա նգարի» մասին տե՛ս Նահապետեանց, նշվ. աշխ., էջ 13։ Արջկանցի, Կոռիչի և Նորշենի (Նորաշեն) մասին տե՛ս Տեկանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 120։ Նշված բնակավայրերը 1870-ական թթ. Դիարբեքի վիլայեթի Բարվարի կազայի կազմում էին։

Մոկսի և Շատախի հայկական մելիքությունները մեծ վերելք ապրեցին 18-րդ դ. 2-րդ կեսին: Հատկապես հզորացավ Մոկսը, որի մելիք Հովիկը (Հովհաննես) իր ձեռքում էր կենտրոնացրել ողջ ռազմական իշխանությունը և, լիովին կախման մեջ դնելով տեղի քուրդ բեկերին, «ըստ կամաց իւրոց փոփոխէր զնոսա, եւ զայլ բազում իշխանութիւնս ցուցանէր»: Ի հակակշիռ քուրդ ավագանու կենտրոնը հանդիսացող Մոկս բերդաքաղաքի, մելիք Հովիկն իր նստավայրն էր դարձրել վերջինից հարավ՝ Մոկաց ջրի վտակ Առնանց (Հառնանից) գետակի հովտում գտնվող Աղին (Հաղին) ավանում կառուցված բերդը¹²⁸: Ղ. Ինճիճյանի տեղեկությունները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ հայ մելիքը գրեթե դարձել էր Հաքարիի խանի «փոխանորդը», և, պետք է ենթադրել, նրա քաղաքական ծրագրերի մեջ եղել է քրդական ազդեցությունից լիովին ազատ հայկական իշխանության ստեղծումը: Ընդ որում, գրեթե միաժամանակ Շատախում հզորացել էր մելիք Մալխասը (Մարխաս): Մոկսի օրինակով վերջինս իր կենտրոնատեղին էր դարձրել Շատախի բերդից 2 կմ հարավ ընկած Առոսկի (Հառոսկի) մզրայի մոտ կառուցած բերդը, որի ավերակները դեռ տեսանելի էին 20-րդ դ. սկզբին¹²⁹: Յավդը, 2 հայ մելիքների հնարավոր համագործակցության մասին որևէ փաստ մեզ հայտնի չէ, սակայն Ղ. Ինճիճյանի այն վկայությունը, որ ինչպես Շատախում, այնպես էլ Մոկսում, հայերն արգելել էին քրդերի մուտքը («ոչ թողուն քուրտ պէյից նստիլ աստէն»)¹³⁰, խոսում է հայկական մելիքությունների ինքնիշխանության խիստ ընդարձակման մասին: Յավդը, մելիք Հովիկի դավադիր սպանությունը, որին հետևեց հարևան Շիրվանի և Խիզանի քուրդ բեկերի կողմից Աղինի բերդի ավերումը¹³¹, կասեցրեց հայկական այս մելիքությունների հետագա հզորացումը: Քուրդ իշխանավորների դավադրությունները, ինչպես նաև Հաքարիի և Բոհտանի հետ չընդհատվող մշտական հակամարտությունը, բացասական հետևանքներ ունեցան տեղի հայկական կիսանկախ իշխանությունների համար¹³²: Միաժամանակ 18-րդ դ. կեսերից սկսվեց Մոսուլի և Զախոյի շրջաններից (Հյուսիսային Իրաք) դեպի Հաքարիի հուլյումթի տիրապետության ներքո գտնվող արոտավայրերով հարուստ Արևելյան Տիգրիսի վերին և միջին ավազան ամեն տարի

¹²⁸ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 162:

¹²⁹ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետրակ 13, թ. 6:

¹³⁰ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 163:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 162:

¹³² Лисициан, նշվ. աշխ., 78-79:

տեղափոխվող քրդական արտոշցի (հարտոշցի) տարբեր ցեղերի աստիճանական նստակեցության անցնելու գործընթացը¹³³: Այս երևույթը մի քանի տասնամյակի ընթացքում հանգեցրեց Վանի էյալեթի հարավի ազգացեղային և ժողովրդագրության լուրջ, էական ձևախեղմանը: Դրանից հմտորեն օգտվեցին Հաքարիի քուրդ կառավարիչները՝ հետզհետե թուլացնելու մասնավորապես Շատախի հայ մելիքների ռազմական հզորությունը, հետևաբար՝ դուրս մղելու կառավարման ոլորտից: Այն հատկապես ուժեղացավ 19-րդ դ. սկզբին, երբ հաքարեցիների մոտ զինվորական ծառայության անցան ռազմատենչ գիրավցի ցեղի (նաև գրավցի, քրդ.՝ giravi) աղաները¹³⁴: 1820-ական թթ. վերջիններս փորձել են զինված ճանապարհով տիրանալ Շատախի բերդին, որը մելիք Հարոյի շնորհիվ անհաջողությամբ է ավարտվել¹³⁵: Սակայն հետագա շուրջ երեք տասնամյակների իրադարձությունները, հատկապես Զեզիրե-Բոհտանի ամիրա Բադրխան բեկի Բ. Դռան դեմ ծավալած ապստամբական ելույթները, հիրավի ճակատագրական էին Շատախի և Մոկսի հայկական մելիքությունների համար: 1847-1849 թթ. քրդական հուլյումների դեմ Օսմանյան կայսրության կազմակերպած ռազմական արշավանքի ընթացքում ավերվեցին կամ ամայացան հայկական տասնյակ բնակավայրեր, իսկ բնակչությունը ոչնչացվեց կամ գաղթեց (տեղի հայ մելիքները հարել էին քուրդ ավատատերերին)¹³⁶: Քրդական հուլյումների զուգահեռ անկում ապրեցին նաև հայկական իշխանությունները:

Այնուամենայնիվ, հատկապես Շատախում, մինչև 19-րդ դ. 60-70-ական թթ. մելիքական ընտանիքների առանձին ներկայացուցիչներ պահել էին իրենց ազդեցիկ կշիռը՝ ձգտելով վերականգնել երբեմնի հայկական իշխանությունը: Մասնավորապես հիշատակելի է Մահտեսի Սահակը, ով Մ. Խրիմյանի գաղափարակիցը լինելով՝ փորձում էր Թաղը վերածել հայոց ազատագրության նոր կենտրոնի: 1868 թ. թուրքական իշխանությունների ցուցումով, այս հայրենասեր մարդը դարձավ քուրդ ավազակապետ Քյոռ Ամեի դավադրության զոհը, իսկ նրա բերդանման քարակերտ տունը վերածվեց

¹³³ Նույն տեղում, էջ 75-76: ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 6, թ. 12: Տետր 7, թ. 18: Հարկ է նշել, որ Հաքարիում իշխում էին հարտոշցի ցեղախմբի հակո (նաև՝ ջուլամերկ) ցեղից սերված կառավարիչները: Տե՛ս Термен, նշվ. աշխ., էջ 229:

¹³⁴ Лисициан, նշվ. աշխ., էջ 75-76:

¹³⁵ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 13, թ. 6: Զգալիորեն ավերված Շատախի բերդին գիրավցիները վերջնականապես տիրեցին Հաքարիի հուլյումների ոչնչացումից հետո: Տե՛ս նույն տեղում, տետր 6, թ. 12:

¹³⁶ Շահպազեան, նշվ. աշխ., էջ 80-88:

կառավարչատան¹³⁷: Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Մոկսի վերջին հայ մելիք Նեթոյի մասին, որը նույնպես դարձավ տեղի քուրդ ավագանու դավադրության զոհը՝ 1840-ական թթ. սպանվելով տեղի Ավտալ (Աբդալ) բեկի կողմից, որը միացել էր Բադրխանին¹³⁸:

2.2.3. Հայկական այլ մելիքություններ և ինքնավար համայնքներ

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի այլևայլ վայրերում պահպանվել էին զգալի թվով մանր, համեմատաբար փոքր ընդգրկում ունեցող մելիքություններ ևս: Հարկ է նշել, որ դրանց հիմնական մասը նույնպես գտնվում էր Վանի էյալեթի կազմում: Նմանատիպ փոքրիկ իշխանություններից առանձնանանում է պատմական Տարոնի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ Արևելյան Եփրատից (Արածանի-Մուրադ) մինչև Իննակնյան կամ Հավատամքի (Շարաֆեդդինի) լեռնապարն ընկած տարածքն ընդգրկող Բաղլուի մելիքությունը, որի կենտրոնն էր Բաղլու ավանը (նույնացվում է հնագույն Պարեխ կամ Բրեխ բնակավայրի հետ)՝ իր բերդով¹³⁹: Ընդ որում, մելիքության տարածքի մեջ է մտել նաև հռչակավոր Սուրբ Կարապետի վանքն իր շրջակայքով: Այս մելիքության զգալի ռազմական ուժի և հեղինակության մասին են խոսում արևմտահայ ճանաչված հասարակական-քաղաքական և մշակութային գործիչ Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Մշո Գեղամ) հաղորդած տեղեկությունները, որոնց համաձայն անհրաժեշտության դեպքում Բաղլուի մելիքները 17-18-րդ դդ. մարտադաշտ են հանել մինչև 500 զինվոր և եղել են սահմանակից Դիարբեքիի էյալեթի կազմում գտնվող Գենջի (*Կինճ*) և Ճապաղջրի դմիկական (զազա) կիսանկախ հուքյումեթների դաշնակիցները¹⁴⁰: Հատկանշական է նաև, որ համեմատաբար փոքր տարածք զբաղեցնող այդ իշխանության տարածքում գոյություն ունեին պահպանվել էին զգալի թվով (մեկ տասնյակ) պաշտպանական կառույցներ՝ բերդեր և ամրոցներ¹⁴¹: Դրանցից

¹³⁷ «Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւիինգամեակին առթիւ, էջ 381-382:

¹³⁸ Ճամբորդ, Մոկաց կեանքից.- «Մուրճ», Թ., 1903, No 12, էջ 79-80:

¹³⁹ Մովսիսյան (Բենսե), Հարք (Մշո Բովանըխ), էջ 74:

¹⁴⁰ Տեր-Կարապետյան (Տատրակ), Տարոնի աշխարհ, էջ 349:

¹⁴¹ «Մշոյ աշխարհ».-«Լումայ», Տփլիս, 1898, Գիրք Բ, էջ 141: Հոդվածաշարում արտացոլված է 19-րդ դ. 70-ական թթ. իրավիճակը, և կարծում ենք, այն հեղինակել է արևմտահայ նշանավոր եկեղեցական և

հարկ է առանձնացնել «Դելի (իմա՝ «գիժ», «խենթ») Մխոյի» բերդը, որը գտնվում էր Բաղլուից ընդամենը 2 կմ հարավ՝ Մեղդի (Մեխտի) պատմական ավանի մոտ և, մեր կարծիքով, այդպես է կոչվել տեղի մելիքներից մեկի անունով: 1820-1830-ական թթ. հենց Բաղլուի մելիքության ներկայացուցիչ Կեմիկցի¹⁴² Ալեքսանն էր, որը հարևան Ավրան հայաբնակ ավանի Տոնիկ Քեհյայի (տանուտեր) որդի Սարգսի աջակցությամբ համառ պայքար մղեց Մշո գավառ թափանցած և օսմանյան իշխանությունների օժանդակությամբ այստեղ հաստատվել փորձող *մլանցի* քուրդ քոչվորների դեմ: Ցավոք, Կեմիկցի Ալեքսանի և նրա համախոհների քաջագործությունների մասին պահպանվել են միայն ավանդապատում, այն էլ՝ կցկտուր, տեղեկություններ: Ի վերջո, քրդերի դեմ կռիվների արդյունքում հայկական ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին: Բաղլուի մելիքության շատ բնակավայրեր, այդ թվում՝ Կեմիկը, ավերվեցին և հայաթափ եղան, իսկ հայ բնակչության մեծագույն մասը գաղթեց այլևայլ վայրեր¹⁴³: Այս իրադարձությունները ճակատագրական եղան Բաղլուի մելիքության համար, որը, փաստորեն, 19-րդ դ. կեսերին դադարեց գոյություն ունենալ: Հատկանշական է, սակայն, որ մելիքության անկումից հետո էլ վերջինիս կենտրոնը պաշտոնական փաստաթղթերում շարունակում էր կոչվել Բաղլու-մելիք, իսկ նրա երբեմնի բազմամարդության ու նշանակության առհավատչյան են մինչև 1915 թ. պահպանված Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Հրեշտակապետ կանգուն զույգ եկեղեցիները¹⁴⁴:

Հայկական ավելի փոքր մելիքություններ են եղել նաև Մուշի հարևան Բալանուխում (Բուլանըխ), Արճեշում և Արծկե-Ալջավազում (Ադիջևազ):

Բուլանուխում 18-19-րդ դդ. հայտնի էր Արևելյան Եփրատի (Արածանի) ձախ ափին գտնվող **Յոնջալուի** (բրբռ.՝ **Օմճալու**, հյր.՝ **Առվտնոց**) մելիքությունը, որի վերջին ներկայացուցիչը՝ մելիք Խչեն (Խաչատուր, մահացել է 1868 թ.), իր տրամադրության

հասարակական-քաղաքական գործիչ, այդ ժամանակ՝ ինչպես Սուրբ Կարապետի վանահայր, այնպես էլ Տարոնի (Մշո) թեմի առաջնորդ Գարեգին Սրվանձտյանցը:

¹⁴² Կեմիկը (Գեմիկ) Բաղլու-Պարեխի անմիջական հարևան գյուղերից էր և 19-րդ դ. 1-ին կեսին բավական բազմամարդ բնակավայր էր (ըստ Կ. Պոլսո պատրիարք Ստեփաննոս «Աղավնի» Ջաքարյանցի կողմից կազմակերպված 1834 թ. թեմական առաջին վիճակագրության՝ 80 տուն. տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժին 4, գ. թիվ 224, թ. 152):

¹⁴³ Տե՛ս «Մշոյ աշխարհ».- «Լումայ», 1897, գիրք Ա, էջ 183: Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 37-38: Թեոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղէտալի տարին, Թեհրան, 2014, էջ 114:

¹⁴⁴ «Էջմիածին» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ա. Էջմիածնի, 1965, թիվ Բ-Գ-Դ, էջ 183:

ներքո ուներ հայերից և քրդերից բաղկացած մի զորաջոկատ¹⁴⁵: Կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել նաև **Բուլանուխի Լիզ (պատմ.՝ Լիծն)** ավանին տիրող մելիք Բորոյի (Պորո) մասին, որին պատկանող մոտակա բերդի ավերակները դեռ նկատելի էին 19-րդ դ. վերջին¹⁴⁶:

Յուրահատուկ կարգավիճակ են ունեցել Արծկե-Ադիլջևազ գավառի **Թարխանցի** կամ **Թարխանյան** մելիքները¹⁴⁷: Վերջիններիս կենտրոնը Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին գտնվող **Վերին Արծրա** (Արծրա) կամ **Թարխանցի (Թարխանլու,** նաև՝ Թաղանցոց գեղ) գյուղն էր: Ըստ Խաչատուր Լևոնյանի հաղորդած բացառիկ տեղեկությունների, որոնք հիմնված են Թարխանցիների շրջանում տարածված ավանդապատում զրույցների վրա, այս մելիքությունն ուներ բավական հին պատմություն և սկզբնավորվել է դեռ արաբական տիրապետության շրջանում (7-րդ դ. կեսեր): Դրա ապացույցը համարվում էր Արծկե (Ադիլջևազ) գյուղաքաղաքում մինչև Մեծ եղեռն նույն տոհմը ներկայացնող մի հայ ընտանիքի տանը պահվող և, իբր՝ Մուհամմեդ մարգարեի փեսա, խալիֆա Ալիի կողմից («Հազրեթ-ի Ալի», 656-661) շնորհված ֆերմանը (հրամանագիր), որով Թարխանցիներն ազատված էին հարկեր վճարելուց¹⁴⁸:

Չպետք է, սակայն, մոռանալ, որ «թարխան» եզրը թյուրքական (թաթարական) ծագում ունի և նշանակում է «իշխան», «ազնվական»¹⁴⁹: Իսկ ըստ Հակոբ Շահբազյանի (Շահպազյան)՝ «թարխանություն» եզրն ունի «անկախություն» կամ «հարկերից ազատված լինելու» իմաստները¹⁵⁰: Այս հանգամանքը հուշում է, որ Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափերին պահպանված հայկական այս ինքնավարությունն ավելի շուտ ձևավորվել է 13-րդ դ. կեսերին՝ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում:

¹⁴⁵ Տեր-Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 349:

¹⁴⁶ «Մշոյ աշխարհ».- «Լումայ», 1897, գիրք Ա, էջ 163: Բենսէ, Բուլանլիս կամ Հարք գաւառ.- «Ազգագրական հանդէս», էջ 29: Լիզը Բուլանուխի հարավարևմտյան հատվածը կազմող Ներքին Բուլանուխ գավառակի կենտրոնն էր:

¹⁴⁷ Քանի որ արևմտահայ իրականությունում ընդունված էր տոհմանուններին ավելացնել «-ցի» տեղացիություն ցույց տվող վերջածանցը, ապա վստահաբար կարելի է ասել, որ վերոնշյալ մելիքների ազգանունը եղել է Թարխանյան (թրք.՝ Tarhanlı, որտեղից բնակավայրի Tarhaniye անունը):

¹⁴⁸ Լեւոնեան Խ., Ազատագրեալ հայ ցեղ մը, էջ 56: Ի դեպ, Թարխանցիներից սերված առանձին ընտանիքներ ապրել են նաև Բիթլիսում (Բաղէշ), Կ. Պոլսում, անգամ՝ Եգիպտոսում, Ռուսաստանում (ամենայն հավանականությամբ՝ արևելահայկական նահանգներում, տե՛ս նույն տեղում):

¹⁴⁹ Տե՛ս «Ընդարձակ բառարան տաճկերէն հայերէն», յօրինեաց Միհրան Աբիկեան, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 381: Հատկանշական է, որ պարսկերենում «թարխան» (ترخان) եզրը բառացիորեն նշանակում է «թյուրք խաներին մերձավոր ազնվական»: Տե՛ս „Персидско-русский словарь”, т. 1, М., 1985, էջ 364:

¹⁵⁰ Շահպազեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 71:

Ի դեպ, դարձյալ Խ. Լևոնյանի կողմից գրանցված ավանդազրույցում հանդիպում է մի ուշագրավ փաստ, որի համաձայն Թարխանցի տոհմի հիմնադիր նախնին և նրանց արտոնությունները հավաստող իրավական փաստաթղթի հայթայթողը եղել է Բզնունի-քից, որի հյուսիսային հատվածը միջնադարում կազմում էր Արծկե-Ադիլջևազը, Եգիպտոս գաղթած մի հայ քահանա¹⁵¹: Այս փաստը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նախապես Թարխանցիների իշխանությունը եղել է այդ դարաշրջանում հայ քաղաքական կյանքում լայնորեն տարածված **պարոնտերություն**, որի կառավարիչները, որպես կանոն, համատեղում էին հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները, ինչպես նաև՝ ազատված էին հարկեր վճարելուց¹⁵²: Ավելի ուշ՝ արդեն օսմանյան տիրապետության հաստատման ժամանակ, Թարխանցիներին հաջողվել է վերահաստատել իրենց իրավունքները՝ օգտագործելով վերոհիշյալ ֆիրմանի՝ իբր Ալիի կողմից ստորագրված լինելու փաստը¹⁵³: Հատկանշական է, որ այդ փաստաթուղթը մշտապես վերահաստատվել է օսմանյան սուլթանների կողմից, և Թարխանցի մելիքներին հաջողվել է պահպանել իրենց արտոնյալ կարգավիճակն ընդհուպ մինչև 20-րդ դարասկիզբ¹⁵⁴: Ինչևէ, նշված փաստաթուղթը, այնուամենայնիվ, ընդունվում էր թուրքական պետական իշխանությունների կողմից, իսկ շրջակա մահմեդականները, այն դիտելով որպես սրբություն, անգամ ուխտի էին գալիս¹⁵⁵:

19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին Թարխանցիների (Թարխանյանների) տնօրինության տակ գտնվել են Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափամերձ՝ ավելի քան մեկ տասնյակ գյուղեր և ավաններ, որոնք սփռված էին Առեն փոքրիկ լճակի (բրբռ.՝ «Հառնա գյուղ») շրջակայքից մինչև լճի արևմտյան Վիճկացուկի կամ Կարաքեշիշի (Ղարաքեշիշ)

¹⁵¹ Լեւոնեան, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

¹⁵² Պարոնտերության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Թորոսյան Վ., Պարոնտերություն.- «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 2011, թիվ 1-2, էջ 30-42:

¹⁵³ Հատկանշական մի փաստ, որից պարզ երևում է, որ Թարխանցիներին շնորհված ֆիրմանը չէր կարող արաբական ժամանակաշրջանին պատկանել: Խ. Լևոնյանի հաղորդումով, վերջինիս վրա կնիքի փոխարեն իբր սկզբնապես եղել է Ալիի հինգ մատների դրոշմը (օսմ.՝ «փենջե», պրս.՝ چپه - «հինգ» բառից), որը, սակայն, հետագայում փոխարինվել էր սուլթանական «թուղթայով» (կնիք): Տե՛ս Լեւոնեան, նշվ. աշխ., էջ 58: Ի դեպ, այդ փաստը կարելի է բացատրել նաև պարզ շփոթով, որը, չենք բացառում, կապված է 18-րդ դ. հորինված այն տեսակետի հետ, ըստ որի օսմանյան սուլթանը համարվում էր բոլոր մահմեդականների հոգևոր առաջնորդը՝ «խալիֆան»:

¹⁵⁴ Եղեռնը վերապրած Սեդրակ Ասպատուրյանը (Արծկե-Ադիլջևազի Վերին Սիփան գյուղից) Թարխանցիների վերաբերյալ նշում է հետևյալը. «Աստիճառով ինչ որ հին կայսերական հրովարտակի մը զօրութեամբ բոլորովին ազատ էին տուրք վճարելէ»: Տե՛ս «Հայոց Յեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում», էջ 261:

¹⁵⁵ Լեւոնեան, նշվ. աշխ., էջ 59-60:

թերակղզին: Այդ բնակավայրերն էին՝ Թարխանցի կամ Վերին Արճրա, Ներքին Արճրա (Արճրա), Կարաքեշիշ կամ Ղարաքեշիշ, Վիճկացուկ, Առեն (Հառեն < Առինջ), Առնջկուս, Բարկատ (<Բարկաշատ), Խոռանց, Ղուզեկ, Վերին և Ներքին Սիփան, Անուշ-աղբյուր, Կոճեր կամ Կոճերեն: Մեր կարծիքով, Թարխանցիներին ենթակա բնակավայրերից են եղել նաև լճափից նկատելիորեն հյուսիս (12-15 կմ)՝ Սիփան լեռնագագաթի (4058 մ) հարավարևելյան ստորոտին գտնվող Գազդիս կամ Գանձակ (բրբռ.՝ Կյազուխ) գյուղը և Թառավանք ագարակը («մզրա»)¹⁵⁶: Հատկանշական է, որ Արծկեի (Ադիլջևագ) գավառի այս հատվածն ընդհուպ մինչև Մեծ եղեռն գրեթե զուտ հայաբնակ էր¹⁵⁷: Ընդ որում, որոշ փաստեր թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Թարխանցիների մեկիջությունը նախապես ավելի ընդարձակ տարածք էր զբաղեցնում: Ամենայն հավանականությամբ վերջինս ընդգրկել է նաև Սիփանից արևմուտք՝ մինչև Արճեշի սահմանագլուխ ընկած Արծկե-Ադիլջևագի հայաշատ էգեծոր կամ Այգեծոր (վերջինիս մասին՝ ստորև), Ծոգետ, Նորշեն, Փշնագոմեր (միջնադարում՝ Պեշգենագոմեր) գյուղերը, ինչպես նաև՝ նույն լեռան լանջերին սփռված մի շարք ագարակատիպ բնակավայրեր (Բերդո կամ Փերթո, Խորերով, Մառնիկ, Տանձուտ-Արմթլու): Պահպանված սակավաթիվ, բայց արժեքավոր տեղեկություններից պարզ է դարձել, որ մինչև 1914-1915 թթ. Թարխանցի (Թարխանյան) տոհմի մեկիքները կենտրոնավայր Վերին Արճրայից բացի բնակվել են նաև այլ գյուղերում: Այսպես, Վերին Սիփանում հիշվում են մեկիքներ Դարոն¹⁵⁸ և Հովեն¹⁵⁹, էգեծորում՝ մեկիք Միրոն¹⁶⁰, Կոճերում՝ մեկիք Կարապետը¹⁶¹, Առենում՝ մեկիքներ Մնե Ավագյանը¹⁶² և Աբրեն (Աբրահամը)¹⁶³, Առնջկուսում՝ մեկիք Ասմարը¹⁶⁴,

¹⁵⁶ Տե՛ս «Արծկե-Ալջևագ», մ.՝ 1:230000. - «Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 18: Ընդ որում, արդեն 19-րդ դ. 2-րդ կեսին քրդաբնակ դարձած Թառավանքը նույնպես հայաբնակ էր, ինչպես երևում է Ս. Էջմիածնի նվիրակների կողմից 1824 թ. կազմված մի հազվագյուտ ցուցակից: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ցուցակ 1, գ. 14, թ. 1բ (գյուղանունը գրանցված է «Դարավանք» ձևով):

¹⁵⁷ Այսպես, Վանի առաջնորդարանի 1878 թ. կազմած վիճակագրության համաձայն, Թարխանցիների մեկիջության տարածքում գտնվող վերոհիշյալ բնակավայրերը զուտ հայաբնակ էին՝ ավելի քան 7800 բնակչով (ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժին III, գ.57, թ.18):

¹⁵⁸ «Հայոց Ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում», էջ 228:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 265:

¹⁶⁰ 1915 թ. ապրիլին՝ գավառի կոտորածի ժամանակ, այս արիասիրտ հայորդին և իր որդիները հերոսաբար դիմադրել են ջարդարարներին ու նահատակվել: Նույն տեղում, էջ 264-265:

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 266:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 268:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 271, 280:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 274: Մեկիք Ասմարի սերունդներն այժմ բնակվում են ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աղծք գյուղում և Երևանում: Այս տվյալներն անձամբ մեզ է հաղորդել ալջևագի նախնիների շառավիղ

Խոռանցում՝ մելիքներ Հակոբն ու Անուշը (= Անուշավան)¹⁶⁵, Ներքին Սիփանում՝ Արշակ Մելիք-Գաբրիելյանը¹⁶⁶: Ի դեպ, փաստեր ունենք, որ առանձին դեպքերում Թարխանցի մելիքները համատեղ եղել են նաև գեղջավազ («ռես»)¹⁶⁷, թեև մեզ հասու սկզբնաղբյուրները, որպես կանոն, տարանջատում են այս 2 պաշտոնները: Կցանկանայինք մատնանշել մի հետաքրքիր փաստ ևս, ինչը զգալիորեն լույս է սփռում այս մելիքների ունեցած ինքնիշխանության վրա: Թարխանցիների մելիքության տարածքը քրդերը կոչել են «Ֆլստան», այսինքն՝ «Հայաստան»¹⁶⁸: Սա ո՛չ միայն նշված տարածքի էթնոժողովրդագրական նկարագրի պարզ արտացոլումն է, այլև, կարծում ենք՝ առաջին հերթին նշված տարածքում հայկական սովորության իրավունքի գերակայության առհավատչյան: Ցավոք, աղբյուրները Թարխանցիների զինական ուժի մասին ոչինչ չեն հաղորդում: Բացի այդ, Թարխանցիների (Թարխանյաններ) ինքնիշխանությունը զգալիորեն կրճատվեց 1890-ական թթ. համիդյան «զուլումի» տարիներին՝ «համիդիեական» տխրահռչակ համակարգի մեջ ամբողջությամբ ներգրավված հայդարանցի (հայդարցի) քրդական ցեղի առաջնորդ Քոռ Հուսեյին աղայի (օսմանյան իշխանությունների կողմից «փաշայի» կոչմանն արժանացած) վայրագությունների հետևանքով, որը վայելում էր սուլթանական կառավարության բացահայտ հովանավորությունը¹⁶⁹: Չտանելով քրդերի անպատիժ բարբարոսությունները՝ հազարավոր հայեր հարկադրված էին հեռանալ բնօրրանից¹⁷⁰, իսկ նրանց բնակավայրերը և հողատիրույթները զավթվեցին եկամուտ քոչվորների կողմից: Ճիշտ է, 1908 թվականից հետո գաղթականների զանգվածային վերադարձը հնարավորություն տվեց հիմնականում հետ բերել կորցրածը: Թարխանցիները ևս վերատիրացան ոչ միայն

հանդիսացող տիկին Գայանե Ասմարյանը (այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում): Իր ազգանունն առաջացել է հենց Առնջկուսի մելիք Ասմարի անունից:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 288:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 302-303:

¹⁶⁷ Վերոհիշյալ Արշակ Մելիք-Գաբրիելյանը Ն. Սիփանի տանուտերի որդին էր (նույն տեղում, էջ 302): Չի բացառվում նաև, որ ականատեսներից մեկի կողմից հիշվող Առենի տանուտեր Աբրո Ավետյանը նույն մելիք Աբրեն է (նույն տեղում, էջ 268):

¹⁶⁸ Ա-Դօ, Քիւրդ ցեղապետները, թիվ 288, էջ 2: Այս տեղանունը բխում է հայերին քրդերի կողմից տրվող *fıla* էթնոնիմից, որի բուն արմատն արաբերեն *فَيْلاَه* (*fäilāh*) - «հողագործ», «գյուղացի» բառն է: Հմմտ. Շահպազեան, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶⁹ Քոռ Հուսեյինի չարագործությունների մասին տե՛ս Ա-Դօ, ՎԲԷ, էջ 357-359:

¹⁷⁰ Վանում Ռուսական կայսրության փոխիյուպատոս Պրեռբրաժենսկու տեղեկությունների համաձայն, 1908 թ. Արծկե-Ադիլջևագից և հարևան Արճեշից Արևելյան Հայաստանում ապաստանած հայերի թիվը կազմում էր ավելի քան 1000 ընտանիք (առնվազն 7500-8000 մարդ): Տե՛ս АВПРИ, „Политархив“, опись 482, дело 716, стр. 144-145:

իրենց կալվածքներին, այլև վերականգնեցին նախկին արտոնությունները¹⁷¹: Սակայն վրա հասած արհավիրքը հիմնովին կործանեց նաև այս հայկական ինքնավար շրջանը, իսկ մելիքներն ու նրանց ընտանիքների անդամներն արժանացան նույն ճակատագրին, ինչ և մյուս հայրենակիցները:

Եզակի, բայց խիստ արժեքավոր են նույն Արծկե-Ալջավազի հյուսիսային մասը կազմող **Զիրաքցիների (Զիրաքյանների)** կամ **Սարիսուի** մելիքության վերաբերյալ մեր կողմից բազմիցս հիշատակված Ա. Կոլյուբակինի հաղորդած տվյալները: Հայ մելիքների նստավայրը Սիփանից շուրջ 17 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Զիրաքցի ավանն էր (հայկական աղբյուրներում՝ նաև Զիրաքլու, թրք.՝ Zirekli): Ըստ նույն հեղինակի, տեղի մելիքի տրամադրության տակ եղել են զինված ջոկատներ, որոնք հարկ եղած դեպքում հակահարված են հասցրել 19-րդ դ. 2-րդ կեսին Վանի վիլայեթի հյուսիսարևմտյան շրջաններ լցված հայդարանցի ավազակաբարո քրդերին: Միաժամանակ Ա. Կոլյուբակինի լրացուցիչ տեղեկություններից պարզվում է, որ Զիրաքցի (Զիրաքյան) մելիքի իրավասությունները տարածվել են Սիփանի հյուսիսային ստորոտներից սկիզբ առնող Արածանու ձախակողմյան Բադիշան (<Փադիշահ) կամ Արքայաջուր վտակի¹⁷² ակունքներն ընդգրկող Սարիսուի (Սարուսու) գավառակի հայաբնակ գյուղերի վրա (թեև հեղինակը որպես հայաբնակ հիշատակում է միայն Զիրաքցին)¹⁷³: Սարիսուի մասին առավել մանրամասն և, թերևս, առաջին տեղեկությունները հանդիպում են Ղ. Ինճիճյանի մոտ, որը, սակայն, սխալմամբ այն համարում է Խլաթի մաս¹⁷⁴: Կարծում

¹⁷¹ Թարխանցիները Սահմանադրությունից հետո անգամ փորձում էին ազատվել բանակի ծառայությունից: Տե՛ս Լեոնեան, Ազատագրեալ հայ ցեղ մը., էջ 56:

¹⁷² Զիրաքցի (Զիրաքլու) ավանը գտնվում էր վերոհիշյալ վտակի աջակողմյան մի օժանդակի ափին: Հարկ է նշել, որ լայն առումով Սարիսու էր կոչվում Բադիշանի ամբողջ վերին ավազանի շրջանը: Ընդ որում, վերջինիս հյուսիսային՝ մինչև հարևան Բադնոցի վարչական սահմաններն ընկած հատվածը, կոչվում էր նաև Արճեշի Սարիսու կամ Փաչաչխուր [վերջին ձևը, ամենայն հավանականությամբ, առաջացել է «փադիշահ» բառի (պրսկ.՝ «արքա, թագավոր») քրդերեն «փաչա» (նախնական՝ «փաթշա») աղավաղումից (padîşâ<patîşâ<paçâ): Ըստ այդմ, Փաչաչխուր նշանակում է «Փադիշահ գետի գոգավորություն կամ հովիտ» (թրք.՝ çukur-ից, հայկական աղբյուրներում հանդիպում է «չուխուր» կամ «չխուր» ձևով): Տե՛ս Коллюбакин А. М., նշվ. աշխ., т. 8, ч. 2, էջ 152: Հմմտ. МББ, СДН, էջ 22-23: Գետանվան հայկական ձևը մեր կողմից առաջարկված տարբերակն է:

¹⁷³ Коллюбакин А. М., նույն տեղում:

¹⁷⁴ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 165. «Սարուսու. Վիճակ լեռնային ի գաւառին Խլաթայ»: Սարիսուն ընդգրկում էր համանուն եղեգնապատ, բայց անուշահամ ջուր ունեցող լեռնային լճակի ավազանը, որից էլ սկիզբ էր առնում Արքայաջուր-Բադիշանը: Ի դեպ, այս գավառակն առաջին անգամ հանդիպում է 1531 թ. մի հայերեն ձեռագրի հիշատակարանում՝ վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմների կապակցությամբ. «... և հասանէր ոտք նոցա (օսմանցիների կողմն անցած Ուլամա սուլթանի զորքի - Գ. Բ.) մինչ ի յերկիրն Բզնունեաց (= Արծկե), և ի Սարուսուն, այլև՝ երկիրն Բադիշու, և Խլաթայ»: Տե՛ս ՄՄ 6273, թ.

ենք, որ իրականում 19-րդ դ. սկզբին Սարիսուն (Զիրաքցիի հետ) մտել է Էրզրումի էյալեթի Մանազկերտի օջաքը-սանջակի կազմում, և միայն 19-րդ դ. 2-րդ կեսին է անցել Վանին: Ի դեպ, Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ Սարիսուն կազմված էր 8-10 գյուղերից՝ «ոմանք հայոց, և ոմանք քրդաց», դարձյալ, սակայն, առանց որոշակի անուններ հիշատակելու¹⁷⁵: Հեղինակի այս տեղեկություններից պետք է ենթադրել, որ Զիրաքցի-Սարիսու գավառակն ավելի շուտ հայ-քրդական համատեղ մելիքություն էր, ուր երկու ժողովուրդների հարաբերություններն ի սկզբանե եղել են դաշնակցային-բարեկամական, այնպես, ինչպես Մոկսի կամ Խուրթի իշխանություններում:

Ավելի ուշ շրջանի (19-րդ դ. վերջին տասնամյակ) աղբյուրներում հանդիպող տեղեկությունների հիման վրա մենք փորձել ենք ճշտել Զիրաքցի-Սարիսուի մելիքության մեջ մտնող հայաբնակ գյուղերը: Այս հարցում առանձնահատուկ կարևորություն ունեն Վ. Մայևսկու տվյալները, թեև դրանք վերաբերում են հետհամիդյան կոտորածների ժամանակահատվածին (ըստ հեղինակի՝ 1899 պայմանական թվականին), երբ Արծկե-Ադիջևազի ազգացեղային նկարագիրը կրել էր լուրջ ձևափոխումներ (այնպես, ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում): Այնուամենայնիվ, դրանք օգնում են թեկուզ մոտավոր կերպով վերականգնելու հայերի տեղաբաշխվածությունը 1870-1880-ական թթ.: Ըստ այդմ, Զիրաքցի (Զիրաքլու) կենտրոնական ավանից բացի հայեր են բնակվել նաև Առծղակ կամ Արծակ, Եկմալ, Կարավեղ (Ղարավեղ), Կարաքիլիսա (Ղարաքիլիսա), Հուրքուրթ (< Ուռկուտ), Մաճյան (Մաճո) և Տաշկուն (Տաշխուն, Թաշկըն) բնակավայրերում¹⁷⁶: Մեր կարծիքով, հայ մելիքներին էր ենթարկվում նաև Զիրաքցի ավանին անմիջապես արևելքից սահմանակից հինավուրց Արմիզոն(ք) գյուղը, որը վարչականորեն մտնում էր Արճեշի մեջ¹⁷⁷: Ցավոք, Զիրաքցի

232: Սարիսուն (նույն «Սարուսու» ձևով) կրկին հիշատակվում է պարսից շահ Թահմասպ 1-ինի՝ դեպի Վասպուրական և Տարոն 1550 թ. կատարած արշավանքը նկարագրող մեկ այլ հիշատակարանում: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 244:

¹⁷⁵ Ինճիճեան, նույն տեղում:

¹⁷⁶ Маевский, նշվ. աշխ., СДН, էջ 28: Ըստ Ղ. Փիրղալեմյանի՝ Առծղակը, որն ընկած էր Սիփանի հյուսիս-արևելյան ստորոտին, եղել է նախարարական միջնադարյան ամառանոց (տե՛ս Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմեան Տոսպեցի, Տողիկ գրոց մերոց, սկսեալ ի 1888 դեկտեմբերի 31 և հանեալ ի 1889 փետրուարի 8, ի Թօփգափու, ի Կ. Պօլիս, թիւ Բ ծանօթութեամբ.- ՄՄ 4470, թ.51բ): Տաշկունի մասին հազվագյուտ տեղեկություններ են հանդիպում Լիմ անապատի միաբան Գևորգ վարդապետ Տեր-Բարսեղյանի կողմից 1853 թ. կազմված Վասպուրականի 1-ին վիճակագրության ցուցակներում (տե՛ս «Ցուցակ Վան-Տոսպ նահանգի բոլոր հայասեռ ժողովրդաց, եկեղեցեաց», նույն տեղում):

¹⁷⁷ Տե՛ս «Արծկե-Ալջաւազ» քարտեզ, մ.՝ 1:230000.-«Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 18:

(Զիրաքյան) հայ մելիքների մասին ևս մեր հիմնական աղբյուրները լուում են: Միակ մելիքը, որի անունը վերջնական մոռացությունից փրկվել է հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի ուշագրավ ծանոթության շնորհիվ, մելիք Ադդեն է (Ադո, թերևս՝ Ավետիսի բարբառային ձևը), որին հեղինակը հիշատակում է որպես «այր քաջ և աներկիւղ, կարի ձիավարժ և ժիր սպառազէն» անձնավորություն¹⁷⁸:

19-րդ դ. կեսերից հայդարանցի քրդերի՝ դեպի Արծկեի, Արճեշի և Բաղնոցի տարածք սկսված զանգվածային ներթափանցումը ճակատագրական եղավ Զիրաքյանների (Զիրաքյաններ) մելիքության համար: Հայ բնակչության 1890-ական թթ. սկզբից ծայր առած արտագաղթը և, հատկապես, 1895-1896 թթ. հայկական զանգվածային կոտորածները վերջնականապես անկման հասցրին նաև այս մելիքությունը, որը որպես ինքնավարություն դադարեցրեց իր գոյությունը¹⁷⁹:

Բացառիկ են Բերկրիի (Բերկրի-Աբաղա) կազայի **Գործոթ** կամ **Գործութ** (նաև՝ Կործոթ) գյուղի մասին պահպանված տեղեկությունները: Վերջինս գտնվում էր գավառակենտրոն Բերկրի (Բերկրի-կալե) ավանից շուրջ 20 կմ հարավ՝ Օծավեր լեռնագագաթի ստորոտին: Տեղի մելիքության ձևավորման ժամանակը և սկզբնական պատմությունը դարձյալ հայտնի չեն, թեև պետք է ենթադրել, որ այն գոյություն է ունեցել արդեն 17-18-րդ դդ.: Պահպանված փոքրաթիվ փաստերը ցույց են տալիս, որ Գործոթի հայերն ազատորեն զենք կրելու իրավունք են ունեցել, ինչի շնորհիվ մշտապես հակահարված են տվել շրջակա վայրենաբարո քրդական ցեղերին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորել է գործոթցիների զգալի ազատ և ինքնուրույն կարգավիճակը¹⁸⁰: Յավոք, տեղի հայ մելիքների մասին առաջին հիշատակությունները սկսվում են միայն 1870-ական

¹⁷⁸ Տե՛ս ՄՄ 4470, թ. 55բ:

¹⁷⁹ 20-րդ դ. սկզբին հայաբնակ էին մնացել միայն Զիրաքցի (Զիրաքլու) և Առծղակ գյուղերը (վերջինում՝ միայն մի քանի տուն): Տե՛ս Բաղայան Գ., Վանի նահանգի հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակներն ըստ առանձին գավառակների և գյուղախմբերի.- «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1987, թիւ 2 (62), էջ 96-97:

¹⁸⁰ «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 170: Գործոթի 1870-ական թթ. կարգավիճակի մասին Գ. Սրվաձ-տյանցը նշում է, որ «գաւառին (Բերկրիի - Գ. Բ.) ամենէն նշանավոր գեղն է հայ բնակչաց բազմաթիւ-թյամբ և ազգային զգացմամբ» (Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 399): Հավելենք, որ այս բնակավայրը, իրոք, ոչ միայն Բերկրիի, այլև Վանի վիլայեթի, առավել բազմամարդ գյուղերից էր և, համաձայն Վանի առաջնորդարանի 1878 թ. վիճակագրության, ուներ 1121 հայ բնակիչ (տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., բաժին III, գ. թիվ 57, թ. 15): Չնայած հետագա տասնամյակների արհավիրքներին, գյուղի հայերի թիվը, նկատելիորեն աճելով, որոշ տվյալներով հասել էր շուրջ 1500 անձի (150-200 տուն: Տե՛ս «Հայոց Յեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում», էջ 212, 214): Ընդ որում, 1914 թ. առաջնորդարանի նոր վիճակագրության 128 տուն (790 անձ) ցուցանիշը խիստ թերհաշվառված է: Տե՛ս Ա-Դօ, ՄԴՎ, էջ 14:

թվականներից: Նշված շրջանում գյուղը կառավարել է մելիք Մելոն (Մելքոն): Վերջինս վայելում էր այնպիսի հեղինակություն, որ Բերկրիի և հարևան Արճեշի քրդական ցեղերի (աշիրեթներ) ցեղապետ-աղաների շրջանում օգտվում էր հավասար իրավունքներից: Հատկանշական է, որ Զիլանաձորում (Արճեշ) հաստատված ադաման կամ ադամցի քրդերի ստորաբաժանումներից (քրդ.՝ qebile) մեկի՝ մուքայեցիների, ցեղապետերը հայ մելիքի հետ գտնվում էին բարեկամական հարաբերությունների մեջ՝ նրան կոչելով «հորեղբորորդի» (âmirzade), ինչը քրդական սովորության իրավունքով գիտակցվում էր բարեկամության, ավելին՝ հավասարության ու ինքնուրույնության չափանիշ էր: Շատ հաճախ նրանք հյուրընկալվել են մելիքի տանը¹⁸¹: Որոշ տեղեկություններ անուղղակի կերպով ցույց են տալիս, որ Գործոթի մելիքների իշխանությունը ևս ժառանգական է եղել: Գյուղի վերջին կառավարիչը՝ մելիք Մարկոսը, Մելոյի որդին էր, և շարունակում էր հոր ողջամիտ քաղաքականությունը՝ պաշտպանելով Գործոթի հարաբերական ինքնավարությունը¹⁸²: Մեր կարծիքով, Գործոթի արտոնյալ դրությունը կարելի է բացատրել նաև մոտակա՝ շուրջ 2,5 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող հնագույն ուրարտական ամրոցի գոյությամբ, որը տեղացի հայերը կոչել են Բերդակ (Pertek)¹⁸³, որի շնորհիվ հարկ եղած դեպքում հնարավոր էր կազմակերպել հաջող դիմադրություն: Գործոթի՝ մելիքական գյուղ լինելը պարզ երևաց 1915 թ. կոտորածների ժամանակ, երբ տեղի հայերը՝ փոքրաթիվ ուժերով, առանց որևէ տեղից օգնություն ակնկալելու, շուրջ 3 շաբաթ հերոսաբար դիմադրեցին մեծաթիվ թուրք-քրդական ջարդարար ջոկատներին¹⁸⁴:

2.3. Վանի էյալեթի քրդական կիսանկախ իշխանությունները (հուլյումեթները)

Ինչպես արդեն նշել ենք, մինչև 1840-ական թթ. վերջը Վանի էյալեթի, ի դեպ՝ նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի զգալի մասի վարչական բաժանման կարևոր

¹⁸¹ Ա.-Դո, Քիւրդ ցեղապետները, «Հորիզոն», 1915, թիվ 51, էջ 2: Մելիք Մելոյին հիշում է նաև Մանվել Միրախորյանը, թեև խիստ անորոշ բնութագրմամբ (ամենայն հավանականությամբ՝ խուսափելու համար թուրքական գրաքննությունից): Տե՛ս Միրախորեան Մ., նշվ. աշխ., մասն Գ, էջ 22: Ի դեպ, վերոհիշյալ ցեղին (քրդ.՝ Malâ Mûko, հյր.՝ «Մուքոյի կամ Միքայելի տուն») վերագրվում էր հայկական ծագում (նույն տեղում): Հմմտ. Լեւոնեան, Քրտո-հայ ցեղաբանություն եւ քիւրտի ցեղային յատկանիշը. - նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁸² «Հայոց Ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում», էջ 211: «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», էջ 170:

¹⁸³ Eastern Turkey, Sheet 20.

¹⁸⁴ Գործոթի հերոսամարտի մասին տե՛ս Շիրին, Զարդի սարսափներէն.- «Աշխատանք», Եր., 1916 (Ա տարի), թիւ 56, էջ 2: «Հայոց Ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում», էջ 198-207:

առանձնահատկություններից էր քրդական կիսանկախ իշխանությունների՝ հուլյումեթների գոյությունը: Այս իրավիճակն իր արմատներով հասնում է 14-րդ դ. 1-ին կես, երբ, օգտվելով մոնղոլական իշխանության քայքայումից, պատմական Աղձնիք, Վասպուրական, Կորդուք-Կորճայք և Տուրուբերան «աշխարհների» տարածքներում նախորդ հարյուրամյակներում հաստատված, կարևոր դիրքեր գրաված և մեծ հզորության հասած քրդական, իսկ երբեմն՝ եզդիական, առանձին ցեղախմբերի (ռոժլկի, հաքարի, մահմուդի, զոլկի, նամիրի և ուր.) վերնախավին հաջողվեց հետզհետե ձևավորել ինքնուրույն իշխանություններ: Արդեն 14-րդ դ. վերջին, այն է՝ Լենկ-Թեմուրի արշավանքների շրջանում, քուրդ ցեղապետերը նորանոր նվաճումների և նշված տարածքներում հայ ազնվականության հիմնական մասի ոչնչացման, երբեմն՝ ուծացման միջոցով զգալիորեն ընդարձակել էին իրենց տիրույթները: Թուրքմենական տիրապետությունը (15-րդ դ.) նշանավորվեց նմանատիպ նոր միավորների առաջացմամբ (օրինակ՝ Մահմուդին, Դմբուլին), չնայած ժամանակ առ ժամանակ կարակոյունլու և ակկոյունլու տիրակալների փորձերին՝ կասեցնելու վաղուց արդեն գոյություն ունեցող քրդական հուլյումեթների (օրինակ՝ Հաքարիի) հետագա հզորացումը: Ի վերջո, այդ քաղաքականությունը լուրջ արդյունքներ չտվեց, և տեղի ավատատերերը վերատիրացան կորցրած իշխանությունների մեծ մասին՝ պաշտպանելով իրենց ժառանգական իրավունքները: Այսպիսով, թուրք-պարսկական պատերազմների նախօրյակին (16-րդ դ. սկիզբ) Հարավային Հայաստանում վերջնականապես ձևավորվել էր օտարացել իշխանությունների մի հզոր և բավական խիտ ցանց, որն աննշան փոփոխություններով վերահաստատվեց սուլթաններ Սելիմ 1-ին Ահեղի (1512-1520) և Սուլեյման 1-ինի (1520-1560) կողմից: Սրանով Բ. Դուռը վարձահատույց էր լինում քրդերին իրեն մատուցած ռազմական մեծ ծառայությունների դիմաց, միաժամանակ՝ հզոր պատնեշ ստեղծելով թշնամի Սեֆյանների դեմ:

Վանի էյալեթի տարածքում 16-րդ դ. - 19-րդ դ. 40-ական թթ. գոյություն են ունեցել հետևյալ հուլյումեթները. ա. Բիթլիսի, բ. Հաքարիի (Ջուլամերկի), գ. Մահմուդիի (Խոշաբի), դ. Խիզանի: Սրանցից բացի, 16-17-րդ դդ. հիշատակվում է նաև Փինյանիշը, որն ավելի ուշ՝ ամենայն հավանականությամբ 18-րդ դ. կեսերին, մասնատվեց Հաքարիի և Բրադոստի միջև: 18-րդ դ. 1-ին կեսին Բիթլիսի տրոհման հետևանքով առանձնացավ նաև Մուշը, որը թեև պաշտոնական փաստաթղթերում որպես կանոն նշված է որպես

Վանի էյալեթի սանջակ, սակայն իրականում վերածվել էր ինքնուրույն ժառանգական իշխանության:

Հուլյաններն ընդհանուր գծերով գրեթե չեն տարբերվել օսմանյան սովորական էյալեթներից: Դրանք ևս բաժանվում էին տվյալ ցեղի (տոհմի) առանձին բեյերի կողմից կառավարվող սանջակների (յուրդլուք կամ օջաքլըք)¹⁸⁵, որոնք իրենց հերթին կազմված էին կազաններից և նահիեններից: Ցավոք, սկզբնաղբյուրներում հանդիպող սակավաթիվ, հաճախ՝ նույնիսկ կցկտուր տվյալները, թույլ չեն տալիս վերականգնել Վանի էյալեթի հուլյանների ներքին վարչական բաժանման ամբողջական և ճշգրիտ պատկերը: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ դրանց սահմանները, պարբերաբար կրկնվող միջցեղային ընդհարումների հետևանքով տարբեր ժամանակահատվածներում լուրջ փոփոխություններ կրելով, ընդլայնվել են կամ կրճատվել: Բնականաբար այս հանգամանքը ևս իր ազդեցությունն է թողել ներքին վարչական բաժանման վրա, որի պատճառով շատ դեպքերում հնարավոր է խոսել հուլյանների մոտավոր ընդգրկման կամ սահմանների մասին միայն:

Բացի այդ, Վանի էյալեթի հուլյանների կարգավիճակների միջև առկա էին էական տարբերություններ: Բիթլիսը, Հաքարին և Մահմուդին թե՛ իրենց տարածքով, թե՛ հզորությամբ, հետևաբար՝ ավելի բարձր կարգավիճակով, խաների կողմից կառավարվող կիսանկախ իշխանություններ էին¹⁸⁶, որոնց ընդգրկումը Վանի էյալեթի մեջ խիստ ձևական բնույթ ուներ: Ուշագրավ է, որ օսմանյան առանձին աղբյուրներում դրանք կոչվում են ուղղակի «էյալեթներ» կամ «էյալեթի աստիճան» ունեցող հուլյաններ: Դրան հակառակ Խիզանն ու Փինյանիշը, փաստորեն, չէին տարբերվում օջաքլըք կամ յուրդլուք սանջակներից և հաճախ հարկադրված էին ընդունել հզոր հարևանների գերա-

¹⁸⁵ Հմմտ. Хыршид-Эфенди, նշվ. աշխ., էջ 291-294:

¹⁸⁶ Ղ. Ինճիճյանը սխալվում է՝ նշելով, որ խանի տիտղոս կրել է միայն Բիթլիսի կառավարիչը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 169-170): Իրականում խան են կոչվել ինչպես Հաքարիի, այնպես էլ Մահմուդիի իշխողները (տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 177, 186 ևն: Հմմտ. Чириков, նշվ. աշխ., էջ 480): Ինչպես պարզ երևում է Շարաֆ-խանի տվյալներից, 15-րդ դ. քրդական խոշոր իշխանությունների կառավարիչները կոչվել են «մելիքներ»: Համոզված ենք, որ «խան» տիտղոսը նրանք ստացել են միայն 16-րդ դ. առաջին քառորդին, Հայաստանի մեծագույն մասում կզրլբաշների տիրապետության հաստատման հետևանքով: Այն պահպանվեց նաև օսմանյան նվաճումից հետո: Թերևս դրանով Բ. Դուռը, ի հեճուկս թշնամի Պարսկաստանի, փորձում էր ընդգծել խանի ստորադասությունը բեյլերբեյ-փաշայի առջև: Ի դեպ, նույն երևույթը հանդիպում ենք նաև հարևան պետությունում, ուր բեգլարբեգ-խանին ենթակա գավառապետը կոչվում էր «սուլթան»: Միևնույն ժամանակ «մելիք» տիտղոսը փոխանցվեց հուլյանների տարածքում գոյատևած քրիստոնյա ազնվականներին կամ կառավարիչներին (հիմնականում՝ հայ և ասորի):

գահությունը: Ի տարբերություն վերոհիշյալ 3 հուլյումների, դրանց կառավարիչներն ընդամենը բեյեր էին¹⁸⁷:

ա. Բիթլիսի (Բաղեշի) հուլյումներ. Քրդական ոռժըկի (քրդ.՝ řôžîqî, արս.՝ rûzakî) ցեղախմբի ժառանգական իշխանությունն էր, որը զբաղեցնում էր Վանա լճից արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած ընդարձակ տարածքը՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի Խարզան (Ղարզան), Բաղիշո-ջուր (Բիթլիս-սու) և Ազնվաց-ձոր (Գյոզալ-դերե) վտակների վերին, ինչպես նաև Արածանու (Մուրատ) միջին հոսանքի ավազանները: Շարաֆխանի տեղեկությունները, որոնք լրացվում են ժամանակակից քարտեզագրական նյութով, ցույց են տալիս, որ նախապես ոռժըկիները հաստատվել էին Հաքարիի արևմտյան շրջաններում (ավելի ուշ՝ Լևին և Բեյթ-ուլ-Շաբաբ), որտեղից, աստիճանաբար շարժվելով արևմուտք, ամենայն հավանականությամբ 14-րդ դ. 1-ին կեսին ձեռնամուխ են եղել ապագա հուլյումների տարածքի նվաճմանը: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում ոռժըկիների գերիշխանությունը տարածվում էր միայն Բիթլիսից արևմուտք գտնվող լեռնային դժվարմատչելի Խուրի և Մոտկանի գավառներում¹⁸⁸: Ավելի ուշ՝ պարբերական նվաճումներով, նրանք տիրացան Բիթլիսին (Բաղեշ) իր շրջակայքով, որը դարձավ նորաստեղծ հուլյումների կենտրոնը, Մուշին, Խլաթին (Ախլաթ), Կեցանին, Խիզանին, ինչպես նաև Վանա լճի հարավային ափին գտնվող մի շարք գավառների (Գյավաշ, Կարճկան ևն): 14-15-րդ դդ. Բիթլիսի հուլյումների սահմանները, ինչպես հարևան այլ քրդական իշխանությունների հետ մշտական ռազմական ընդհարումների, այնպես էլ Հայաստանը հաջորդաբար նվաճած տիրակալների քաղաքականության հետևանքով խիստ անկայուն էին և փոփոխական: 1393-1394 թթ. Լենկ-Թեմուրը, հաստատելով վերը նշված տարածքների նկատմամբ Բիթլիսի Հաջի-Շարաֆ բեկի իրավունքները, նրան հանձնեց նաև Խնուսը, Բասենը, Ավնիկը և Մանազկերտը¹⁸⁹: Սակայն կարակոյունլուների տիրապետության առաջին շրջանում հուլյումների տարածքը զգալիորեն կրճատվել էր՝ ընդգրկելով միայն համանուն քաղաքը հարակից գավառներով, Խլաթը (Ախլաթը), Մուշը և Խնուսը¹⁹⁰: Հետագա քաղաքական վայրիվերումները, մաս-

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, s. 156.

¹⁸⁸ Шапаф-хан, стр. 403.

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 415-416:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 419-420:

նավորապես՝ ակկոյունլունների տիրապետության ընթացքում տիրույթներից ժամանակավորապես զրկվելը (15-րդ դ. 2-րդ կեսին) լուրջ հետևանքներ չունեցան, և Բիթլիսի քրդերին հաջողվեց պահպանել հուլյումների հիմնական մասը: Օսմանյան նվաճումները կարևոր նշանակություն ունեցան ռոժնկիների համար, որոնց ներկայացուցիչն էր, ի դեպ, Սելիմ 1-ին Ահեդի (1512-1520) ժամանակակից և քրդական աշխարհում մեծ հռչակ վայելող Մուլա-Իդրիսը: Հարկ է նշել, որ այս հուլյումները վերջնականապես ձևավորվեց հենց թուրքական տիրապետության հաստատման սկզբում՝ 16-րդ դ. 1-ին կեսին: Խնուսի առանձնացմանը զուգընթաց, Բիթլիսի տիրակալները բեսյան քրդերից ետ գրավեցին Մուշի արևելյան ընդարձակ հատվածը՝ Ողականը կամ Ավխաքանը (1516 թ.)¹⁹¹, իսկ Հաքարիից՝ Կարճկանը և Գյավաշն իր Աղթամար բերդով (1532-1533 թթ.)¹⁹²: Միաժամանակ, հուլյումների կարգավիճակով 1534 թ. Բիթլիսից առանձնացավ Խիզանը: Ավելի ուշ՝ հավանաբար 17-րդ դ. 1-ին կեսին, օսմանյան իշխանություններին հաջողվեց Բիթլիսի կազմից հանել նաև Խլաթը (Ախլաթ), որը վերածվեց սովորական սանջակի¹⁹³: 1650-ական թթ. Բիթլիսի հուլյումների տարածքի և սահմանների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Էվլիյա Չելեբին¹⁹⁴: Ըստ այդմ, Բիթլիսի հուլյումների (հետևաբար՝ նաև Վանի էյալների) հյուսիսային սահմանը ձգվում էր Հավատամքի (օտար հորջորջմամբ՝ Շարաֆեդդին) լեռնաշղթայով և Մանազկերտի դաշտի հարավային եզրամասով մինչև Խլաթի հյուսիսարևմտյան սահմանագլուխը՝ բաժանելով հուլյումները Էրզրումի էյալների Խնուս¹⁹⁵ և Մանազկերտ սանջակներից: Արևմուտքում հուլյումների սահմանագլուխն էին կազմում Ճապաղջուր (թրք.՝ Çebakçur) սանջակը և Գենջի հուլյումները, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Խուլփի (միջնադարյան ձեռագրերում՝ «Կողբ» կամ

¹⁹¹ Шапаф-хан, стр. 471.

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 158, 472:

¹⁹³ Ստույգ ժամանակն անհայտ է հայտնի չէ: Շարաֆ-խանը Խլաթը ներկայացնում է որպես իր կառավարմանը ենթակա Բիթլիսի բաղկացուցիչ մասերից մեկը (նույն տեղում, էջ 397): Սակայն հեղինակը «Բիթլիսի վիլայեթի» մեջ է հիշատակում նաև Խնուսը (էջ 400), որը, իր իսկ տվյալներով, արդեն 16-րդ դ. 1-ին քառորդին առանձին սանջակ է եղել, իսկ 1534 թվականից՝ մտել Էրզրումի էյալների մեջ (տե՛ս Birken, նշվ. աշխ., էջ 148): Փաստորեն, Բիթլիսի կազմում Խնուսի հիշատակումը չի արտացոլում տվյալ ժամանակաշրջանի վարչական կառուցվածքը: Նույնը կարելի է ասել նաև Խլաթի մասին:

¹⁹⁴ Evliya Çelebi, s. 88-89.

¹⁹⁵ Չելեբին Խնուսի փոխարեն սխալմամբ նշել է Նամրվանը (Նարիման, հայերեն՝ Մամրվան), որը, գտնվելով Էրզրում քաղաքից հյուսիս-արևելք, չէր կարող սահմանակից լինել Բիթլիսի հուլյումներին:

«Կողբայ երկիր», թրք.՝ Kulṣ)¹⁹⁶ և Հազգոյի կամ Սասունի հուքյումները (վարչականորեն բոլորն էլ մտնում էին Դիարբեքիրի էյալերի մեջ): Ընդ որում, այդ հատվածում սահմանագիծն ամենայն հավանականությամբ անցել է Անդոկ-Ծովասար լեռնագագաթով՝ Վանի էյալերին թողնելով Սասունի հյուսիսային մի շարք գավառակներ, որոնք կազմում էին տեղի հայկական կիսանկախ իշխանության տարածքը (տե՛ս 2.2 ենթագլուխ): Հարավում Բիթլիսին սահմանակից էին Վանի էյալերի Զոռկան և Շիրվան սանջակները, ինչպես նաև Խիզանի հուքյումները: Արևելքում սահմանն անցնում էր Գյոզալդարայի (Ազնվաց ծոր) և Կարեզի (Կեցան գետի արևմտյան ճյուղը) ջրբաժանով՝ առանձնացնելով Բիթլիսը Կեցան (թրք.՝ Բեսան կամ Քեսանի) սանջակից: Այնուհետև Կորդվաց (Շատախի) լեռնաշղթայով շրջվելով արևելք և, հարավում թողնելով Վանի էյալերի Կարկառ, Մոկս և Շատախ սանջակները՝ սահմանագիծը հասնում էր մինչև Հաքարիին ենթակա Ոստան: Բիթլիսին հյուսիսից անմիջականորեն սահմանակից էին նաև Խլաթը, որից այն բաժանված էր Նեմրութ լեռնագագաթով (3050 մ), և Դատվանի սուբաշիությունը, որը 17-րդ դ. 50-ական թթ., ինչպես նշել ենք, մտնում էր Վանի սանջակի մեջ: Այսպիսով, 1650-ական թթ. հուքյումների մասն էին կազմում Բիթլիս քաղաքի շրջակայքը՝ Տատիկ և Գյոզալդարա (պատմ.՝ Ազնվաց ծոր) նահիե-գավառակներով, Քեֆենդուրը կամ Քեֆենդիրը¹⁹⁷, Շատախը (Բիթլիսից հարավ՝ համանուն կենտրոնով, կոչվել է նաև Բայկան կամ Բայխի)¹⁹⁸, Վանա լճի հարավային՝ Դատվանից Ոստան ձգվող ափամերձ Գյավառ¹⁹⁹, Կարճկան կամ Սորբ²⁰⁰ և Գյավաշ (պատմ. Ռշտունիք) նահիեները,

¹⁹⁶ Այստեղ կրկին հեղինակը սխալմամբ Բիթլիսին սահմանակից նշել է Թերջիլը, ինչն անհնար է, քանի որ վերջինս ընկած էր Խուլփից գգալիորեն հարավ-արևմուտք:

¹⁹⁷ Արաբ.՝ قفندير: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի այն Բիթլիսի հուքյումների նահիեներից էր՝ սուբաշիության կարգավիճակով: Տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 81: Գտնվում էր Բիթլիս (Բաղեշ) քաղաքից ավելի քան 12 կմ հարավ-արևմուտք՝ Բաղիշո-ջրի (Բիթլիս-սու) աջ ափին: Տե՛ս J. G. Taylor, նշվ. աշխ., „Map of Part of Kurdistan, illustrating the Journeys and Researches of Mr. Consul Taylor” (Scale: 1:10 English Miles, էջ 21-22, ներդիրում): Հայկական ձեռագրական աղբյուրներում՝ «Քլնտուր»: Տե՛ս ՄՄ 1717, թ. 165բ: ՄՄ 5613, թ. 292բ:

¹⁹⁸ Տե՛ս Коллюбакин, նշվ. աշխ., т. 8, ч. 2, էջ 88: Ղ. Ինճիճյանը հիշում է «Պայգան» անունով՝ որպես «գաւառ ինքնագլուխ. ուր նստի պէյ մասնաւոր»: Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 180: Գտնվում էր Բիթլիս (Բաղեշ) քաղաքից շուրջ 11 կմ հարավ՝ Բաղիշո-ջրի (Բիթլիս-սու) ձախ ափին:

¹⁹⁹ Տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 89: Արաբ.՝ كوار - Gevar: Չելեբիի երկի հայերեն թարգմանության մեջ տեղանունն աղավաղվել է և դարձել «Քևոր», ինչը ձեռագրի սխալ ընթերցման արդյունքն է: Տե՛ս ԹԱ-3, էջ 199:

²⁰⁰ Evliya Çelebi, նույն տեղում. Sorṣ (صورپ): Հայկական աղբյուրներում՝ Սորբ, Վանա լճի հարավային ափին գտնվող համանուն ավանի անունով: Տարօրինակ կերպով, հայերեն թարգմանության մեջ այն բացակայում է: Բացի այդ, հեղինակը հուքյումների «գլխավոր» (başluce) նահիեների շարքում հիշատակում է նաև Զե(հ)րդեխանը (օսմանյան թուրքերեն՝ زرده خان): Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

Մոտկանը (թրք.՝ Mudiki)²⁰¹, Խույը (թրք.՝ Huyut < պատմ.՝ Խոյթ), Մուշը²⁰²: 18-րդ դ. վերջին հուլյումներին է ենթարկվել նաև Զոռկանի հարավարևմտյան՝ Բաղիշո ջրի անմիջական ձախ ափին ընկած շրջանը, որը կենտրոնական ավանի անունով կոչվում էր Կիգան կամ Կիրկան^{202ա}: Մեր հաշվարկներով, նշված սահմաններում Բիթլիսի հուլյումները զբաղեցնում էր շուրջ 10600 կմ² տարածություն²⁰³:

Հետագա տասնամյակներին հուլյումների սահմանները և տարածքը լուրջ փոփոխություններ կրեցին: Դեռևս 16-րդ դ. սկզբին ռոմեյի վերնախավի տարբեր խմբավորումների միջև առկա հակասությունները հանգեցրել էին Բիթլիսի հուլյումների փաստական մասնատմանն արևմտյան (Մուշ, երբեմն՝ նաև Խնուս) և արևելյան (Բիթլիս, Խլաթ) հատվածների²⁰⁴: Այս տարանջատումը հետագայում ավելի խորացավ, և արդեն 16-րդ դ. երկրորդ կեսից սկզբնաղբյուրների հիմնական մասում Մուշը հանդես է գալիս որպես առանձին վարչամիավոր: Սակայն ուշագրավ է, որ Էվլիյա Չելեբիի կողմից Բիթլիսի հուլյումների սահմանների նկարագրությունն անուղղակիորեն ցույց է տալիս, որ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին Մուշն այնուամենայնիվ շարունակում էր դիտվել թեկուզ՝ ձևակա-նորեն, հուլյումների բաղկացուցիչ մասը²⁰⁵: Միայն 18-րդ դ. 1-ին կեսին Մուշը վերջնա-կանապես առանձնացավ Բիթլիսից, որը խաների քաղաքական իշխանության թուլացման արդյունք էր: Այդ գործում հատկապես վճռական դեր խաղաց Մուշի նշանավոր Ալաեդդին (Ալադին) բեյը, որն իր ձեռքում կուտակելով մեծ իշխանություն՝ 1741 թ., ըստ

²⁰¹ 16-րդ դ. օսմանյան աղբյուրները Մոտկանի տարածքում հիշում են Բողնուտ կամ Բողնարդ (թրք.՝ Buğnat), Գզեխ (պատմ.՝ Գզեղիս, թրք.՝ Gizeh, հանդիպում է տեղանվան Kirenc աղավաղումը, արաբ.՝ كرج > كرج) և Ամուրեկ (հայերեն՝ «ամուրն»-«բերդ») նահիեները: Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 46: Шапаф-хан, էջ 477:

²⁰² 16-17-րդ դդ. հայկական ձեռագրական հիշատակարաններում այս իշխանությունը հիմնականում հիշատակվում է «երկիր Բաղիշոյ» ձևով: Տե՛ս ՄՄ 6273, թ. 232բ: ՄՄ 9027, թ. 30բ: ՄՄ 6332, թ. 243ա: ԺԷ-Գ, էջ 869: Ուշագրավ է նաև «աշխարհն Աղծնեաց» կամ «Աղծնեաց երկիր» («երկիր Խողծնեաց», ինչը կապվում է Աղծնիքի անունը հնագույն Խողծ բերդի հետ նմանակման հետ) պատմական ձևը: Տե՛ս ԺԷ-Բ, էջ 457, 459, 850: Ի դեպ, 15-րդ դ. Խողծի երկիր է կոչվել Կարճկանը. «յերկրէն Խողծայ ի Սորբ անուանեալ գեղջէն»: Տե՛ս «Նօտարք Հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ընծայեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսբեցոյ Վարագայ վանաց վանականի», էջ 74-75:

^{202ա} Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 180: Հեղինակի տվյալները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ վարչամիավորը ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվել է «ընդ տիրութեամբ պէյի այլոց գաւառաց»: Ըստ էության, Կիգանը եղել է վիճելի տարածք Բիթլիսի հուլյումների և հարևան քրդական իշխանությունների միջև: Հայկական աղբյուրներում հանդիպում է նաև Քիքան ձևով: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856, թ. 7:

²⁰³ Բիթլիսի, ինչպես նաև մյուս հուլյումների և Վանի էյալետի զբաղեցրած տարածությունները հաշվարկել ենք ըստ՝ „Турция. Справочная карта” (масштаб 1:20000000, М., 1986) քարտեզի:

²⁰⁴ Шапаф-хан, стр. 442-443.

²⁰⁵ Evliya Çelebi, s. 89. «Հյուսիսում, **Մշո դաշտն անցնելով** (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.), Էրզրումի Նամրվանի (=Խնուսի) բեյի հողն է»:

էութեան, դարձաւ Վանի էյալէթի տարածքում նոր հուքումեթի հիմնադիրը: Ալաեդդինի հզորութեան և ինքնիշխանութեան մասին է խոսում այն փաստը, որ նա նույնիսկ Բիթլիսի խաներին «փոփոխէր ըստ կամի»²⁰⁶: Ղ. Ինճիճյանի տվյալների համաձայն, 18-րդ դ. վերջին - 19-րդ դ. սկզբին Մուշը պահպանում էր իր ինքնուրույնությունը: Այստեղ իշխում էին Ալաեդդինի ժառանգները, իսկ «խանն Բաղիշոյ **չունի զառաջինն իշխանութիւն ի վերայ Մշոյ, նոյնպէս փաշայն Վանայ չունի ինչ իշխանութիւն ի վերայ Մշոյ, բայց եթէ ըստ որում զիւլօրէք սորա ամի ամի ունին տալ զսովորական տուրս Վանայ ղովից (Վանի իշխողները - Գ. Բ.), և ըստ այսմ, համարի Մուշ ի սանճագացն Վանայ» (բոլոր ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.)²⁰⁷: Մուշի մեջ էին մտնում համանուն ընդարձակ սանջակը, որը բաղկացած էր առանձին բեյերի կողմից կառավարվող երկու մասերից՝ Մուշ և Չուխուր (Չխուր), Բուլանըխը (Վերին և Ներքին, վերջինս Ղ. Ինճիճյանի մոտ գավառակի կենտրոնի անունով կոչվում է Լիզ)²⁰⁸, Խուբը: Ոսպնբլուր - Մերջիմեկ կալէ Նույն շրջանում Բիթլիսի հուքումեթից, ինչպես արդեն նշել ենք, դուրս էր մնացել նաև Գյավաշը:**

Այսպիսով, 19-րդ դ. 1-ին կեսին Բիթլիսի խաների գերիշխանությունը պահպանվել էր միայն հուքումեթի հարավարևելյան փոքր հատվածում: Ընդ որում, նրանք դեռևս չէին կորցրել երբեմնի հզորությունը, և նրանցից կախման մեջ էր գտնվում Վանի էյալէթի հարավային սանջակների մի զգալի մասը (Շիրվանը, Խիզանը, Ջոռկանը, Կիզանը ևն)²⁰⁹: Բիթլիսի հուքումեթի մեծագույն՝ արևմտյան և հյուսիսային հատվածում 18-րդ դ. 1-ին կեսից գոյություն ուներ նոր կիսանկախ իշխանություն՝ Մուշ կենտրոնով: Վերջինիս բեյերը, լիովին թոթափելով Բիթլիսի գերիշխանությունը, փաստորեն, ձևական կախման մեջ էին գտնվում նաև Վանի բեյլերբեյից:

բ. Խիզան. Ընկած էր Բիթլիսից հարավ-արևելք՝ Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի Կեցան վտակի միջին ավազանում: Այստեղ հաստատված նամիրի քրդական ցեղի ճյուղերից մեկը 15-րդ դ. 1-ին քառորդին ընդունել էր Բիթլիսի գերիշխանությունը: Սակայն դարավերջին արդեն տեղի բեկերն այնքան էին հզորացել, որ ձեռք էին բերել

²⁰⁶ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 184:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 186:

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 199:

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 179-180:

զգալի ինքնուրույնություն²¹⁰: Հենց այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց, որ 1530-ական թթ. սկզբին նշված իշխանությունների միջև սկսվի լուրջ հակամարտություն, ինչն առիթ հանդիսացավ Խիզանի Սուլթան-Ահմեդ բեկի համար՝ 1533 թ. միանալու Բիթլիս արշավող Ուլամեի զորքին²¹¹: Այդ ծառայության դիմաց 1534 թ. Խիզանին հուլյումեթի կարգավիճակ շնորհվեց, իսկ Սուլթան-Ահմեդը դարձավ նորաստեղծ իշխանության առաջին կառավարիչը: Սկզբնապես Խիզանն ունեցել է բավական ընդարձակ տարածք՝ Բիթլիսի Տատիկ գավառակից (արևմուտքում) մինչև Մոկս (արևելքում), որն ընդգրկում էր Կեցանի Խորորս (Խորոզ), Կարասու, Խիզան, Շենաձոր վտակների ձորահովիտները, ինչպես նաև Սպարկերտի (Ջոջ-գետ) վերին հոսանքի շրջանում ընկած Նըզարը (քրդ.՝ Nizarê Azê) և Մամուտանքը՝ ինքնուրույն Արևելյան Տիգրիս թափվող Մոկաց-ջրի ավազանում: Սուլթան-Ահմեդի մահվանից հետո (ամենայն հավանականությամբ 1530-ական թթ. վերջին) այդ երկու տարածքներից ձևավորվեց Վանի էյալեթի Բերդադ-Նամիրան (Մամուտանք) սանջակը, և, փաստորեն, Խիզանի կազմում մնացին հուլյումեթի հյուսիսային հատվածը՝ վարչական կենտրոն համանուն բերդաքաղաքն իր շրջակայքով՝ այսպես կոչված Գավառը կամ Գյավառները (Խիզան գետակի հովտում)²¹², ինչպես նաև՝ Խորորսի կամ Գյուլփիկի (Կողբիկ) և Շենաձորի (Շինիձոր, քրդ.՝ Düryâ-Mârwan) գավառակները, որոնք միասին զբաղեցնում էին շուրջ 600 կմ² տարածություն: Ճիշտ է, Շարաֆ-խանի տվյալները ցույց են տալիս, որ 16-րդ դ. 2-րդ կեսին Բերդադ-Նամիրանը ժամանակ առ ժամանակ միացվել է Խիզանին²¹³, սակայն վերջինիս տրոհումն արդեն այնքան խոր արմատներ էր նետել, որ 17-րդ դ. սկզբին այս սանջակը կրկին առանձնա-

²¹⁰ Шапаф-хан, стр. 266.

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 267: Ինչպես հայտնի է, օսմանյան քաղաքականությունից դժգոհ Բիթլիսի Շարաֆ-խանը հարել էր կզըլբաշներին: Այդ պատճառով, օսմանյան արքունիքը Բիթլիսը հանձնել էր շահ Թահմասպին դավաճանած Ադրբեջանի (Ատրպատականի) կառավարիչ Ուլամեին, որը 1533 թ. գրավեց քաղաքը՝ սպանելով Շարաֆին (տե՛ս Զուլայան, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը, էջ 113-114):

²¹² Պետրոս ծ. Վարդապետ Կալիսկեցի, նշվ. աշխ., էջ 43: Հմմտ. ՀՊՊԹ, ԱԲ, գ. 253, թ. 33-34: Առանձին դեպքերում, ինչպես ցույց է տվել ուսումնասիրությունը, ժողովուրդը «գավառ» (բարբառային՝ «գյավառ») է կոչել վարչական կենտրոնը, որը հետագայում վերածվել է հատուկ անվան և ամրագրվել ինչպես տվյալ բնակավայրի, այնպես էլ վերջինիս անմիջական շրջակայքի վրա: Դրա ցայտուն օրինակներն են Գեղարքունիքի կենտրոնը՝ Գավառ կամ Գավառնի (քրդ.՝ Քյավառ) քաղաքը, Սասունի պատմական կենտրոն բերդաքաղաքի շրջանը՝ Գավառը (Կավառ), Վանա լճի հարավարևմտյան Դատվան գյուղաքաղաքին ենթակա ենթաշրջանը՝ Գավառ-Գյավառը: Այս անունով էր հայտնի նաև Մեծ Զաքի ձախակողմյան Նեհիլ-չայ վտակի հովտում գտնվող գյուղաքաղաքը՝ Դիզա-Գյավառը (Վանի նահանգում), որի անունով ամբողջ վարչամիավորը կոչվում էր Գյավառ (Գավառ):

²¹³ Шапаф-хан, стр. 268-270.

ցավ²¹⁴: Օսմանյան վարչական բաժանման ցուցակներում Խիզանի հուլյաններն առաջին անգամ հանդիպում է սուլթան Սուլեյման 1-ինի (1520-1566) ժամանակակից Կոջա Նիշանջի²¹⁵ և Ֆերիդուն-բեյի (1574 թ.)²¹⁶ երկասիրություններում: Ի միջի այլոց, հայկական ձեռագրական աղբյուրներում Խիզանի հուլյանները ևս հիշվատակվում է «երկիրս Հիզնայ (Խիզանայ)» կամ «Հիզնայ աշխարհ (աշխարհէն Հիզնայ)» անուններով²¹⁷:

Յավուք, հաջորդ դարերի սկզբնաղբյուրներում Խիզանի հուլյանների վերաբերյալ տվյալներն այնքան սակավաթիվ են և կցկտուր, որ շատ դեպքերում հնարավորություն են ընձեռում միայն մոտավոր ձևով որոշելու վերջինիս գրաված տարածքն ու սահմանները: Որոշակի բարդությունների հետ է կապված նաև Խիզանի կարգավիճակի հարցը: Էվլիյա Չելեբին թեև այն տարօրինակ կերպով չի հիշատակում իր կողմից օգտագործված Վանի էյալերի վարչական բաժանումն արտացոլող ցուցակներում (այն բացակայում է նաև «ընդարձակ ցուցակում»), սակայն Բիթլիսի հուլյանների սահմանների նկարագրությունը որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ 1650-ական թթ. կեսերին Խիզանը բեյերի կողմից կառավարվող առանձին վարչամիավոր էր²¹⁸: Խիզանի իշխողին հեղինակը նշում է նաև 1655 թ. հունիսի սկզբին մեր կողմից արդեն հիշատակված ռազմական շքերթի մասնակից սանջակ-բեյերի շարքում²¹⁹: Որպես հուլյաններ Խիզանը հանդիպում է նաև 1777-1787 թթ.²²⁰ և 1831 թ. օսմանյան առաջին վիճակագրության²²¹ ցուցակներում, թեև Ղ. Ինճիճյանի տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ 18-րդ դ. վերջին - 19-րդ դ. սկզբին այն ավելի շուտ եղել է հզոր հարևանի՝ Բիթլիսի հուլյանների ենթակայության ներքո և դիտվել վերջինիս գավառներից մեկը²²²:

Խիզանի հուլյանների մասին խոսելիս չի կարելի չանդրադառնալ վերջինիս կենտրոն համանուն քաղաքին: Վերջինս (աղբյուրներում՝ նաև «Հիզան», հազվագյուտ՝

²¹⁴ Kâtib Çelebi, նույն տեղում (կրկնում է Այնի-Ալիի ցուցակը):

²¹⁵ Kâtib Çelebi, s. 411.

²¹⁶ ԹԱ-2, էջ 200: Ֆերիդուն-բեյի մոտ՝ «Հարան» աղավաղումով (արաբ.՝ حران < خزان կամ خيزان: Հմմտ. Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 137): Ղ. Ինճիճյանի կողմից օգտագործված Ֆերիդուն-բեյի («արքունի դիանագիր») ցուցակում տեղանունը նշված է Խիզան ձևով:

²¹⁷ ՄՄ 6273, թթ. 175ա, 484ա: ԺԷ-Բ, էջ 73: Ի դեպ, որոշ հիշատակարաններում հանդիպում է Ֆերիդուն-բեյի 1-ին ցուցակում գրանցված «Խազան» տարբերակը: Տե՛ս ՄՄ 6273, 260բ: ԺԷ-Ա, էջ 424:

²¹⁸ Evliya Çelebi, s. 89. «Հարավակողմում Շիրվանի և **Հիզանի** (=Խիզանի) բեյերի հետ է սահմանակից»:

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 186:

²²⁰ „Yurt ansiklopedisi”, cilt 10, Istanbul, 1982-1984, s. 7552.

²²¹ Fazila Akbal, նշվ. աշխ., էջ 626:

²²² Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 179:

«Խզան» կամ «Խազան») կառուցված էր Կեցան գետի աջափնյակով հոսող նույն անունը կրող փոքրիկ վտակի դաշտահովտում: Որպես քաղաքային բնակավայր Խիզանը («Հիզան») հիշատակվում է դեռ 11-13-րդ դդ. հայկական աղբյուրներում²²³: Ընդ որում, բնակավայրը զարգացած միջնադարից հայտնի էր իր գրչական ու մշակութային կենտրոններով, ուր 14-17-րդ դդ. տասնյակ մատյաններ են ընդօրինակվել: Հենց ձեռագրական հիշատակարաններն էլ հնարավորություն են ընձեռում որոշակի պատկերացում կազմելու Հարավային Հայաստանի այս երևելի քաղաքի մասին: Մեզ հասու տվյալների քննությունը ցույց է տվել, որ Խիզանը բուռն զարգացում է ապրել 16-րդ դ. վերջերից և հատկապես 17-րդ դարում, ինչը պարզորոշ երևում է քաղաքի եկեղեցիների աճող թվից²²⁴: Եթե նախորդ դարերում այս բնակավայրում հիշատակվում է 3-4 սրբավայր (եկեղեցի), ապա քննարկվող ժամանակաշրջանում վերջիններիս թիվն արդեն հասնում էր 7-ի («ընդ հովանեաւ Է տաճար(ացս)» կամ «ընդ հովանեաւ Սուրբ եօթն խորանացս») ²²⁵: Խիզանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, որոնց թիվը, մեր հաշվարկներով, քաղաքի առավել բարգավաճ շրջանում (17-18-րդ դդ.) կազմել է 15000-20000 մարդ²²⁶: Խիզանը նշանավոր էր նաև իր շրջակա վանական համալիրներով (Ավագ Սուրբ Իսաչ կամ Սուրբ Կանանց վանք, Բարեձորո Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Գամաղիել ևն) և կից հայկական բնակավայրերով, որոնք կազմում էին մեկ ամբողջական մշակութային-տնտեսական ենթակառուցվածք²²⁷: Սակայն 19-րդ դ. 30-40-ական թթ. ողբերգական հետևանքներ ունեցան քաղաքի համար

²²³ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան, էջ 100: «Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի», քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպլեանի, Բարիգ, 1960, էջ 41:

²²⁴ Ցավոք, 17-րդ դ. հիշատակարաններն ամբողջապես չեն տպվել (քաջ է 1660-1700 թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածը): Չի հրատարակվել նաև 18-րդ դ. հիշատակարանների շարքը:

²²⁵ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», էջ 141, 250: ԺԷ-Ա, էջ 72-73, 147, 192, 201, 586: ԺԷ-Բ, էջ 114, 147: Հիշատակվող սրբավայրերը հետևյալներն են՝ Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Գևորգ («որ է սակաւ մի հեռի», իմա՝ քաղաքից դուրս էր), Սուրբ Գրիգոր, Սուրբ Հարություն, Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ, Սուրբ Սարգիս Զորավար (լիակատար անվանումը՝ «Սուրբ Սարգիս Զորավարին և որդւոյ նորին Մարտիրոսին»), Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկա: Դրանցից Սուրբ Հարությունը մենաստան էր (հավանաբար՝ նաև Սուրբ Գևորգը): Տե՛ս նաև ԺԷ-Ա, էջ 13, 34, 43, 88, 110, 112, 265, 302, 309, 312, 372 ևն: ԺԷ-Բ, էջ 233-234, 367-368:

²²⁶ Ժողովրդական ավանդության համաձայն, Խիզանն ունեցել է 4000-5000 տուն (այն է՝ 20000-25000) հայ բնակչություն:

²²⁷ Գավառի պատմամշակութային հուշարձանների մասին տե՛ս Նաթանեան, նշվ. աշխ., էջ 187, 192-196: «Լումայ», Տիփսիս, 1900, գիրք Ա, էջ 222: «Վասպուրական-Վանի վանքերը», Գ մաս, գրեց դկտ. Համագասպ Ոսկեան Մխիթարեան ուխտէն, էջ 839-852, 855-862, 875:

(և ընդհանրապես ողջ Հարավային Հայաստանի համար): Քրդական ապստամբական ելույթները Բադրխան-բեկի գլխավորությամբ, Բ. Դռան հակազդեցությունը և քրդական կիսանկախ իշխանությունների ոչնչացումը հատկապես աղետալի եղան տարածաշրջանի հայության համար՝ հանգեցնելով տասնյակ բնակավայրերի ավերմանը և, անգամ՝ ամայացմանը: Այս առումով հայահոծ Խիզան քաղաքի կործանումն ու վերացումը դրա առավել ցայտուն օրինակներից է: Այդ մասին որոշակի փաստեր թեև հայտնի չեն, սակայն ժողովրդի հիշողության մեջ անգամ 1880-ական թթ. պահպանվել էին տվյալներ այդ աղետի վերաբերյալ²²⁸: Կարծում ենք, որ Խիզանի ամայացման գործում էական դեր է կատարել ինչպես 1847-1849 թթ. օսմանյան բանակի ավերիչ արշավանքը, այնպես էլ 1840-ական թթ. սկզբին Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Տավրոսյան Հայաստան սկիզբ առած քրդական վաչկատուն ցեղերի տեղաշարժերի նոր հզոր ալիքը: Պ. Նաթանյանի վիճակագրության համաձայն՝ 1860-ական թթ. սկզբին քաղաքում մնացել էր ընդամենը 50 տուն հայ բնակիչ՝ Սուրբ Հարություն գործող եկեղեցիով²²⁹: Հետագա տարիներին այդ երևույթն է՛լ ավելի արագացավ: Դրանում իրենց չարագուշակ դերը խաղացին ինչպես քրդական ազգայնականությունը, այնպես էլ թուրքական իշխանությունների նպատակաուղղված հովանավորչությունն ու անգործությունը: 1860-ական թթ. Մոկսից տեղափոխված մոլեռանդ մոլլա Սաբաթուլլան (Սամբաթուլլա), հարևան գավառների քուրդ ցեղապետերի աջակցությամբ, խարդավանքների միջոցով յուրացրեց «շեյխի» տիտղոս (հոգևոր առաջնորդ) և համախմբելով տեղի քրդերին՝ սկսեց իրականացնել հայ բնակչության բացահայտ վտարումը Խիզանի շրջակա բնակավայրերից, ինչը, լիակատար թշնամական շրջապատման մեջ առնելով երբեմնի մարդաշատ քաղաքը, դարձավ վերջինիս հայաթափման և ամայացման պատճառ²³⁰:

²²⁸ Պ. Նաթանյանի տվյալներով քաղաքից «մէկ գիշերուան մէջ» տեղահանվել է 1500 ընտանիք (տուն, sic!): Տե՛ս Նաթանեան, նշվ. աշխ., էջ 187:

²²⁹ Նաթանեան, նույն տեղում: Ըստ Գ. Տեր-Բարսեղյանի 1853 թ. հաշվառման, Խիզանում քրդերի հետ մեջընդմեջ բնակվում էր միայն 5 տուն հայ բնակիչ: Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», Ջմիռնիա, 1879 , № 6 (յունիս), էջ 68 (վերատպություն «Արծուի Վասպուրական» ամսագրի 1858 թ. № 11-ից):

²³⁰ Սաբաթուլլայի, նրա որդի՝ տիբրահոնչակ շեյխ Ջալալեդդինի և նրանց աջակիցների ոճրագործությունների մասին տե՛ս Նաթանեան, նշվ. աշխ., էջ 168-182: Հմմտ. ՀՊՊԹ, Արխիվ, գ. 253, թթ. 33, 35: Հմմտ. Շահպազեան, նշվ. աշխ., էջ 89-90:

Այսպես, եթե 1870-ական թթ. սկզբին Խիզանում դեռ ապրում էր 13 տուն հայ²³¹, ապա 1870-ական թթ. վերջին բնակավայրն ըստ էության արդեն անբնակ էր²³²:

գ. Մահմուդի կամ Խոշաբի հուլյումներ. Շարաֆ-խանն այս իշխանության հիմնադիր է համարում կարակոյունլու Կարա-Յուսուֆի (1410-1420) ժամանակակից բոհտանցի Շեյխ-Մահմուդին: Հեղինակը նրա հետ է կապում ինչպես մահմուդի ցեղախմբի կազմավորումը, այնպես էլ անվանումը²³³: Սակայն հենց քուրդ պատմագրի լրացուցիչ տվյալները լուրջ հիմքեր են տալիս եզրակացնելու, որ այս՝ նախապես եզդիական մեծ ցեղախումբն իրականում ձևավորվել է Բոհտանում (Ջեզիրե), ամենայն հավանականությամբ 14-րդ դ.²³⁴, և նրա մեջ մտնող ցեղերի հիմնական մասը նույն դարի վերջին միայն տեղափոխվել է այն տարածքը, ուր կարակոյունլուների տիրապետության սկզբնական շրջանում էլ ձևավորվել է վերոհիշյալ հուլյումները: Ընդ որում, Էվլիյա Չելեբիի արժեքավոր մի տեղեկությունից պարզվում է, որ վերջինիս հիմքը հանդիսացել է Արճիշակ կամ Մահմադիկ (Մեհմեդիկ-դերեսի) գետի հովտում ստեղծված Արճակի իշխանությունը, որի կենտրոնը, ինչպես արդեն նշել ենք, համանուն բերդն էր²³⁵: Կարծում ենք, նախապես այն ենթարկվել է 14-րդ դ. վերջին - 15-րդ դ. սկզբին իրենց գերիշխանությունը նաև Վանա լճի արևելյան ավազանի մեծ մասում հաստատած Հաքարիի տիրակալներին: Այդ առումով ուշագրավ է, որ անգամ 16-րդ դ. 2-րդ կեսին մահմուդի իշխողներն ընդունում էին Հաքարիի խաների ավագությունը²³⁶: Ի դեպ, դա իր արտահայտությունն է գտել նաև 16-րդ դ. օսմանյան արքունիքի կողմից սահմանված Վանի բեյլերբեյ-փաշայի բանակի մարտակարգում, որով Մահմուդիի ռազմիկներն ընթանում էին Հաքարիի ջոկատներից հետո²³⁷: Կարա-Յուսուֆի կողմից Շեյխ-Մահմուդի ժառանգական իրավունքների ճանաչումը, ինչը, ըստ էության, նշանավորեց Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում նոր հուլյումների առաջացումը, ամենից առաջ նպատակ ուներ թու-

²³¹ Տևկանց Ե., նշվ. աշխ., էջ 229:

²³² Պ. Նաթանյանի տվյալներով նշված ժամանակ Խիզանում մնացել էր 1 տուն հայ բնակիչ: Տե՛ս նույն տեղում:

²³³ Шапаф-хан, стр. 349.

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 178, 354: Էվլիյա Չելեբիի տվյալներով՝ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին մահմուդին 120 ցեղերից կազմված խոշոր ցեղային կազմավորում էր (տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 178): Ուշագրավ է, որ մահմուդի ցեղերի մի մասը, այնուամենայնիվ, մնացել է Բոհտանում, որտեղ հանդիպում է նույնիսկ 19-րդ դ. վերջին քառորդին՝ «մահմաուկցի» ձևով: Տե՛ս Տևկանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 123:

²³⁵ Evliya Çelebi, s. 274.

²³⁶ Шапаф-хан, стр. 355.

²³⁷ Evliya Çelebi, s. 179.

լացնելու Հաքարին և կրճատելու վերջինիս ռազմաքաղաքական ազդեցության ոլորտը տարածաշրջանում: Մահմուդիներին հանձնվեցին Աշոտաբերդը (Kale-yi Ashut), որը համապատասխանում է Ղոթուրչայի ակունքների շրջանում գտնվող համանուն բերդին՝ Փական գյուղի մոտակայքում²³⁸, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Խոշաբ կամ Հայոց ձոր գետի ողջ վերին ավազանը՝ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Խոշաբ բերդաքաղաքով²³⁹: Համոզված ենք, որ նույն այս ժամանակ է նորաստեղծ հուլյումեթին անցել նաև Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի վերին հոսանքի շրջանը, ուր գտնվում էին Գավրկանքը (կենտրոնը՝ Ալչակալե կամ Աղջաղալա բերդ, տե՛ս 1.2 ենթագլուխ) և վերջինից հարավ-արևելք գտնվող Նորդուզը (Քարբահ)²⁴⁰: Հաքարիի դեմ ուղղված քաղաքականությունը շարունակեցին նաև Կարա-Յուսուֆի հաջորդները, իսկ 15-րդ դ. երկրորդ կեսից՝ նաև ակկոյունլուները, ինչը նպաստեց Մահմուդիի զգալի ամրապնդման ու ընդարձակմանը: Այսպես, 15-րդ դ. 60-ական թթ. հուլյումեթին անցավ Աղբակը, իսկ ավելի ուշ՝ անգամ Հաքարիի ողջ արևելյան հատվածը²⁴¹: Ընդ որում, Հաքարիին տեղի իշխողների վերատիրանալուց հետո էլ դեռ երկար ժամանակ Աղբակը, ամենայն հավանականությամբ, մինչև 16-րդ դ. 40-ական թթ. շարունակել է մնալ Մահմուդիի կազմում (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ): Հարկ է նշել, որ 15-րդ դ. ընթացքում հուլյումեթի կենտրոնը, փաստորեն, Արճակն էր²⁴²: Դրա հեռավոր արձագանքը պետք է համարել նույնիսկ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին արդեն մահմուդի խաների նստավայրը դարձած Խոշաբի և իր շրջակայքի՝ Վերին Արճակ (Erçek-i bala) երկրորդ անվանումը²⁴³: Ըստ

²³⁸ Կոչվել է նաև «Աշոտի դուռ» (քրդերեն՝ Dârgâ Aşud: Տե՛ս Միրախորյան Մ., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 48-50: Հմմտ. ՊԲԲ-1, էջ 225: Է. Վասիլևան սխալմամբ նույնացրել է Հաքարիի Աշուֆա ավանի հետ՝ Ջուլամերիկից հարավ, Մեծ Զաբի ափին (Шараф-хан, էջ 530): Հանդիպում է նաև տեղանվան արաբագիր قلعه آشوب – Kale-yi Ashub աղավաղված տարբերակը (Kâtib Çelebi, s. 419):

²³⁹ Шараф-хан, стр. 349. Ըստ Էվլիյա Չելեբիի, Խոշաբը մահմուդիներին էր անցել Հիջրայի 800 թ. (1397-1398 թթ.): Տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 272: Մենք, սակայն, նախապատվությունը տվել ենք քուրդ պատմագրի տվյալներին (չմոռանանք, որ Չելեբիի մոտ հանդիպում են մեծաթիվ ժամանակագրական անճշտություններ և սխալներ):

²⁴⁰ Ուշագրավ է, որ 19-րդ դ. կեսին էլ Գավրկանքը և Նորդուզի արևմտյան հատվածը մտնում էին Մահմուդան («Մահմուտան») անունը կրող միասնական վարչամիավորի մեջ, ինչն արտացոլված է Գ. Տեր-Բարսեղյանի 1853 թ. վիճակագրության ցուցակներում: Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1879, թիւ 12, էջ 366:

²⁴¹ Шараф-хан, стр. 349. Հաքարիի արևմտյան մասը, այդ թվում՝ Բայ բերդը և Ջուլամերկը, հանձնվել էր դմբուլիներին (նույն տեղում, էջ 357):

²⁴² Ըստ Էվլիյա Չելեբիի մի տեղեկության՝ Արճակը «հնուց Մահմուդիի կենտրոնն էր» (տե՛ս Evliya Çelebi, էջ 274):

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 272: Ըստ այդմ, Մահմադիկի հովիտը կոչվել է Ներքին Արճակ: Նման ենթաբաժանումը կապված է Մահմուդիի հարավի և հյուսիսի ֆիզիկաաշխարհագրական առանձնահատկություններ-

էութեան, սա ենթակա վարչամիավորի՝ կենտրոնի անունով կոչվելու հաճախակի հանդիպող ցայտուն օրինակ է: Փաստերը, սակայն, ցույց են տալիս, որ օսմանյան նվաճման նախօրյակին Մահմուդի տարածքը զգալիորեն կրճատվել էր: Կարծում ենք, դրանում կարևոր դեր է խաղացել 1520-ական թթ. վերջին, երբ ապագա Վանի էյալեթի տարածքի մեծագույն մասը դեռևս գտնվում էր կզըլբաշների գերիշխանության ներքո, շահ Թահմասպ 1-ինի (1524-1576) դիվանի կողմից Մահմուդի տիրույթների ժամանակավոր հանձնումը դմբուլիներին²⁴⁴: Ճիշտ է, այդ վիճակը երկար չտևեց, սակայն, ինչպես երևում է Վանի էյալեթի վարչական առաջին բաժանման ցուցակներից, 1540-ական թթ. հուլյումներից առանձնացել էին Արճակը, Գավրկանքը և Աղբակը (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ): Մի փոքր անորոշ է Աշոտաբերդի հարցը: Չի բացառվում, որ 16-րդ դ. կեսերին Կոթուրի հետ միասին դմբուլիները տիրացել էին նաև այս շրջանին: Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, 1639 թվականից հետո Կոթուրչայի վերին ավազանը կրկին ընդգրկված էր մահմուդի բեյերին ենթակա, բայց առանձին սանջակի մեջ (Կոթուր), որն այլևս չէր մտնում հուլյումների կազմի մեջ: Փաստորեն, 16-րդ դ. 1-ին կեսին Մահմուդին պարփակվել էր Խոշաբ գետի վերին ավազանում, և, մեր կարծիքով, հենց այս ժամանակ էլ Արճակի առանձնացման հետևանքով հուլյումների կենտրոնը վերջնականապես տեղափոխվեց Խոշաբ բերդաքաղաք: Դրանով պայմանավորված, պաշտոնական փաստաթղթերում Մահմուդին սկսել է կոչվել նաև վերջինիս անունով: Տվյալ ժամանակահատվածում հուլյումները սահմանակից էր արևելքից՝ Կոթուրին, հարավ-արևելքից, Աղբակի կամ Մանկանեզի (օտարահունչ Mengene Dağları) լեռներով՝ Հաքարին, հարավից, Պաշատ լեռնագագաթով՝ Գավրկանքին, հյուսիսից՝ Արճակին, իսկ արևմուտքից՝ Վանին:

17-րդ դ. 1-ին կեսին ռազմաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակը տեղի իշխողներին հնարավորություն ընձեռեց կրկին զգալիորեն ընդարձակելու Մահմուդի տարածքը: Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում վերջինիս անցան Բանդիմահի (պատմ. Բերկրի կամ Առեստ), Մարմետ կամ Կարասու, Արճիշակ կամ Արճակ (Մահմադիկ) գետերի վերին ավազանները զբաղեցնող և մինչև 17-րդ դ. դմբուլիներին

րով: Լեռնոտ, հետևաբար՝ բարձրադիր, Խոշաբն ու Գավրկանքը համարվել են «Վերին», իսկ Մահմադիկի համեմատաբար ցածրադիր հովտում գտնվող Արճակը՝ «Ներքին» գավառներ:

²⁴⁴ Шараф-хан, стр. 351.

ենթակա Աբաղան ու Սուլեյման-Սարայը²⁴⁵, որով հուլիսի 1-ի հյուսիսային սահմանները հասան մինչև Ծաղկանց (Ալադաղ) լեռնաշղթան: Սրանով 1639 թվականից հետո մահմուդի ավատատերերի փաստական հսկողության տակ հայտնվեց թուրք-պարսկական սահմանի՝ Վասպուրականի կամ Կոթուրի լեռնաշղթայով մինչև Կոթուրչայ (Ղոթուրչայ) և նրա ձախակողմյան Ալանդ (Էլենդ, պատմ.՝ Աղանդոտ) վտակի ջրբաժանը հանդիսացող Ավրինդաղ լեռներ ձգվող հատվածը: Ընդ որում, մինչև 18-րդ դ. 70-80-ական թթ. Մահմուդիին էր պատկանել նաև Ալանդի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող համանուն գյուղախումբը (նահիե) Վասպուրականի կամ Կոթուրի լեռնաշղթայից արևելք, որը միայն այդ ժամանակ անցավ Պարսկաստանին²⁴⁶: Հավանաբար այս հատվածում սահմանագիծն անցնում էր Հաջիբեկ (3292 մ) լեռնագագաթով: Ամենայն հավանականությամբ, նույն տարիներին Խոշաբի խաներին հաջողվել է դարձյալ վերադարձնել 16-րդ դ. կորցրած տարածքների մի մասը: Մասնավորապես անհրաժեշտ է առանձնացնել Գավրկանքը, որը, ինչպես երևում է Ղ. Ինճիճյանի տվյալներից, 18-րդ դ. վերջին եղել է Մահմուդիի կազմում²⁴⁷: Մեր հաշվարկներով, իր առավել ընդարձակ սահմաններում, այն է՝ 17-18-րդ դդ., Մահմուդին զբաղեցնում էր շուրջ 7500 կմ² տարածություն: Մյուս կողմից, սակայն, նշված հուլիսի 1-ի հարավային և հյուսիսային հատվածները բավական թույլ էին կապված իրար հետ: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը Մահմուդիի տարածքի մեծ ձգվածությունն էր՝ Հաքարիի կամ պատմական Այգառքի լեռներից՝ հարավում, մինչև Ծաղկանց-Ալադաղ՝ հյուսիսում, որը պայմանավորում էր Աբաղայի և Սուլեյման-Սարայի զգալի կտրվածությունն ու ինքնուրույնությունը կենտրոնից: Մյուսը Մահմուդիի ցեղերի տարադավան պատկանելությունն էր: Ցեղապետ Հասան-բեկի կողմից իսլամի ընդունումը²⁴⁸ չհանգեցրեց մահմուդիների համընդհանուր մահմեդական-

²⁴⁵ Աբաղան 1596-1597 թթ. (< 1005) եղել է Վալի-բեկ դմբուլիի տիրույթը: Տե՛ս Սարաֆ-խան, էջ 360: Սուլեյման-Սարայը թեև նույնպես համարվում էր դմբուլիների տիրույթներից մեկը, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս Շարաֆ-խանի տեղեկությունները, նրանք այն երկար չեն պահել իրենց ձեռքում և հավանաբար արդեն 1580-ական թթ. մեկընդմիջտ զիջել են մահմուդիներին (նույն տեղում, էջ 362-364): Սուլեյման-Սարայն ավելի ուշ շրջանում (18-19-րդ դդ.) հայտնի էր Սարայ (Սարա) անունով և Մահմուդիի կազայի (գավառ) վարչական կենտրոնն էր Արճիշակ (Մահմադիկ-դերե) գետի ակունքների շրջանում ընկած Սարայի փոքրիկ դաշտում: Տե՛ս «Արճակ և Մահմուդի (Սարայ)» քարտեզ (մ. 1:300000) - «Վան-Վասպուրական» ատլաս, էջ 21:

²⁴⁶ Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 310:

²⁴⁷ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 157: Չի բացառվում, որ նշված ժամանակահատվածում հուլիսի 1-ի կազմի մեջ է եղել նույնիսկ Արճակը (հմմտ. վերջինիս երկրորդ՝ Ներքին Խոշաբ, անվանումը - Գ. Բ.):

²⁴⁸ Սարաֆ-խան, стр. 354.

նացմանը: Եզդի մահմուդիներն²⁴⁹ առանձնանալով Աբաղայում ստեղծել էին փաստացի ինքնավար իշխանություն, որին ենթարկվում էր նաև Սուլեյման-Սարայը (Ներքին Խոշաբ): Աբաղայում իշխում էր Չոբան-աղա կամ Չոբան-օղլու տոհմը²⁵⁰, որի երբևէ ունեցած մեծ ազդեցության մասին է խոսում Արճակի լճից հարավ-արևմուտք գտնվող Չոբան-օղլու (Չոբան-օղլի) գյուղի անունը²⁵¹: Ուշագրավ է, որ Խոշաբի և Աբաղայի տարբերակումը նկատելի է նաև հայկական ձեռագրական աղբյուրներում («Աբաղու երկիրն և Մահմտան»)²⁵²: 18-րդ դ. Աբաղայի իշխանությունը դարձավ Վանի բեյլերբեյների պարբերական հարձակումների թիրախը, որի հետևանքով այն աստիճանաբար այնքան թուլացավ, որ անկում ապրեց²⁵³: 1820-1821 թթ. Աբաս-Միրզայի կողմից հրահրված թուրք-պարսկական պատերազմը, որը հանգեցրեց Վանի էյալեթի ողջ հյուսիս-արևելքի երկարամյա ռազմակալմանը, ինչպես նաև 18-րդ դ. վերջից այստեղ հաստատված վաչկատուն քրդական ցեղերի վայրագությունները, վերջնական և մահացու հարված հասցրեցին Աբաղայի իշխանությանը²⁵⁴: Միաժամանակ վերջինս, փաստորեն, ամբողջովին կտրվեց և դուրս մնաց Մահմուդիի կազմից, թեև մինչև 1840-ական թթ. ձևականորեն շարունակում էր համարվել հուլյումեթի բաղկացուցիչ մասը: Ի դեպ, գրեթե նույն վիճակում էին հայտնվել Գավրկանքն ու Նորդուզը, որոնք 18-րդ դ. վերջերից ենթարկվելով Հաքարիից թափանցած քրդական արտոշի (հարտոշի, նաև՝ հարթուշի) ցեղային

²⁴⁹ Նույնը նկատելի է նաև այլ քրդական ցեղախմբերում (արտոշի կամ հարտոշի, դմբուլի, սիպկի ևն):

²⁵⁰ Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 315: ԹԱ-1, էջ 309: Հմմտ. Աբաղա բերդաքաղաքի «Չոբան-աղա կալեսի» անվանումը (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ): Աբաղայի իշխանության մասին գրեթե ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել: Ա-Դոյի հավաքած նյութերի շնորհիվ մեզ հայտնի է նրա նշանավոր տիրակալներից մեկի՝ Քոք աղայի մասին պահպանված ավանդապատում գրույցը միայն (տե՛ս ՎԲԷ, էջ 33): Վերջինիս ժառանգները՝ Աբաղայի եզդիների մի մասի հետ, 19-րդ դ. 20-ական թթ. վերջին տեղափոխվել էին Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստան՝ հաստատվելով Արագածի հյուսիսային լանջերին ընկած մի շարք գյուղերում, որոնցից գլխավորը Միրաքն էր, որը կոչվել է նաև «Քոք աղի գեղ»: Տե՛ս Ա-Դո, Քիւրդ ցեղապետները. «Հորիզոն», Թ., 1915, թիւ 9, էջ 2: Ուշագրավ է, որ Արագածի եզդիները 20-րդ դ. սկզբին դեռ պահել էին իրենց երբեմնի ցեղային անունը՝ մահլըմդա: Տե՛ս Շիրին, Եզդիներու կեանքէն. «Աշխատանք», Դ տարի, Եր., 1919, թիւ 5 (213), էջ 2:

²⁵¹ 1914 թ. Չոբան-օղլուն Վանի Կենտրոնական նահիեի (գյուղախմբի) գյուղերից էր: Տե՛ս «Վան-Տոսպ և Հայոց ձոր» քարտեզ (մ. 1:180000) - «Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 10:

²⁵² Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 307, 315-316: Հայերեն ձեռագրական հիշատակարաններում այս հուլյումեթն ավելի հաճախ հիշվում է տարածված «Մահմտանք (Մահմդանք)» կամ «Մահմուդանք» անուններով, թեև հանդիպում է նաև «երկիրն Խոշապայ» ձևը: Տե՛ս ՄՄ 6332, թ. 247բ: ԺԷ-Ա, էջ 202: ԺԷ-Բ, էջ 388, 396: ԺԷ-Գ, էջ 204:

²⁵³ Կառանձնացնեինք մասնավորապես 1716, 1762 և 1788 թթ. ավերիչ արշավանքները: Տե՛ս Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 307-308: Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 157-158:

²⁵⁴ Хыршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 290-291: Աբաղան Օսմանյան կայսրությանը վերադարձվեց միայն 1840-ական թթ. սկզբին, իսկ Սուլեյման-Սարայը, որը կազմված էր Ախոռիկի, Մոլլա-Հասանի և Սաթմանցի նահիեներից՝ 1848 թ.: Տե՛ս Чириков, նշվ. աշխ., էջ 590-591: МИБ-2, էջ 414:

միավորման որոշ ցեղերի ասպատակություններին, 19-րդ դ. 1-ին կեսին արդեն դուրս էին մնացել Խոշաբի փաստական վերահսկողությունից²⁵⁵: Մեր կարծիքով, այդ ցեղերի դեմ մղված պայքարի ժամանակ էլ ավերվել և ամայացել է Ակչակալե (Աղջաղալա, Կասրիկ) բերդը²⁵⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դ. 1-ին կեսին Մահմուդիի հուլյումները կորցրել էր տարածքի մեծագույն մասը՝ սահմանափակվելով Խոշաբ գետի վերին ավազանով (Վերին Խոշաբ)²⁵⁷:

դ. Հաքարիի կամ Ջուլամերկի (Ջուլամերիկ) հուլյումներ. Հաքարին (արաբերեն՝ al-Ĥakkāriyya, քրդ.՝ Hekkarî, թրք.՝ Hakkâri) Հարավային Հայաստանի հնագույն քրդական իշխանություններից էր: Առաջին անգամ այս տեղանունը հիշատակվում է 9-րդ դ. արաբական սկզբնաղբյուրներում (Կեղծ Վակիդի)²⁵⁸: Ավելի ուշ շրջանի (12-13-րդ դդ.) արաբ հեղինակների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ նախապես Հաքարին զբաղեցնում էր բավական սահմանափակ տարածք՝ ընդգրկելով Մեծ Զաբ գետի Շամդինան կամ Շեմդինան-սու վտակի ստորին հոսանքի, ինչպես նաև ավելի արևմուտք ընկած Ամադիայի կամ Իմադիայի (երբեմնի Աշուբի կամ Աշբոյի) շրջանները²⁵⁹: Ըստ էության, այն ընդգրկում էր պատմական Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգի հարավարևելյան Այգառք (Այգարք) գավառի տարածքը²⁶⁰, ինչը որոշակիորեն թույլ է տալիս վերջինիս հետ կապել «Հաքարի» օտարահունչ՝ արաբա-քրդական, տեղանունը: Հատկանշական է, որ միջնադարյան հայերեն ձեռագրերում Հաքարին, որպես կանոն, հիշատակվում է «**Հայքարայ երկիր**» ձևով, որն ավելորդ անգամ հաստատում է վերջինիս հայ-

²⁵⁵ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 6, թ. 12:

²⁵⁶ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 157:

²⁵⁷ Մահմուդիները որոշակի հետք են թողել հուլյումների տարածքի տեղանուններում: Հիշենք Խոշաբ գետի Մահմուդի և համանուն բերդի Կալե-ի Մահմուդի (Kale-yi Mahmudi) կրկնանվանումները (տե՛ս Կիրս-ков, նշվ. աշխ., էջ 486), Աբաղայի դաշտի թուրքերեն Mahmudi կամ Mehemdi düzlüğü անվանաձևը (տե՛ս Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 237), Արճիշակ-Արճակ գետանվան Մահմադիկ կամ Մեհմեդիկ-դերեսի տարբերակը, Մահմուդի (Մահմուդիե, նաև՝ Սարայ) կազան, Արճակի Մամդանց կամ Մանդան գյուղը (քրդերեն՝ Mâhîmdan-îg) ևն: Ի դեպ, 17-րդ դ. հայերեն հիշատակարաններից մեկում հանդիպումել ենք «**խօշաբայ դաշտն որ է Մահմդանք**» պարբերությունը: Տե՛ս ԺԷ-Ա, էջ 202 (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.):

²⁵⁸ Поладян А., Курды в VII-X веках (по арабским источникам), Ер., 1987, стр. 77.

²⁵⁹ Նույն տեղում: 1139-1140 թթ. (Հ. 534) Իրաքի (Արաբական Իրաք) կառավարիչ Իմադադդին Զանգին, նվաճելով և ավերելով Աշուբ (Աշիբ) կամ Աշբո բերդը, նրա տեղում կառուցեց նորը, որն իր անունով կոչեց Իմադիա (Ամադիա): Տե՛ս Шафар-хан, էջ 409:

²⁶⁰ Տեղադրությունը Բ. Հարությունյանի: Տե՛ս Հարությունյան Բ., «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» քարտեզ, մ.՝ 1:230000 .- «Հայաստանի ազգային ատլաս», հտ. Բ, էջ 30-31:

կական ծագումը (Այգառ/ր/ք > Հայգար > Հայքար, որից՝ «Հայքարայ երկիր»)²⁶¹: Ամենայն հավանականությամբ, արաբական տիրապետության շրջանում Կորճալքի հարավ-արևելքը հայտնի էր Հաքարի (ալ-Հաքքարիյա) անունով, որն էլ հետագայում փոխանցվել է այստեղ հաստատված քրդական ցեղերի միավորմամբ ձևավորված իշխանությանը: Վերջինիս վաղ շրջանի պատմությունը, ըստ էության, անհայտ է: Այս առումով հատկապես մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել Հաքարիի և Վասպուրականի թագավորության փոխհարաբերությունների հարցը (չենք բացառում, որ այն 10-11-րդ դդ. ենթարկվել է Արծրունիների գերիշխանությանը): Ակնհայտ է, սակայն ակնհայտ է, որ 1021 թ. Վասպուրականի թագավորության կործանումը, ինչպես նաև 11-րդ դ. 2-րդ կեսին Հայաստանի նվաճումը սելջուկ-թյուրքերի կողմից, էապես խթանեցին Հաքարիի հետագա հզորացմանն ու ծավալմանը: Ինչպես ցույց է տալիս տեղի գահերեց (խանական) գերդաստանի՝ «Կարա-Օսման» սելջուկներից սերելու ավանդազրույցը²⁶², քուրդ ավագանին, ընդունելով նորահայտ նվաճողների գերիշխանությունը, միաժամանակ սերտորեն համագործակցել է նրանց հետ: Հենց այդ շրջանից էլ Հաքարիի իշխողներն աստիճանաբար նվաճեցին նախկին Վասպուրականի թագավորության մեծագույն մասը՝ դրանով լցնելով հայ ազնվականության գաղթի կամ ոչնչացման հետևանքով առաջացած «իշխանության վակուումը»: Արդեն մոնղոլական իշխանության քայքայման շրջանում (14-րդ դ. 1-ին կես) Հաքարին Հայկական լեռնաշխարհի առավել հզոր քրդական իշխանություններից մեկն էր, որի կազմում ընդգրկված էին ոչ միայն Մեծ Զաք և Խաբուր (Արևելյան Խաբուր) գետերի վերին հոսանքի շրջանում ընկած գավառները՝ Աղբակը, Գավառը (Գյավառ), Զուլամերկը (Զուլամերիկ), Օրամարը, Չալը, Բեյթ-ուլ-Շաբաբը, Ֆառաշինը ևն, այլև Վանա լճի ավազանի ողջ արևելյան, մասամբ՝ հյուսիսային շրջանները, այդ թվում՝ Վան քաղաքը, ինչպես նաև Ոստանը, Գյավաշը, Կարճկանը, Շատախը²⁶³: Մեր

²⁶¹ ՄՄ 6273, թ. 95բ: Հմմտ. «Ժ-դ դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 621. «**գլարոնն Հայքարայ**»: Հայկական աղբյուրներում զուգահեռ նշվում է «**ճուլամերկ**» («ճուլամերիկ») տարբերակը՝ հուլյումեթի կենտրոնի անունով: Տե՛ս մասնավորապես Հաաքարան, էջ 45:

²⁶² محمد امين زكى بك، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، من اقدم العصور التاريخية حتى الآن، بيروت، ١٩٨٥، ص. ٤١٩ (Muhammad Amin Zeki bek, Khulasat tarikh al-Kurd wa Kurdistan, min aghdam al-usur al-tarikhia hattan alan, Beyrut, 1985, s. 619. Այսուհետև՝ Zeki bek).

²⁶³ 14-15-րդ դդ. Հաքարիի իշխանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 137-143:

կարծիքով, այդ ընթացքում, մասնավորապես՝ Կորճայքի կենտրոնական գավառները նվաճելիս, Հաքարիի տիրակալներն ընդունեցին «Շամբո» տոհմանունը (որտեղից երկրամասի Şamboi քրդական զուգահեռ անվանումը)²⁶⁴, որը, անտարակույս, նշված տարածքում դեռ անտիկ պատմագրությունից հայտնի «Սամբատի (իմա՝ Սմբատի) կամ Շամբատի ազգ» էթնոնիմի հեռավոր արձագանքը պետք է համարել²⁶⁵: Ուշագրավ է, որ այստեղ նույնիսկ 19-րդ դ. 1-ին կեսին պահպանվել էին Սմբատ (հնագույն՝ Շամբատ կամ Շամբաթ)²⁶⁶ անձնանունը վկայող առանձին վայրեր, որոնցից հիշատակության է արժանի Մեծ Զաբի ձախափնյակում գտնվող Զիլո (Զողա) լեռների Շեմբատ կամ Շամբատ (Schembat) լեռնագագաթը (այժմ՝ Սումբուլ-դաղ, 3560 մ)²⁶⁷: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Հաքարիի՝ որպես կիսանկախ իշխանություն ձևավորման գործում խիստ ակնառու է Կորճայքում և Հարավային Վասպուրականում գոյատևած հայ ազնվականության դերը, որի մի զգալի մասը, չկարողանալով դիմագրավել քրդական ճնշմանը, ժամանակի ընթացքում մահմեդականություն էր ընդունել և կորցրել ազգային դիմագիծն ու ծուլվել, միաժամանակ՝ պատմամշակութային հարուստ ժառանգություն փոխանցելով նորահայտ եկվորներին: Այս կապակցությամբ հատկանշական են Հաքարիի քրդերի մոտ, որոնք գերազանցապես պատկանում էին արտոշի (հարտոշի, արթուշի) խոշոր ցեղային միավորմանը, անգամ 20-րդ դ. սկզբին լայն տարածում գտած ավանդազրույցներն իրենց հայկական ծագման մասին²⁶⁸:

Սակայն 14-րդ դ. նման ընդարձակ սահմանները կայուն և վերջնական չէին: Նույն դարավերջին Լենկ-Թեմուրի նվաճումների հետևանքով Հաքարիի իշխանությունը,

²⁶⁴ Шараф-хан, стр. 153. Badger, նշվ. աշխ., էջ 209-210: Հմմտ. նաև Սմբատ անձնանունի հայերեն խոսակցական «Սըմբո» տարբերակը:

²⁶⁵ Ս. Երեմյանն այն վերականգնում է որպես «Ազգն Շամբատայ» (տե՛ս «Հայաստանը մ.թ.ա. 66 - մ.թ. 224 թթ.» քարտեզ - «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. 1, Եր., 1971): Շարաֆ-խանը, վկայակոչելով քրդական ավանդազրույցը, «Շամբոն» կապում է «շաբաթ» բառի հետ (իմմտ. պրս. şambē), որը, անշուշտ, ավելի ուշ շրջանի ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք է:

²⁶⁶ Տե՛ս Մովսես Խորենացու մոտ. «Բայց ծանի՛ր, զի **Սմբատս** անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն՝ ճշմարտութեամբ **Շամբաթ** է...» (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.): Տե՛ս «Հայոց պատմություն», Եր., 1981, էջ 82, 236:

²⁶⁷ Ainsworth W.F., նշվ. աշխ., էջ 245: Ամենայն հավանականությամբ լեռն իր անունը ստացել է պատմական Սմբատաբերդից:

²⁶⁸ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 7, թ. 12-13:

փաստորեն, կորցրեց Վանը²⁶⁹: Հաջորդ հարյուրամյակում Հաքարիի դեմ համառ պայքար ծավալեցին կարակոյունլու և ակկոյունլու թուրքմեն կառավարիչները: Ինչպես արդեն նշել ենք, 15-րդ դ. 1-ին քառորդին Կարա-Յուսուֆի գործուն ջանքերով Հաքարիի տարածքի մի մասում ձևավորվեց Մահմուդիի իշխանությունը: Սակայն Հաքարիին լուրջ հարված հասցրեց հատկապես ակկոյունլու Ուզուն-Հասանը (1467-1478), որի օրոք տեղի մելիքները²⁷⁰ նույնիսկ ամբողջությամբ կորցրեցին իրենց իշխանությունը, որը մասնատվեց մահմուդիների և դմբուլիների միջև²⁷¹: Սակայն այդ քաղաքականությունն ի վերջո չհանգեցրեց Հաքարիի լիակատար ոչնչացմանը: Վերջինիս իշխողներին 15-րդ դ. վերջին հաջողվեց ետ վերադարձնել նախկին տիրույթների մեծագույն մասը՝ ներառյալ Վանն իր շրջակայքով մինչև Վան ներառյալ²⁷²: Հաքարիի հուլյումեթի վերջնական կազմավորման համար վճռական նշանակություն ունեցան 16-րդ դ. 1-ին կեսի թուրք-պարսկական պատերազմները: Ճիշտ է, այդ ընթացքում Հաքարիի կազմից մեկընդմիշտ դուրս մնաց Վանն իր շրջակայքով, սակայն, միևնույն ժամանակ Բ. Դուռը ճանաչեց տեղի՝ արդեն խան տիտղոսը կրող, ավատատերերի ժառանգական իրավունքները Մեծ Զաբի և Արևելյան Խաբուրի վերին ավազանները զբաղեցնող լեռնային ընդարձակ երկրամասում կամ բուն Հաքարիում, որը և կազմեց հուլյումեթի տարածքի հիմնական մասը: Ընդ որում, օսմանյան նվաճումով Հաքարիի կենտրոնը վերջնականապես դարձավ Մեծ Զաբի աջափնյակում գտնվող նշանավոր Զուլամերկ կամ հայկական աղբյուրների Զուլամերկ-Ճուլամերիկ բերդաքաղաքը (պատմ.՝ Զոմար կամ Զլայմար)²⁷³: Հետ այդու հուլյումեթը պաշտոնական վավերագրերում սկսեց գրանցվել նաև երկրորդ անվանումով:

Ինչպես ցույց են տալիս Շարաֆ-խանի տվյալները, 16-րդ դ. Հաքարիի խաների նստավայրն իրականում եղել է Զուլամերկից մի փոքր հարավ-արևմուտք գտնվող Բայ կամ Բայան (քրդ.՝ Qâlâ-Bawa) բերդը²⁷⁴: Հաքարիի սահմանների ձևավորումը որոշա-

²⁶⁹ Шапаф-хан, стр. 153-154.

²⁷⁰ Հաքարիի քուրդ իշխողները 15-րդ դ.: Տե՛ս Шапаф-хан, էջ 154, 158:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 155-156, 349, 357 ևն:

²⁷² Նույն տեղում, էջ 157: Kâtib Çelebi, s. 419. Հմմտ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 149:

²⁷³ Kâtib Çelebi, նույն տեղում:

²⁷⁴ Шапаф-хан, стр. 158. Հմմտ. Kâtib Çelebi, էջ 421: Ainsworth, նշվ. աշխ., էջ 245: Է. Վասիլևսկան սխալմամբ այս բերդը նույնացնում է Զուլամերկից հարավ-արևելք ընկած, Մեծ Զաբի Շամդինան վտակի հյուսիսային ճյուղը հանդիսացող Խումարո-չայի հովտում գտնվող համանուն գյուղի հետ (տե՛ս Шапаф-хан, էջ 516):

կիրեն կախված էր նաև հարևան իշխանությունների, հատկապես՝ Բոհտանի (Ջեզիրե) և Բիթլիսի դեմ մղվող մշտական միջցեղային կռիվներից: Դրանց հետևանքով Հաքարիի տիրակալները 1532-1533 թթ. կորցրեցին Աղթամարը, Գյավաշը և Կարճկանը (տե՛ս Բիթլիսին նվիրված հատվածը)՝ իրենց ձեռքում պահելով միայն Ոստանը: Միաժամանակ, 16-րդ դ. 1-ին կեսին Ջուլամերկի խաներից կախման մեջ հայտնվեց Մոկսի իշխանությունը, որի կառավարիչները մինչ այդ ընդունում էին Բոհտանի գերակայությունը (տե՛ս 1.2 ենթագլուխ): Հաջողությամբ ավարտվեց նաև Մահմուդիի դեմ մղվող երկարատև պայքարը, որի շնորհիվ նույն ժամանակաշրջանում Հաքարիին կրկին միացվեց Աղբակը²⁷⁵: Վերջինիս կենտրոնը՝ Բաշկալե (պատմ. Հադամակերտ) բերդաքաղաքը, դարձավ տեղի խաների երկրորդ նստավայրը²⁷⁶: Հաքարիի գերակայությունն ընդունում էր նաև հարևան Շատախի հայկական իշխանությունը, որի մասն էր կազմում նաև Ջոել (պատմ. Ջոայլ, նաև՝ Ջոդայլ) հինավուրց բերդն Արևելյան Տիգրիս-Բոհտանի Ջոելաջուր կամ Եզնաձոր (Եզդինան) վտակի հովտում՝ մայր գետին միախառնման մոտ (թրքական աղբյուրներում՝ Zeril)²⁷⁷: Կախման մեջ գտնվող կիսանկախ իշխանությունների և սանջակների հետ միասին (Մոկս, Շատախ, Ոստան) Հաքարին մինչև 19-րդ դ. 40-ական թթ. զբաղեցնում էր Վանի էյալեթի ողջ հարավային մասը: Ի դեպ, Ոստանի տարածքով հուլյանների հյուսիսարևմտյան սահմանագծի մի հատված դուրս էր գալիս Վանա լճի ափ²⁷⁸: Հյուսիսում հուլյանները Աղբակի կամ Մանկանեզի և Հաքարիի (պատմ. Այգառքի) լեռնաշղթաներով բաժանվում էր Մահմուդիից: Հյուսիս-արևմուտքում Հաքարին սահմանակից էր Բիթլիսի հուլյաններին և Վանի սանջակին: Արևմուտքում Հաքարիի անմիջական հարևաններն էին Վանի էյալեթի Սպարկերտ և Բերդաղ (Մամուտանք-Նամիրան) սանջակները, ինչպես նաև Բոհտանի (Ջեզիրեի) հուլյանները, որը վարչականորեն մտնում էր Դիարբեքիրի էյալեթի մեջ: Ընդ որում, վերջինիս հետ սահմանը ձգվում էր Արևելյան Տիգրիս (Բոհտան) և Արևելյան Խաբուր գետերի ջրբաժան Զուդի-դաղ լեռնաշղթայով (պատմ. Արարադի լեռներ): Հարավից Հաքարին սահմանակից էր Բահդինանի կամ Ամադիայի (տարբեր ժամանակ-

²⁷⁵ Шараф-хан, стр. 349, 351.

²⁷⁶ Чириков, նշվ. աշխ., էջ 477: Percy, Highlands, p. 241. Հաքարիի տիրակալներն ունեցել են նաև այլ նստավայրեր: Դրանցից հայտնի էր Արջանցի բերդը (քրդերեն հնչողությամբ՝ Ârjanis կամ Ârdanis), որը գտնվում էր Ջուլամերկից հյուսիս-արևելք՝ Մեծ Զաբի աջափնյակում (տե՛ս Чириков, նշվ. աշխ., էջ 480):

²⁷⁷ Kâtib Çelebi, s. 420. Տե՛ս նաև 2.2 ենթագլուխ՝ Շատախի հատվածը:

²⁷⁸ Evliya Çelebi, s. 177. Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 158:

ներում՝ Բաղդադի կամ Մոսուլի էյալեթների կազմում), իսկ հարավ-արևելքից՝ Սորանի (Սոհրան կամ Հարիր, Շահրիգորի էյալեթում)²⁷⁹ հուլյումեթներին: Վերջինիս հետ սահմանն անցնում էր Սպիռազ (Ըսպիրազ) լեռնաշղթա - Բամբո լեռնանցք - Սաթ լեռնագագաթ (3375 մ) բնագծերով, որով Հաքարին բաժանվում էր Շամդինան կամ Շեմըդդինան գավառից (ընդհուպ մինչև 1840-ական թթ.՝ Սորանի կազմում)²⁸⁰: Քրդական ավանդության իրավունքով՝ Հաքարիի հարավային սահմանի արևմտյան հատվածն անցնում էր Սերիմադիա լեռնաշղթայի Գյալի-Մազուրկա (քրդ.՝ Gâlie-Mâzurka) լեռնանցքով՝ Ամադիայից շուրջ 7,5-8 կմ հյուսիս, որով հուլյումեթի կազմում էր մնում Բարվարի գավառը²⁸¹: Արևելյան սահմանը 17-րդ դ. հիմնականում անցնում էր Զագրոսի լեռնաշղթայով, որով Հաքարին սահմանակից էր Փինյանիշին և Թարգյավադին: Մեր հաշվարկներով, նշված ժամանակահատվածում հուլյումեթը զբաղեցրել է ավելի քան 12000 կմ² տարածություն, որից բուն Հաքարիին բաժին էր ընկնում շուրջ 10000 կմ²-ը: Այս առումով այն ամենաընդարձակն էր Վանի էյալեթի քրդական հուլյումեթների շարքում:

Հետագա դարերի ընթացքում հարևան իշխանությունների դեմ չդադարող պայքարի հետևանքով Հաքարիի սահմանները որոշակի փոփոխությունների ենթարկվեցին: Ամենայն հավանականությամբ 18-րդ դ. սկզբին Բրադոստի (Սոմայի)²⁸² իշխողները, նվաճելով Փինյանիշի հարավային շրջանները, այդ թվում՝ վերջինիս կենտրոն Հասանկալեսին, միաժամանակ տիրացան նաև մեր կողմից արդեն հիշատակած Դեյրիին (Մարբիշոյին)²⁸³ Նազլու-չայի վերին ավազանում: Սա երկարամյա լուրջ ռազմական բախման սկիզբը հանդիսացավ Հաքարիի և Բրադոստի միջև: Մոտավորապես 1750-ական թթ. Հաքարիի Ազադ-խանին հաջողվեց ետ գրավել նշված տարածքը՝ այն

²⁷⁹ Kâtib Çelebi, s. 419. Հմմտ. Ինճիճեան, նույն տեղում:

²⁸⁰ Percy, Highlands, p. 241. Հմմտ. Хыршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 295, 297 ևն: Շամդինանը Հաքարիի մեջ ընդգրկվեց միայն 1850-ական թթ., սակայն դա, ըստ էության, խիստ ձևական բնույթ ուներ, քանի որ անգամ 20-րդ դ. սկզբին այս վարչամիավորը տեղի ազդեցիկ շեյխերի կողմից գրեթե ինքնուրույն կառավարվող տարածք էր:

²⁸¹ Badger, նշվ. աշխ., էջ 209-210: Մեր կողմից բազմիցս անդրադարձած Աղթամարի կաթողիկոսությանը նվիրված հայտնի գործում վանքի Սուրբ Իսաչի թեմի և Հաքարիի հարավային սահմանները, փաստորեն, համընկնում են: Նշվող Բարեսպին և Բարեդարյանը վերոհիշյալ լեռնաշղթայի առանձին ճյուղերն են (ի դեպ, երկու լեռնանուններն էլ քրդերեն են): Տե՛ս Հաւաքարան, էջ 45: Հմմտ. Գարեգին Ա, էջ 191/192:

²⁸² Kâtib Çelebi, s. 419.

²⁸³ Գավառն իր անունը ստացել է ասորական նշանավոր Մարբիշո կամ Դեյր մենաստանից (ասորերեն dāir՝ «վանք»): Կոչվել է նաև Իլեդեր (ասոր.՝ «Էլիի վանք»): Հմմտ. Աղբակի հյուսիսային մասի Դեյրի անվանումը Ս. Բարդուղիմեոսի վանքից:

միացնելով հուլյումերին²⁸⁴: Պետք է ենթադրել, որ 18-րդ դ. 2-րդ կեսին վեջինիս գերիշխանությունը տարածվել էր նաև Ջազրոսից հյուսիս-արևելք ընկած պատմական Պարսկահայքի տարածքում գոյություն ունեցող առանձին գավառների վրա (Շնատալ, Ճարա, Գերդիան, Դերիկ ևն), որոնք 17-րդ դ. մտնում էին Փինյանիշի կազմի մեջ: Դա պարզվում է 19-րդ դ. թուրք պատմագիր Ջադեթ-փաշայի (Ահմեդ-Ջադեթ) այն տվյալից, որ մինչև 1820-ական թթ. սկիզբը Ճարան (Ջարի բերդ) եղել է Հաքարիում²⁸⁵: Ի դեպ, չնայած որոշակի միտումնավոր ուղղվածությանը, նույնն են վկայում նաև թուրք-պարսկական տարածքային վեճերը լուծելու համար 1849-1852 թթ. հրավիրված միջազգային սահմանազատիչ հանձնաժողովին օսմանյան կոմիսարի քարտուղար Խուրշիդ-էֆենդու ներկայացրած նյութերը²⁸⁶: Բրադոստի հետ տարածքային բախումները շարունակվեցին նաև հետագայում: Ըստ Ե. Չիրիկովի, 19-րդ դ. 1-ին կեսին Հաքարիի հարավ-արևելյան սահմանագլուխը համարվել է Մոր (Մուր, Նուր 3891 մ) լեռնագագաթը, ինչից կարելի է ենթադրել, որ Բրադոստի քրդերը, այնուամենայնիվ, ավելի ուշ կրկին հետ էին նվաճել Դեյրին²⁸⁷: Ուշագրավ է, որ 1820-ից հետո, երբ պարսից գահաժառանգ Աբաս Միրզան ջախջախեց և հնազանդեցրեց Ուրմիո լճից արևմուտք գտնվող կիսանկախ իշխանությունները (Բրադոստ-Սոմայ, Թարգյավառ, Ճարա ևն), Դեյրին արհեստականորեն անցավ Պարսկաստանին²⁸⁸: Օսմանյան զորքերը միայն 1847-1849 թթ.՝ հուլյումերների վերացմանը զուգընթաց, վերանվաճեցին պարսիկների կողմից ռազմակալված տարածքները, այդ թվում՝ և նշված գավառը²⁸⁹: Դրանով վերահաստատվեց Հաքարիի հուլյումերի նախկին հարավարևելյան սահմանը, որն անցնում էր Սար-ի Բայդոստ-Հաջի-Խդըր-Արբելան-Շիվեշալ-Չըլբերդի լեռներով²⁹⁰:

²⁸⁴ Чириков, նշվ. աշխ., էջ 576:

²⁸⁵ ԹԱ-1, էջ 311:

²⁸⁶ Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 304-309:

²⁸⁷ Чириков, նշվ. աշխ., էջ 576: Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 415 (սահմանազատիչ հանձնաժողովին պարսկական սահմանային կոմիսար Մուշիր-էդ-դոուլա Միրզա-Ջաֆար խանի ներկայացրած փաստաթղթերը):

²⁸⁸ Ի դեպ, փաստերը ցույց են տալիս, որ միաժամանակ Պարսկաստանի գերիշխանությունն ընդունել էր ամբողջ Հաքարին, իսկ խանը պարտավորվել էր տարեկան որոշակի հարկ վճարել, որը, սակայն, ավելի շատ խորհրդանշական բնույթ ուներ (տե՛ս ԹԱ-1, էջ 311: Rich, նշվ. աշխ., էջ 276: Հմմտ. Чириков, նշվ. աշխ., էջ 585):

²⁸⁹ Чириков, նշվ. աշխ., էջ 576: Ըստ նույն հեղինակի, թուրքերը համանուն գետի հովտում գտնվող Բաժերգայի բերդը (Բաժերգահ) գրավել էին 1846-1847 թթ.:

²⁹⁰ Eastern Turkey, Sheet 18. Այդ սահմանագիծը պահպանվեց մինչև 20-րդ դ. 1-ին երեսնամյակը:

Հաքարին ունեցել է յուրահատուկ ներքին վարչական կառուցվածք: Այն հիմնականում արտացոլում էր պատմական որոշակի իրավիճակում այդ տարածքում ձևավորված ազգացեղային իրավիճակը: Ի տարբերություն նմանատիպ քրդական իշխանությունների, Հաքարիի ռազմաքաղաքական կյանքում մեծ տեղ էր վերապահված նաև քրիստոնյաներին՝ հայերին և ասորիներին: Մենք արդեն ներկայացրել ենք Ջուլամերկի գերակայությանը ենթակա Շատախի և Մոկսի կիսանկախ հայկական մելիքությունները (տե՛ս 2.2 ենթագլուխ): Նույն կարգավիճակն ունեին Հաքարիի բնակչության մի խոշոր հատվածը կազմող լեռնական նեստորական ասորիները կամ «ջելոները» («ջուլոները»): 14-րդ դ. վերջին, փրկվելով Լենկ-Թեմուրի հրոսակներից, հազարավոր ասորիներ Հյուսիսային Միջագետքից և Իրաքից ապաստանեցին Հաքարիի դժվարամատչելի լեռնային շրջաններում²⁹¹: Դրա հետևանքով Ջուլամերկի շրջակա մի ամբողջ շարք գավառներ կարճ ժամանակամիջոցում մեծամասամբ կամ ամբողջովին դարձան ասորաբնակ: Ըստ Շարաֆ-խանի, տեղի ասորիները 15-րդ դ. թուրքմենական տիրապետության դեմ մղած պայքարում «Շամբո» տոհմի ամենահուսալի դաշնակիցներն էին²⁹²: Կարծում ենք, հենց այդ ծառայության համար Ջուլամերկի տիրակալները Մեծ Զաբի ձախափնյա և աջափնյա մի շարք գավառների ասորի մելիքներին լայն ինքնավարություն շնորհեցին: Այդ գավառներն էին՝ Թիարին (Տիարի), Թխոման (Թխում կամ Տխոմ), Բազը, Դեզը (Դիզ) և Զելոն (Զիլո)²⁹³: Սրանք ավանդաբար կազմում էին Վանի նահանգի «Ասորական մարզ» ընդհանրացնող անվանումը կրող կիսանկախ ցեղային միության տարածքը, որն իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև 1915 թ.: Թերևս այս մեղմ և հանդուրժողական քաղաքականությամբ պետք է նաև բացատրել այն փաստը, որ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին նեստորականների կրոնական պետը՝ մարշիմունը (ասորիների կաթողիկոսը) Մոսուլից վերջնականապես տեղափոխվեց Ջուլամերկի մոտակա Քոչանիս (Քոչանես<Կոճանց կամ Գոչանց) ավան՝ միաժամանակ ստանձնելով ասորական մելիքու-

²⁹¹ Percy, Highlands, p. 207. Luke H.C., նշվ. աշխ., էջ 93: Հմմտ. Думбас, Айсоры, էջ 68:

²⁹² Шараф-хан, стр. 156-157.

²⁹³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ainsworth, նշվ. աշխ., էջ 285-286: Маевский В.Т., Несториане Ванского вилайета, стр. 2-3. Термен Р.И., նշվ. աշխ., էջ 440, 222-226 (այսուհետև՝ ТСХ): Լալայեան Ե., Վասպուրականի ասորիները, էջ 11-14: Նշենք, որ այդ տարածքը 15-րդ դ. ենթակա էր Աղթամարի կաթողիկոսությանը, և այստեղ դեռ բնակվում էին մեծ թվով հայեր, ինչպես ցույց է տալիս 1410 թ. գրված մի հազվագյուտ հիշատակարան. «Գրեցաւ ... ի տեղիս, որ կոչի **Խորայծորու սուրբ Աստուածածին, որ է Տխում Ասորոց...** (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.): Տե՛ս ԺԵ-Ա, էջ 117:

թյունների քաղաքական կառավարումը²⁹⁴: Հետագա տասնամյակներին ասորիները ինքնավարությունը զգալիորեն ընդլայնվեց՝ հատկապես 18-րդ դ. վերջին, երբ մելիքները տեղեր ստացան խանական դիվանում, իսկ նրանց զինված ջոկատները ներգրավվեցին Հաքարիի խանի զորախմբի կազմում²⁹⁵: Միևնույն ժամանակ մարշիմունը դարձավ Ջուլամերիկի խանի փոխանորդը²⁹⁶: Ըստ էության, արդեն 19-րդ դ. առաջին քառորդին ասորական մելիքությունների կախումը Հաքարիի տիրակալներից խիստ ձևական բնույթ էր կրում և սահմանափակվում տարեկան որոշակի հարկ վճարելով²⁹⁷:

Այսպիսով, Հաքարիի հուլյումեթը, փաստորեն, եղել է քրիստոնեա-մահմեդական միասնական իշխանություն: Նրա բնակչության հիմնական մասը կազմող հայերն ու ասորիները դարերով օգտվել են լայն իրավունքներից և ի դեմս մելիքների գործուն մասնակցություն ունեցել հուլյումեթի կառավարման համակարգում: Թե՛ հայերը և թե՛ ասորիները պահպանել էին իրենց կիսանկախ իշխանությունները: Սակայն ի տարբերություն հայկական մելիքությունների (Շատախ, Մոկս), որոնք պատմական ասպարեզից վերջնականապես դուրս մղվեցին հուլյումեթների վերացումով 1840-ական թթ. վերջին, լեռնական ասորիներին հաջողվեց իրենց անկախությունը պահպանել ընդհուպ մինչև 1915 թ.:

Ե. Փինյանիշի հուլյումեթ. Համանուն քրդական ցեղի ժառանգական իշխանությունն էր, որի մասին պահպանվել են միայն սակավաթիվ և կցկտուր տեղեկություններ: Տարօրինակ կերպով նրա մասին ոչինչ չի հաղորդում նույնիսկ Շարաֆ-խանը: Վերջինիս առանձին թռուցիկ հիշատակումները միայն ցույց են տալիս, որ 16-րդ դ. 1-ին կեսին փինյանիշը (փենյանեշին) քրդական առավել ազդեցիկ ցեղերից էր²⁹⁸, ընդ որում՝ ընդունում էր Հաքարիի գերիշխանությունը: Մասնավորապես դա է ցույց տալիս քուրդ

²⁹⁴ Luke, նշվ. աշխ., էջ 94: Լալայեան, նշվ. աշխ., էջ 12:

²⁹⁵ Badger, նշվ. աշխ., էջ 258: Հմմտ. Lord Warkworth, Notes, էջ 146-147: Մի եզակի և արժեքավոր տեղեկության համաձայն, Ջուլամերիկի խանի բանակը բաժանվում էր աջ և ձախ թևերի (քրդերեն՝ *başık*, հմմտ. հյր.՝ «բազուկ»), որոնցից առաջինի մեջ էին ընդգրկված Թիարիի և Բազի, իսկ երկրորդի մեջ՝ Թխումի, Ջելոյի և Դեզի մելիքների ջոկատները: St'us Percy, Highlands, էջ 241: Հմմտ. ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյան ֆ. Յա, տ. 13, թ. 13ա:

²⁹⁶ Ainsworth, նշվ. աշխ., էջ 245:

²⁹⁷ Rich, նշվ. աշխ., էջ 276:

²⁹⁸ Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ փինյանիշը մահմուդիի ճյուղավորումներից մեկն էր: St'us Evliya Çelebi, էջ 278: 19-րդ դ. - 20-րդ դ. սկզբի աղբյուրներում փինյանիշն արդեն ցեղախումբ էր, որի կազմում գտնվող ցեղերը բնակվում էին Հաքարիի տարբեր մասերում (Չալ, Աղբակ, Գյավառ ևն): St'us Termeň, նշվ. աշխ., էջ 230: Sykes, նշվ. աշխ., էջ 564:

պատմագրի այն վկայությունը, ըստ որի այս ցեղի առաջնորդ Շահկուլին, ենթարկվելով Վանի առաջին բեյլերբեյ Իսքենդեր-փաշայի հրամանին, «մոռացության մատնեց **հնագույն ծառայությամբ [իր վրա դրված] պարտականությունները**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Բ.) և, փաստորեն դավաճանեց Ջուլամերկի խան Սայիդ-Մուհամմադին²⁹⁹: Այս իրադարձությունն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1548-1549 թթ. (< 955), երբ, ըստ Էվլիյա Չելեբիի, որի «Ուղեգրությունը», ի դեպ, այս հուլյունների մասին առավելագույն մանրամասներ հաղորդող միակ աղբյուրն է, Փինյանիշը հպատակություն հայտնեց սուլթան Սուլեյման 1-ինին³⁰⁰: Այդ ծառայության դիմաց Բ. Դուռը Շահկուլիի ցեղային իշխանության տարածքը դուրս բերեց Հաքարիի կազմից՝ վերջինիս շնորհելով հուլյունների կարգավիճակ: Թուրք ճանապարհորդի հաղորդած լրացուցիչ տվյալներն օգնում են նաև ճշտելու Փինյանիշի մոտավոր սահմանները: Հուլյունների կենտրոնը Բերդուկի գետի ափին գտնվող Հասանկալեսին էր³⁰¹: Չելեբիի նկարագրությունից պարզվում է, որ վերջինս այդպես էր կոչվում Հասանկալեսիի մերձակա համանուն բերդավանի անունով, որը նույնպես մտնում էր Փինյանիշի կազմի մեջ³⁰²: Ընդ որում, Բերդուկի տեղադրությունը ստույգ հայտնի է: Ամենայն հավանականությամբ, այն գտնվել է Զագրոսի լեռներից արևելք՝ Ժամանակակից Նազլու-չայ գետի վտակ, Բրադոստի արևմտյան ճյուղը հանդիսացող Հասան-չայի ափին (այժմ՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքում), որը, ըստ էության, հենց Չելեբիի կողմից հիշատակվող Բերդուկի գետն է³⁰³: Քանի որ Բերդուկից անմիջապես արևելք սկսվում էր Բրադոստ (Սոմայ) սանջակի տարածքը, ապա Հասանկալեսին գտնվել է այս բնակավայրից արևմուտք: Այդ առումով Փինյանիշի կենտրոնը նույնանում է Հասան-չայի ափին գտնվող Բալըկա կամ Բանեգա ավերակ բերդի հետ, որը կառուցված էր Բերդուկից 4-4,5 կմ հեռավորության վրա³⁰⁴: Նույն հեղինակի մեկ այլ տեղեկություն

²⁹⁹ Шапаф-хан, стр. 160, 162.

³⁰⁰ Evliya Çelebi, s. 278.

³⁰¹ Նույն տեղում, էջ 178, 276: Հեղինակի մոտ գետի անունն աղավաղվել է՝ դառնալով Bezduk (< بزدوک : Հմմտ. ԹԱ-3, էջ 262):

³⁰² Evliya Çelebi, s. 281-282.

³⁰³ St' u Eastern Turkey, Sheet 27: Հմմտ. ГШ 10-38-21:

³⁰⁴ Վ. Մինորսկին, որը 1913-1914 թթ. մասնակցել է թուրք-պարսկական տարածքային վեճերը հարթելու համար հրավիրված հերթական միջազգային սահմանազատիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին, հիշատակում է Կալա Հասան-աղա ավերակ բերդը, որը «ենթադրաբար» նույնացնում է Բրադոստի (Թարգյավադի) Կոնամիշ գյուղի հետ (МИБ-2, էջ 399): Մեր կարծիքով, սակայն, այդ բերդը նույն Հասանկալեսին է, և անվանի արևելագետն այստեղ սխալվում է:

ցույց է տալիս, որ 17-րդ դ. 2-րդ կեսին նշված հուլիսները հյուսիսում սահմանակցում էր Կոթուրին³⁰⁵: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Փինյանիշի կազմում ընդգրկված են եղել նաև Զոլա-չայ գետի վերին ավազանում գտնվող մի շարք լեռնային գավառներ և գավառակներ (Ճարա, Շափիրան, Շնատալ, Դերիկ, Գերդիան ևն): Մեր կարծիքով Փինյանիշը նման սահմաններում հանդես է եկել 1639-ից հետո, երբ այն վերածվել էր Պարսկաստանին սահմանակից իշխանության: Ըստ երևույթին, Բ. Դուռը, ընդարձակելով Փինյանիշի տարածքը, նպատակ է ունեցել ավելի ուժեղացնել այն, միավորել և հուսալի վերահսկողության տակ պահել Զագրոսից արևելք գտնվող քրդական փոքր իշխանությունները, որով միաժամանակ կամրապնդեր թուրք-պարսկական սահմանի այդ հատվածը: Մեր մոտավոր հաշվարկներով, 17-րդ դ. 2-րդ կեսին Փինյանիշի հուլիսները զբաղեցրել է շուրջ 1500 կմ² տարածք:

Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս Հաքարիին վերաբերող հատվածը), ամենայն հավանականությամբ 18-րդ դ. սկզբին այս հուլիսների հարավը՝ Հասանկալեսիի հետ միասին, նվաճվեց և միացվեց Սոմայ-Բրադոստին: Ընդ որում, չի բացառվում, որ նույն շրջանում վերջինիս էր անցել նաև Հասան-չայի գետահովտին հյուսիսից սահմանակցող Շափիրանը (պատմ. Վարազիձոր)³⁰⁶: Փինյանիշի հյուսիսային մասում նույն ժամանակ հաստատվեց Հաքարիի գերիշխանությունը: Փաստորեն, սրանով Վանի էյալեթի կազմում գտնվող երբեմնի հուլիսները դադարեցրեց իր գոյությունը և հետագա սկզբնաղբյուրներում այլևս չի հիշատակվում:

Ամփոփենք: 17-րդ դ. 2-րդ կեսին (1639-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում) Վանի էյալեթն ունեցել է շուրջ 50 000 կմ² տարածություն: Դրանից շուրջ 4 500 կմ²-ը զբաղեցնում էին մի շարք ջրային ավազաններ, որոնցից գլխավորը Վանա լիճն էր (հայելին՝ շուրջ 3 800 կմ²): Էյալեթի տարածքում էին գտնվում նաև Արճակի (բրբռ՝ Հառչակա), Գայլատու կամ Բալլի-գյոլ, Առենա, Նազիկ, Նեմրութ, Խաչլու (Խաչվա կամ Խազանա) լճերն ու լճակները: Էյալեթի տարածքի շուրջ 2/3-ը՝ ավելի քան 32 000 կմ², բաժին էր հասնում քրդական հուլիսներին, որոնց տիրակալների վերահսկողության ներքո հայտնվել էր անգամ թուրք-պարսկական սահմանագծի՝ Վանի էյալեթի

³⁰⁵ Evliya Çelebi, s. 279.

³⁰⁶ Այդ տարածքը 19-րդ դ. 1-ին կեսին արդեն դիտվում էր որպես Սոմայի բաղկացուցիչ մասը: Տե՛ս Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 302-303: Շափիրանի նույնացումը Վարազիձորի հետ՝ ըստ Բ. Հարությունյանի: Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 333-335:

արևելքով ձգվող հատվածը: Որպես կանոն, հուլյումերների կազմում էին գտնվում նաև հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները, ինչպես նաև ինքնավար համայնքները: Ցավոք, ոչ ամբողջական, կցկտուր, իսկ երբեմն՝ անգամ հակասական տվյալները հնարավորություն չեն տվել որոշելու դրանց զբաղեցրած տարածքը³⁰⁷: Բավական մեծ տարածք էին զբաղեցնում նաև օջաքլըք-յուրդլուք սանջակները՝ շուրջ 8800 կմ², որոնք ժառանգաբար կառավարվում էին քուրդ բեյերի կողմից³⁰⁸: Վանի բեյլերբեյի և օսմանյան միրլիվանների կամ սանջակ-բեյերի իրական իշխանությունը տարածվում էր միայն առանձին, հիմնականում՝ Վանա լճի ափամերձ սանջակների վրա (Ադիջևազ, Արճեշ, Խլաթ կամ Ախլաթ, Վան, թերևս նաև՝ Աղաքիս): Մեր հաշվարկներով դրանք միասին ունեին ընդամենը 8700 կմ² տարածություն, որի առյուծի բաժինը հասնում էր Կենտրոնական սանջակին (թրք.՝ paşa-sancağı): Վերջինիս տարածքը հետագա տասնամյակներին թեև զգալիորեն աճեց հարևան վարչամիավորների հաշվին, սակայն, ընդհանուր առմամբ, մինչև 1840-ական թթ. օսմանյան կառավարումն իրական էր էյալեթի տարածքի 1/4-ից էլ պակաս մասում:

18-րդ դ. սկզբին Վանի կազմից հանվեց և հարևան Էրզրումի էյալեթին հանձնվեց Բայազետի ընդարձակ սանջակը՝ շուրջ 3300 կմ² տարածությամբ (Արածանու կամ Մուրատի ակունքների շրջանը զբաղեցնող Դիադինի հետ միասին): Սրանով Վանի էյալեթի հյուսիսարևելյան սահմանները, որոնք մինչ այդ անցնում էին Հայկական պարով, դարձան Ծաղկանց կամ Ալադադի լեռների արևելյան ճյուղավորումները՝ մինչև Թափարիզի (պատմ. Դառնիի կամ Գառնիի) լեռնանցք: Կրճատվեց նաև էյալեթի տարածքը, որը 19-րդ դ. 1-ին կեսին կազմում էր արդեն 46 700 կմ²:

³⁰⁷ Թերևս կարելի է մոտավորապես հաշվարկել առավել խոշոր իշխանությունների տարածքը. Սասուն՝ ավելի քան 1 500 կմ², Շատախ և Մոկս՝ 500-ական կմ²: Հաշվարկը հիմնված է ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի տվյալների վրա: Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 116-117:

³⁰⁸ Տարբեր սկզբնաղբյուրների տվյալներով դրանք հետևյալն էին՝ Արճակ, Բայազետ (պաշտոնապես՝ Կալե-ի Բայազիդ), Բերդադ-Նամիրան, Բերկրի, Բրադոստ-Սոմայ, Զոռկան, Էրուն, Թարգյավառ (Դալեգևեռ), Կարկառ, Կեցան, Կոթուր (պաշտոնապես՝ Էքրադ-ի բեն-ի Կոթուր), Շիրվան և Սպարկերտ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԸ (ՎԻԼԱՅԵԹԸ) 1840-ԱԿԱՆ ԹԹ. – 1914 Թ.

3.1. Վանի էյալեթը 1840-ական թթ. – 1877 թ.

1830-ական թվականներից, փորձելով փրկել խորը ճգնաժամի մեջ հայտնված կայսրությունը, սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր գնալու որոշակի զիջումների՝ 1839 թ. հռչակելով բարեփոխումների ծրագիրը («Գյուլհանեի Հաթթը-շերիֆը»), որով սկսվում էր Թուրքիայի պատմության «Թանզիմաթի» ժամանակաշրջանը: Քանի որ այն ներառում էր նաև հողատիրության բնագավառը, ապա էական փոփոխություններ էին սպասվում նաև վարչատարածքային բաժանման համակարգում, որոնք ի հայտ եկան արդեն 1840-ական թթ. սկզբին, ինչը գրանցված է նույն ժամանակահատվածից հրատարակվող օսմանյան համապետական տարեգրքերում կամ սալնամեններում (պրսկ.- օսմ.՝ *sâlname*, պարս. *سالنامه*): Նախևառաջ, խիստ կրճատվեց սանջակների կամ լիվանների թիվը¹: Դրանով, փաստորեն, լուրջ հարված էր հասցվում դարերով գոյությունը պահպանած ինչպես հողային հարաբերությունների համակարգին, այնպես էլ վարչական կառուցվածքի հիմքերին: Նորաստեղծ սանջակ-լիվաները դադարում էին դիտվել որպես ռազմաավատական տիրույթներ՝ վերածվելով սովորական վարչատարածքային միավորների, որոնց կառավարումը պետք է կենտրոնանար մայրաքաղաքից նշանակվող պաշտոնյաների ձեռքում: Հատկանշական է, որ փոխվում էին նաև վարչական պաշտոնների անվանումները: Այսպես, էյալեթի կառավարիչը (նախկինում՝ բեյլերբեյ կամ միրմիրան) այժմ կոչվելու էր վալիսի-վեզիր (թրք.՝ *valisi-vezir*), իսկ նրան ենթակա նորաստեղծ լիվայի գլուխ կանգնած պաշտոնյան՝ կայմակամ (թրք.՝ *kaymakam*, արևմտահայերեն՝ «գայմագամ»)²:

¹ Պետք է նշել, որ սկզբնական շրջանի թուրքական տարեգրքերում հին ավանդույթով ավելի հաճախ օգտագործվում է «լիվա» եզրը, որը միայն 1870-ական թվականներից է վերջնականապես դուրս մղվում շրջանառությունից: Ընդ որում, հայկական մասնագիտական գրականության մեջ սանջակը թարգմանվել և առայսօր թարգմանվում է «գավառ», ինչը, սակայն, ճիշտ չէ, քանի որ ամբողջովին չի արտացոլում օսմանյան այս վարչամիավորի բնույթը:

² Տե՛ս *Salname* 1263 (1846-1847), առանց էջակալման: Հմմտ. *Salname* 1264 (1847-1848), էջ 118: Ի դեպ, Սեբաստիա-Սվազի (Ռումի) և Տրապիզոնի էյալեթների կառավարիչները կոչվելու էին վալիսի-մյուշիր (թրք.՝ *valisi-müşir* կամ *valisi-müşür*, նույն տեղում):

Ավելին, էյալեթների ներքին վարչամիավորները կորցնում էին նաև իրենց ժառանգական՝ երբեմնի օջաքլըքի կամ յուրդլուքի կարգավիճակները: Փաստորեն, վարչական նոր քաղաքականությունն առաջին հերթին միտված էր Վանի և Դիարբեքի էյալեթների, որոնց սանջակների մեծագույն մասը հենց այդ բնույթի էին, ավանդական վարչաքաղաքական կառուցվածքի խարխլմանը: Ի դեպ, նորաստեղծ լիվա-սանջակները խոշորացվում էին՝ ընդգրկելով երբեմնի նմանատիպ մի քանի վարչամիավոր:

Նոր վարչական համակարգի ներդրումը, սակայն, տեղերում հանդիպեց լուրջ դիմադրության: Բ. Դռան կողմից ձեռնարկված արմատական նորամուծությունների այս քաղաքականությունն առանձնակի դիմադրության հանդիպեց հատկապես Վանի և Դիարբեքի էյալեթների կիսանկախ քրդական ցեղային ավագանու կողմից, որի գլուխ կանգնեց Բոհտանի կամ Ջեզիրեի ազդեցիկ կառավարիչ Բադրխանը (Բեդիրխան): Շուտով նշված վարչամիավորներում կայսրության դեմ սկիզբ առավ մի հզոր ապստամբական շարժում, և նշված վարչամիավորները ձեռք բերեցին լիակատար անկախություն: Նշենք, որ քուրդ ավատատերերին միացել էին նաև Շատախի և Մոկսի հայկական կիսանկախ մելիքությունների իշխողները: Նման իրավիճակն արդեն անընդունելի էր Օսմանյան տերության համար, միաժամանակ՝ հարմար առիթ էր ռազմական ուժի կիրառմամբ վերահաստատելու գերագահությունն Արևմտյան Հայաստանի այս ընդարձակ հատվածում: 1847-1849 թթ. ընթացքում ապստամբների դեմ հանվեց հսկայական բանակ, որին, Պոլսո Հայոց պատրիարք Մատթեոս Բ Չուխաճյանի (1844-1848) շրջաբերականին հետևելով, առաջին անգամ զինվորագրվեցին հազարավոր հայեր արևմտահայկական այլևայլ գավառներից: Քրդական հուլյումեթներին մեկընդմիշտ հասցվեց խորտակիչ հարված³: Սակայն վերջինս նաև խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ քուրդ ազդեցիկ ցեղապետերին միացած հայ ավատատերերի համար: Հենց 1847-1849 թթ. ընթացքում իրենց գոյությունը դադարեցրին Հայկական Տավրոսի լեռնաձորերում պահպանված Շատախի և Մոկսի կիսանկախ մելիքությունները: Միևնույն ժամանակ օսմանյան բանակի կողմից ծավալված մարտական գործողությունները ժողովրդագրության տեսանկյունից աղետալի էին Բիթլիսից

³ Ավելի ուշ՝ 1862-1865 թթ. ընթացքում, օսմանյան պետության կողմից՝ կրկին հայերի գործուն մասնակցությամբ, ոչնչացվեցին նաև Լեռնային Կիլիկիայի թուրքմենական ծորապետությունները («դերեբեյությունները»), որոնց հետ հարկադրված էր իր հպատակությունը հայտնել նաև Ջեյթունի հայկական իշխանությունը:

(Բաղեշ) մինչև Պարսկաստանի սահմանն ընկած մի ամբողջ շարք գավառների բնակչության համար, որի գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Դրանց հետևանքով ավերվեցին կամ զգալիորեն ամայացան տասնյակ, այդ թվում՝ քաղաքային բնակավայրեր (Խիզան, Կեցան, Կարկառ, Դեհ կամ Տըհ, Շատախ, Խոշաբ): Տեղի հայերը, ծանր կորուստներ տալուց բացի, հարկադրված էին զանգվածաբար գաղթել: Դրանում հսկայական դեր խաղաց նաև քրդական վաչկատուն ցեղերի նոր ալիքը, որը 1840-ական թվականներից հեղեղեց Վանի էյալեթի ողջ հարավային և արևելյան շրջանները՝ հիմնովին փոխելով տեղի ազգացեղային և ժողովրդագրական իրավիճակը⁴: Սա, փաստորեն, 1829-1830 թթ. արևմտահայերի Մեծ գաղթի շարունակությունն էր, որի հետևանքով հայաթափումն այժմ ընդգրկեց նաև Արևմտյան Հայաստանի հարավային խոշոր հատվածը:

Օսմանյան կառավարության կողմից վարչական ձևափոխություններն իրականացվում էին հրնթացս ծավալվող մարտական գործողությունների: Ընդ որում, էյալեթների սահմանների և ներքին կառուցվածքի փոփոխությունները, որպես կանոն, կատարվում էին ոչ-էթնիկական սկզբունքով: Այս քաղաքականությունը, որը Բ. Դուան կողմից շարունակաբար իրականացվեց նաև հաջորդ տասնամյակներին՝ մինչև 19-րդ դ. 90-ական թթ., հետապնդում էր մի գերնպատակ՝ մասնատել հայափոփ երկրամասերը, վերջիններս ծուլել հայ իրականության հետ որևէ պատմական և աշխարհագրական աղերս չունեցող և գերազանցապես՝ օտարաբնակ վարչամիավորների կազմում:

1840-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի վարչական քարտեզը խիստ անկայուն էր, ինչը պարզ երևում է այս շրջանում պարբերաբար հրատարակվող պաշտոնական տարեգրքերի տվյալների համեմատումից: Համաձայն դրանց մեզ հասու օրինակների տեղեկությունների՝ նախկին Վանի էյալեթը լուծարվել էր, իսկ վերջինիս տարածքում 1840-ական թթ. կեսերին ձևավորված Վանի և Մուշի 2 լիվա-սանջակներն ընդգրկվել էին խոշորացված Էրզրումի կազմի մեջ: Ի դեպ, վերջինիս էին անցել նաև երբեմնի Կարսի և Չլդրի էյալեթները⁵: Դրանց հակասական, շատ դեպքերում, անգամ՝ իրարա-

⁴ Այդ մասին տե՛ս ԳԱԹ, Թորոս Ագաթյանի ֆ., III բաժին, գ. 57 (Վասպուրականի 1878 թ. վիճակագրությունը), թթ. 54-56: Նույն տեղում, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 11, թ. 12: Տե՛ս նաև տետր 18, թթ. 1-2: Հմմտ. Շահպազեան, նշվ. աշխ., էջ 88-89: Սօս-Վանի, նշվ. աշխ., էջ 147:

⁵ Salname 1264 (1847-1848), s. 157-217. Վարչամիավորները ներկայացված են արաբատառ այբբենական կարգով և համապատասխան լիվա-սանջակների նշումով:

մերժ տեղեկությունները, հաճախ լուրջ դժվարություններ են հարուցում ուսումնասիրողի համար՝ ստույգ պատկերացում կազմելու էյալեթների ներքին կառուցվածքի և սահմանների վերաբերյալ: Նման խառնաշփոթը մենք հիմնականում բացատրում ենք բարդ քաղաքական իրավիճակով և շարունակվող ռազմական գործողություններով, որոնց հետևանքով իշխանություններն ի վիճակի չեն եղել ճշգրիտ, ամբողջական պատկերացում ունենալու անընդմեջ փոփոխությունների ենթարկվող կամ հընթացս ձևավորվող էյալեթների ինչպես վարչական բաժանման, այնպես էլ՝ սահմանների մասին: Շատ դեպքերում, տարեգրքերում հանդիպող տեղեկություններն ուղղակի չեն համապատասխանում իրականությանը և պարզապես արտացոլում են թուրքական իշխանությունների ցանկությունները վարչական հնարավոր փոփոխությունների վերաբերյալ: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ երբեմն նույն լիվա-սանջակները միաժամանակ հանդիպում են տարբեր վարչամիավորների կազմում⁶: Այս տեսանկյունից բացառություն չի կազմում նաև Վանի էյալեթը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք վերջինիս տարածքում 1847-1849 թթ. ռազմական գործողությունների ընդգրկման ծավալները:

Ինչպես նշեցինք, ըստ 1847-1848 թթ. (< 1264) տարեգրքի տվյալների, երբեմնի Վանի էյալեթը մասնատված էր 2 լիվա-սանջակի՝ Վանի և Մուշի: Ընդ որում, դրանց վարչամիավորները, ըստ էության, կրկնում էին միջնադարյան վարչական բաժանումները: Նշված լիվաները կազմված էին հետևյալ կազաններից.

1. Վանի լիվա. Արճեշ՝ Խլաթի հետ, Արծկե-Ադիջևազ, Եղեգիս (Աղաքիս), Բերկրի, Զոռկան, Խոշաբ, Կարկառ, Կեցան կամ Գյավաշ⁷, Մոկս⁸, Ոստան՝ ենթակա Մահմուդիին (իմա՝ Խոշաբին), Սպարկերտ, Վան:

⁶ Այսպես, նախկին Դիարբեքիի արևմտյան հատվածից ձևավորված Խարբերդի (թրք.՝ Harput կամ Harburt > Harbrut) էյալեթի կազմում հանդիպող Խարբերդի, Մալաթիայի և Արաբկիրի լիվաները նշվում են նաև նորաստեղծ Այնթաբի վարչամիավորների շարքում. տե՛ս Salname 1265 (1848-1849), էջ 69, 82: Նույնը հանդիպել ենք նաև Հալեպի վարչական բաժանումն արտացոլող ցուցակներում, որի մեջ ընդգրկված են իրականում Սայդայի կամ Բեյրութի (Լիբանան) էյալեթի մեջ մտնող Բեյրութն ու Տրիպոլին (պաշտոնական անվանումը՝ Tarablus-i Şam): Ի դեպ, Այնթաբը ևս հիշատակված է Հալեպի էյալեթում, այս անգամ՝ որպես վերջինիս լիվա (նույն տեղում, էջ 69, 73): Այս կերպով, 1847-1848 թթ. (< 1264) տարեգրքում Վանի լիվան (սանջակը) նշված է և՛ Էրզրումի, և՛ «Քրդստան» կեղծ անունը ստացած նախկին Դիարբեքիի էյալեթում (նույն տեղում, էջ 118, 215):

⁷ Բուն աղբյուրում անվանումը խիստ աղավաղված էր (کوند - Gönde), ուստի դժվարացել ենք վերջնական տարբերակը որոշել:

⁸ Անվանումը դարձյալ աղավաղված էր՝ مکس < کن:

2. Մուշի լիվա. Աներ կամ Վարդո (Վերին և Ներքին), Բիթլիս, Խանդրես (Մուշի արևմուտքը), Չուխուր կամ Չխուր (Մուշի հարավ-արևելքը), Քոսուր (Մուշի հյուսիս-արևելքը):

Ուշագրավ է, որ մանրամասն տեղեկություններ չեն հանդիպում Հաքարիի մասին, ինչը մեր կարծիքով բացատրվում է այն խառնակ իրավիճակով, որը ստեղծվել էր տարածաշրջանում դեռ շարունակվող ռազմական գործողությունների հետևանքով⁹: Նկատվում է նաև թուրքական պետության կողմից հայահոծ Վանի, Մուշի և Բիթլիսի (Բաղեշի) երկրամասերը (լիվաները) միմյանցից տարանջատելու քաղաքական միտումը, որը վերջնականապես իրողություն դարձավ 1870-ական թթ. վերջերին - 1880-ական թթ.:

Այնուամենայնիվ, լրացուցիչ մի շարք փաստեր թույլ են տալիս պնդելու, որ Վանի էյալեթը շարունակել է գոյատևել գոնե մինչև 1848 թ.: Մասնավորապես դրա օգտին են խոսում 1849-1852 թթ. թուրք-պարսկական սահմանազատման համար նշանակված միջազգային հանձնաժողովի օսմանյան կոմիսարի քարտուղար Խուրշիդ-էֆենդիի տեղեկությունները: Ըստ այդմ, 1847-1848 թթ. 3 լիվայից (հեղինակի մոտ՝ սանջակ) կազմված Վանի էյալեթն ուներ հետևյալ վարչական ներքին կառուցվածքը¹⁰.

1. Վանի սանջակ (լիվա). Կազաները՝ Վան (Բերկրի նահիեով), Աղիջևազ, Արճեշ, Գյավաշ (նահիենները՝ Գավառ կամ Դատվան, Կարկառ, Կարճկան), Խլաթ (Ախլաթ), Մոկս, Նորդուզ, Շատախ, Ոստան:

2. Հաքարիի սանջակ (լիվա). Կազաները՝ Ամադիա, Աղբակ, Բեյթ-ուլ-Շաբաբ, Գյավառ, Դեյրի¹¹, Թիարի (Վերին և Ներքին), Կոթուր (Ղոթուր), Մահմուդի, Չալ, Ջուլամերկ կամ Հաքարի:

⁹ Ավելին, Հաքարին՝ Վանի լիվայի հետ, հիշվում է նորաստեղծ «Քրդստանի» էյալեթի կազմում [տե՛ս Salname 1264 (1847-1848), էջ 179]:

¹⁰ Хыршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 281-283: Մուշի սանջակի վարչական բաժանումը ճշտել ենք ըստ 1849-1850 թթ. տարեգրքի [տե՛ս Salname 1266 (1849-1850), էջ 83]: Ուշագրավ է, որ 1846-1847 թթ. (Հ.1263) Վանի էյալեթի սանջակների թիվը դարձյալ երեքն են՝ Վան (Հաքարիի հետ), Բայազետ, Մուշ: Տե՛ս Birken, նշվ. աշխ., էջ 175: Ընդ որում, մեզ անհայտ են այն դրդապատճառները, թե ինչու է շուրջ 150 տարի անց Բայազետը կրկին միացվել Վանին: Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, դա շատ կարճ է տևել:

¹¹ Աղբակի հյուսիսային մասը՝ Սուրբ Բարդուղիմեոսի վանքի շրջանը, որտեղից՝ անվանումը: Կոչվել է նաև Սարալբակ (թրք.՝ Serelbak, քրդ.՝ Sâralbaq)՝ «Մեծ Աղբակ», ինչն աշխարհացույցյան Մեծ Աղբակի («Աղբակ Մեծ») ուղղակի թարգմանությունն է:

3. Մուշի սանջակ (լիվա). Կազաները՝ Բիթլիս (Մոտկան նահիեով), Խլաթ (Չուխուր նահիեով), Խնուս, Մանազկերտ (նահիեները՝ Վերին և Ներքին Բուլանլիս, Վերին և Ներքին Վարդո), Մուշ (Խուլթ նահիեով):

1847 թ. Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական քարտեզին ի հայտ եկավ «Քրդստանի» էյալեթ (թրք.՝ Eyâlet-i Kürdistan) շինծու անունը կրող վարչամիավորը: Նախապես վերջինիս կազմում ընդգրկված էին Դիարբեքիրի և Մադենի կամ Արդա-նայի լիվաները¹²: Հաջորդ տարի «Քրդստանի» մեջ ներառվեց երբեմնի Վանի էյալեթի ողջ տարածքը՝ համանուն և Մուշի լիվաներով¹³: Եվս մեկ տարի անց՝ 1849 թ., նոր վարչամիավորի մասը դարձավ նաև Հաքարի¹⁴: Ընդ որում, լրացուցիչ տվյալներից պարզվել է, որ այսպես կոչված «Քրդստանի» էյալեթի կենտրոնը եղել է Վանը¹⁵: 1849-1850 թթ. «Քրդստանի» վերոհիշյալ երեք լիվաները հետևյալ վարչական կառուցվածքն ունեին¹⁶.

1. Վանի լիվա. Կազաները՝ Աղաքիս, Արծկե-Ադիջևազ, Արճեշ, Բերկրի, Գյավաշ՝ Մոկսի հետ, Կոթուր, Շիրվան կամ Շերվի¹⁷, Ոստան (նահիե էր), Վան:

2. Մուշի լիվա. Կազաները՝ Մուշ, Բիթլիս, Խնուս՝ Թաքմանի հետ, Մանազկերտ¹⁸, Խլաթ՝ Չուխուր նահիեով: Նահիեները¹⁹ Բուլանուլիս (Կոփ՝ Լիզլի հետ)²⁰, Վերին և Ներքին Վարդո:

3. Հաքարիի լիվա. Կազաները՝ Հաքարի, Մահմուդի կամ Խոշաբ, Ամադիա²¹:

Ինչ խոսք, «Քրդստանի» ստեղծումը պատահական չէր: Քրդական հուլյանների ոչնչացումից անմիջապես հետո Բ. Դուռը դրանով նպատակ էր հետապնդում «սիրա-

¹² St' u Salname 1264, s. 118.

¹³ Salname 1265 (1848-1849), s. 82.

¹⁴ Salname 1266 (1849-1850), s. 45.

¹⁵ „Lettres sur la Turquie”, p. 48.

¹⁶ Salname 1266 (1849-1850), s. 83. Վերոհիշյալ էյալեթի մյուս վարչամիավորներն էին Դիարբեքիրի, Մարդինի և Ջեզիրեի (սխալմամբ նշված է Դերսիմի, որը նորաստեղծ Խարբեքի կազմում էր) լիվաները:

¹⁷ Շիրվան-Շերվին հանդիպում է նաև Դիարբեքիրի լիվայի կազմում (նույն տեղում):

¹⁸ Օտարահունչ Melazgert, որը հայերեն բարբառային «Մալազկերտ» տարբերակից է:

¹⁹ Վերոհիշյալ նահիեների ենթակայությունը համապատասխան կազաներին որոշակիորեն նշված չէր:

²⁰ Բուլանուլիսը բաժանված էր Վերին և Ներքին հատվածների, որոնց վարչական կենտրոններն էին համապատասխանաբար՝ Կոփը (պատմ. Կողբ, միաժամանակ ամբողջ Բուլանուլիսի կենտրոնը) և Լիզը (պատմ. Լիծն), ինչպես արտացոլված է օսմանյան տարեգրքում: Տե՛ս նաև «Բուլանլիս կամ Հարքալառ»:

²¹ Մանրամասն վարչական բաժանումը բացակայում է, քանի որ երկրամասը շատ կողմերով աննվաճ էր, հետևաբար՝ անհայտ: Տարեգրքում նշվում են միայն կազաններն իրենց «ենթակա շրջաններով» (թրք.՝ tevabi):

շահելու» ոչ վաղ անցյալում ջախջախված քուրդ ցեղային վերնախավին: Անշուշտ, այդ գործընթացում որոշակի դեր խաղաց 1847-1849 թթ. քրդական ազգայնական շարժման ճնշման գործում օսմանյան պետությանը մեծ աջակցություն ցուցաբերած հայերի քաղաքական գործոնը: Պետականությունից և կանոնավոր զինված ուժերից զուրկ արևմտահայությունը կարճ ժամանակամիջոցում ի հայտ բերեց բարձր կազմակերպվածություն և զարմանալի ռազմունակություն: Դա չէր կարող չմտահոգել սուլթանական կառավարությանը, որն արագորեն կողմնորոշվեց դեպի քաղաքականապես զգալիորեն թուլացած, տարբեր ցեղերի (աշիրեթների) մասնատված և, որպես կանոն, միմյանց թշնամի, բայց հավատակից քրդական տարրը՝ նպատակ ունենալով կանխելու հայկական ազդեցության հետագա տարածումը: Բացի այդ, դրանով ավելի էր խորանում անջրպետը հայերի և քրդերի միջև, մանավանդ եթե նկատի ունենանք 1840-ական թթ. երկու ժողովուրդների հարաբերություններում ի հայտ եկած անվստահությունն ու հետզհետե մեծացող հակասությունները:

Թուրքական կառավարության կողմից վարչական ձևափոխությունները շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին: Մասնավորապես, 1850 թ. «Քրդստանի» էյալեթը մասնատվեց երկու մասի: Վերջինիս ողջ արևելյան, մասամբ՝ հարավ-արևելյան և հարավային շրջաններից կազմվեց նոր՝ Հաքարիի էյալեթը Ջուլամերկ կենտրոնով: Այս քայլով, ըստ էության, փորձ էր արվում վերահսկողություն սահմանել լեռնային դժվարամատչելի և անհնազանդ, շատ կողմերով դեռ աննվաճ մնացած երկրամասում: Մինչև 1855 թ. գոյատևած Հաքարիին էին միացվել նաև խայտաբղետ ազգային կազմ ունեցող Ջեզիրեի և Մարդինի ընդարձակ լիվաները²²: Մասնավորապես Վանի և Հաքարիի լիվաների ներքին բաժանումը հետևյալ տեսքն ուներ²³.

1. **Վանի լիվա.** Կազաները՝ Արծկե-Ադիլջևազ, Արճեշ, Իսլաթ (Ախլաթ), Մոկս, Նորդուզ, Շատախ, Վան:

2. **Հաքարիի լիվա.** Կազաները՝ Աղբակ, Ամադիա, Բեյթ-ուլ-Շաբաբ (Բեթ-Շաբաբ), Գյավառ, Դեյրի, Թիարի (Վերին և Ներքին), Կոթուր, Հաքարի-Ջուլամերկ, Մահմուդի, Չալ:

²² Salname 1267 (1850-1851), s. 74. Հմմտ. Birken, նշվ. աշխ., էջ 177:

²³ Salname 1271 (1854-1855), s. 90-91. Հաքարիի մասին տե՛ս նաև Salname 1268 (1851-1852), էջ 73: Salname 1269 (1852-1853), էջ 74: Salname 1270 (1853-1854), էջ 82: Հմմտ. Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրություն, էջ 379: Նույնի՝ Տեղագիր Հայոց Մեծագ, էջ 25:

Ինչ վերաբերում է Մուշին, ապա այն հանձնվեց նորակազմ Դիարբեքիի կամ զուգահեռ նշվող «Քրդստանի» էյալեթին²⁴: Ի դեպ, վերջինիս էին տրվել նաև ժամանակին Վանի էյալեթի բաղկացուցիչ մասերը՝ հանդիսացող Սպարկերտը, Կեցանը և Մամըռտանքի շրջանը (այդ ժամանակ՝ Մոկսի նահիեներից), ինչպես նաև Եղեգիս-Աղաքիսն ու Խիզանը²⁵:

Ըստ երևույթին, այս վարչական ձևափոխությունները, սակայն, որևէ լուրջ հաջողություններ չունեցան, ուստի Հաքարիի էյալեթը լուծարվեց և կրկին, որպես լիվա, ընդգրկվեց 1855 թ. վերստեղծված Վանի էյալեթի կազմում²⁶: Այսպիսով, 20 տարուց էլ պակաս ժամանակահատվածում միջնադարյան Վանի էյալեթի ինչպես սահմանները, այնպես էլ վարչական ներքին կառուցվածքը ենթարկվեցին զգալի և էական փոփոխությունների: Ընդ որում, նրա ապագա սահմանները սկսում են ձևավորվել հենց 1840-1850-ական թթ. փոփոխությունների հետևանքով: Ավելին, ինչպես նշեցինք, օսմանյան պետության կողմից հետևողական կերպով որդեգրվել էր հայահոծ արևմտյան երկրամասերը (մասնավորապես Մուշն ու Խիզանն իրենց հարակից շրջաններով) Վանից կտրելու և առանձնացնելու, դրանք մահմեդական գերակշիռ բնակչությամբ վարչամիավորների մեջ ձուլելու քաղաքականությունը: Հետագա տասնամյակներին այն ընդունեց որոշակիորեն ուղղորդված գերակա սկզբունք: Միաժամանակ, ներքին վարչական կառուցվածքում նոր վարչամիավորների ստեղծումը 1840-1860-ական թթ. նախորդ տասնամյակներին զգալի չափերով խաթարված ազգացեղային իրավիճակի արդյունք էր: Նոր սահմաններում Վանի էյալեթը պահպանվեց մինչև 1866 թ.: Ընդ որում, Վանի և Հաքարիի լիվա-սանջակների հետ էյալեթի կազմում նշվում է նաև Հյուսիսային Իրաքի տարածքն ընդգրկող Մոսուլը՝ հիմնականում քրդական, մասամբ՝ եզդիական և արաբական ցեղազավառներով²⁷: Այս քայլով, ամենայն հավանականությամբ, առաջնությունը տրվում էր այսպես կոչված «տնտեսական» գործոնին, որն արտահայտվում էր Մոսուլի և Զախոյի տարածքներից Վանի, առանձնապես Հաքարիի՝ արոտավայրերով հարուստ շրջաններ քրդական վաչկատուն ցեղերի ամենամյա տեղափոխություններով:

²⁴ Տե՛ս Salname 1267 (1850-1851), էջ 74:

²⁵ «Արծուի Վասպուրական», 1858, թիւ 12, էջ 330: Salname 1271 (1854-1855), էջ 89:

²⁶ Salname 1272 (1855-1856), s. 98-99.

²⁷ Տե՛ս Birken, նշվ. աշխ., էջ 203: Ուշագրավ է, որ 1864-1865 թթ. փորձ է կատարվել կրկին վերականգնելու Հաքարիի էյալեթը՝ Ջուլամերկ կենտրոնով (նույն տեղում, էջ 177):

Դրա հետևանքով հատկապես արտոշի (հարթուշի) ցեղախմբի մեջ մտնող առանձին ցեղեր հետագա տարիներին աստիճանաբար բնակություն հաստատեցին Վանի էյալեթի հարավում: 1855-1866 թթ. Վանի էյալեթի վարչական կառուցվածքը հետևյալն էր²⁸.

1. Վանի սանջակ. Կազաները՝ Ադիջևազ, Աղաքիս, Արճեշ, Գյավաշ (նահիեները՝ Գյավառ կամ Դատվան, Կարկառ, Կարճկան), Խլաթ, Մոկս, Նորդուզ, Շատախ (նահիեները՝ Հայոց ձոր, Ոստան), Վան (Բերկրի նահիեով)²⁹:

2. Հաքարիի սանջակ. Կազաները՝ Աղբակ, Բեյթ-ուլ-Շաբաբ, Գյավառ, Դեյրի, Թիարի (Վ. և Ն.), Մահմուդի կամ Խոշաբ³⁰, Կոթուր, Շամդինան, Չալ, Ջուլամերկ (Հաքարի):

3. Մոսուլի սանջակ. Կազաները՝ Մոսուլ (այդ թվում՝ եզդիաբնակ Շեյխան և Սինջար կամ Շանգալ³¹ նահիեները), Ակրա, Զիբար կամ Զիբարի, Մուժուրի կամ Մուզուրիա, Ամադիա, Դաուդիա³²:

19-րդ դ. 60-ական թթ. կեսերից, ձգտելով կասեցնել հպատակ, առաջին հերթին՝ քրիստոնյա ժողովուրդների հետզհետե ուժգնացող ազատագրական շարժումներն ու պայքարը, Բ. Դուռը որդեգրեց խորամանկ մեկ այլ քաղաքականություն, որի հիմնական սկզբունքներից էր նվաճված երբեմնի թագավորությունների կամ երկրների սահմաններին «համապատասխանող» նոր վարչամիավորների՝ վիլայեթների ստեղծումը: Ի դեպ, վիլայեթների վարչական համակարգի ներդրումը 1834 թ. փորձել էր կիրառել դեռևս սուլթան Մահմուդ 2-րդը (1808-1839), ինչը, սակայն, լիակատար անհաջողության էր մատնվել³³: Կայսրության «արդիականացման» նոր փորձը համընկնում է «Թանզիմաթի» երկրորդ ժամանակափուլի հետ (Հաթթ-ը հյումայունի 1856 թ. հրապա-

²⁸ Օգտվել ենք հետևյալ տարեգրքերից. Salname 1272 (1855-1856), նույն տեղում: Salname 1273 (1856-1857), էջ 104-105: Salname 1274 (1857-1858), էջ 112-113: Salname 1275 (1858-1859, առանց էջակալման): Salname 1276 (1859-1860), էջ 145-146: Salname 1277 (1860-1861), էջ 147-148: Salname 1278 (1861-1862), էջ 148-149: Salname 1279 (1862-1863), էջ 155-156: Salname 1280 (1863-1864), էջ 155-156: Salname 1281 (1864-1865), էջ 183-184: Salname 1282 (1865-66), էջ 171-172:

²⁹ 1855-1856 թթ. տարեգրքում Վանի լիվայի կազմում սխալմամբ նշվում է նաև Շիրվանը (Շերվի): Իրականում վերջինս արդեն մտնում էր Դիարբեքիրի («Քրդստանի») էյալեթի Սղերդի լիվայի կազմի մեջ [տե՛ս Salname 1272 (1855-1856), էջ 99-100]:

³⁰ 1855-1856 թթ. Խոշաբը (Մահմուդի)՝ Ոստան նահիեով, նշված է Վանի լիվայի կազմում, բայց հաջորդ տարիներին այն անցել է Հաքարիին:

³¹ Սինջարում էր գտնվում և ներկայումս էլ գտնվում է եզդիների գլխավոր կրոնական սրբավայրը՝ Լալեշը (Լալըշ): Պատմական Սինգարա կամ Շնջար:

³² Որոշակի դժվարությունների հետ կապված, խուսափել ենք տալ Մոսուլի լիվայի վարչական մանրամասն բաժանումը:

³³ Տե՛ս Lettres sur la Turquie, էջ 44:

րակմամբ), որը հիմնականում ընթացավ սուլթան Աբդուլ-Ազիզի (1861-1876) կառավարման տարիներին³⁴: Սկզբնապես վարչական նոր համակարգը փորձնականորեն կիրառվեց Բալկաններում, ուր Նիշի, Սիլիստրայի և Վիդինի էլայեթներից 1864 թ. ձևավորվեց Դանուբի վիլայեթը (թրք.՝ vilâyet-i Duna), որը գլխավորապես «ընդգրկում» էր միջնադարյան Բուլղարական թագավորության տարածքը: Հաջորդ տարիներին աստիճանաբար վիլայեթները կազմավորվեցին ողջ կայսրության մյուս տարածքներում, ներառյալ՝ Արևմտյան Հայաստանում³⁵: Զգալիորեն փոխվեց նաև նորաստեղծ վարչամիավորների կառավարման համակարգը, որը վերջնականապես հաստատվեց 1867 և 1870 թթ. «Վիլայեթների մասին» օրենքով: Այսուհետև վիլայեթի կառավարիչը կոչվելու էր վալի (թրք.՝ vali, հյր.՝ նահանգապետ), իսկ սանջակինը (sancak)՝ մյութասարիֆ (թրք.՝ mütasarrıf): Հաջորդ աստիճանին կանգնած էր կայմակամը (թրք.՝ kaymakam, հյր.՝ գավառապետ), որը ղեկավարելու էր կազան (թրք.՝ kaza, հյր.՝ գավառ կամ գավառակ): Վերջապես, վիլայեթի ամենափոքր միավորը՝ նահիեն (թրք.՝ nahiye, իմա՝ գյուղախումբ), ենթարկվելու էր մյուդիրի (թրք.՝ müdür կամ müdürü, իմա՝ գյուղապետ) իրավասությանը: Ի դեպ, առաջին երկուսը նշանակվելու էին անմիջապես սուլթանի, իսկ կայմակամը՝ վալիի կողմից³⁶: Ինչպես տեսնում ենք, տեղերում կառավարումն է՛լ ավելի էր կենտրոնացվում, որով սուլթանական կառավարությունը փորձում էր տնտեսական և ֆինանսական կախման մեջ դնել վիլայեթների կառավարիչներին: Միաժամանակ սա հերթական քայլն էր հեռավոր այլազգաբնակ երկրամասերը կենտրոնին ավելի ամուր կապելու ճանապարհին:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքն այդ գործընթացի մեջ ներգրավվեց 1866-1868 թթ., երբ աստիճանաբար կազմավորվեցին Էրզրումի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի (Սվազի կամ Սիվասի) վիլայեթները: Կիլիկիայի մեծագույն մասը մտնավ Ադանայի վիլայեթի կազմի մեջ, իսկ երկրամասի հյուսիսարևելյան՝ լեռնային հատվածը՝ Մարաշի

³⁴ «Հայոց պատմություն», հտ. III: Նոր ժամանակաշրջան, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 291-295:

³⁵ Տե՛ս Убичини, де-Куртейль, էջ 79-80: Ընդ որում, 1860-ական թթ. վերջին այդ գործընթացը ժամանակավորապես կասեցվեց և կրկին վերսկսվեց միայն 1872 թ.՝ ավարտին հասնելով հաջորդ տարի Բաղդադի ու Յեմենի վիլայեթների ձևավորմամբ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

³⁶ Убичини, де-Куртейль, стр. 85-88. Հմմտ. Саркисян Е.К., նշվ. աշխ., էջ 360-362:

լիվան կամ սանջակը, տրվեց Հալեպին³⁷: 1866 թ. Վանի էյալեթը լուծարվեց, իսկ վերջինիս իրար միավորված սանջակները՝ Վանը և Հաքարին³⁸, ընդգրկվեցին նորակազմ Էրզրումի վիլայեթի Վանի սանջակի մեջ: Այսպիսով ստեղծվում էր մեկ վարչամիավորի մեջ հայաբնակ հիմնական տարածքների համախմբման պատրանք³⁹:

Նորաստեղծ Վանի սանջակի տարածքը գրեթե նույնությամբ համընկնում էր 1865-1866 թթ. էյալեթի վարչական սահմաններին: Ինչ վերաբերում է ներքին բաժանմանը, ապա այստեղ արդեն առկա էին որոշակի փոփոխություններ: Նոր վարչատարածքային բաժանումը հիմնականում արտացոլում էր տվյալ ժամանակ ձևավորված ազգացեղային (նկատի ունենք թուրքական իշխանությունների կողմից նորեկ քրդական ցեղերի բնակության տարածքների ընգրկումն առանձին վարչամիավորների մեջ): Վանի սանջակն Էրզրումի վիլայեթի կազմում մնաց մինչև 1876 թ. ներառյալ: Տարբեր տարեգրքերի⁴⁰ և այլ աղբյուրների տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ 1866-1876 թթ. նրա վարչական կառուցվածքը, փաստորեն, անփոփոխ է մնացել: Այն ուներ հետևյալ տեսքը⁴¹.

³⁷ Ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան տարեգրքերում «լիվա» եզրը «սանջակով» վերջնականապես փոխարինվել է 1870-ական թթ. կեսերին:

³⁸ Հաքարին պարզապես դադարեց ինքնուրույն վարչամիավոր լինելուց, իսկ նրա տարածքում ձևավորվեցին երեք առանձին կազա:

³⁹ Էրզրումի վիլայեթի կազմից, սակայն, հեռահար նպատակներով դուրս էին թողնված մի ամբողջ շարք պատմական հայկական գավառներ՝ Սասունը, Սիվան-Մուֆարդինը (Նփրկերտ), Բշերիկ-Խարզանը, Սղերդը, Բալուն, Խարբերդը, որոնք միացվել էին Դիարբեքիին («Քրդստան»): Մեր պատմագրության մեջ ամրագրված է այն կարծիքը, թե վերոհիշյալ վարչամիավորը զուգահեռ կոչվել է Էրմենիստանի (իմա՝ Հայաստանի) վիլայեթ (տե՛ս մասնավորապես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. V, Եր., 1974, էջ 283: Հմմտ. Երեմյան Ս., Ղազարյան Հ., Հայաստանը և հարևան երկրները 1860-1870 թթ., քարտեզ, մ.՝ 1:20000000, նույն տեղում, ներդիր): Սակայն պաշտոնական սկզբնաղբյուրներում Էրզրումի վիլայեթը երբեք չի կոչվել Էրմենիստան, և այդ կարծիքը չի համապատասխանում իրականությանը [ի տարբերություն Դիարբեքիի վիլայեթի, որը 1860-1870-ական թթ. տարեգրքերում զուգահեռ կոչվել է նաև «Քրդստան»: Տե՛ս Salname 1282 (1865-1866), էջ 70: Salname 1283 (1866-1867), էջ 76: Salname 1284 (1867-1868), էջ 93: Salname 1285 (1868-1869), էջ 105 ևն]: Այնուամենայնիվ, քննարկվող ժամանակահատվածում հրատարակված որոշ թուրքական քարտեզներում առկա է Էրզրումի վիլայեթի սահմաններում նշված «Էրմենիստան» կամ «Հայերի երկիր» (արաբ.՝ Bilâd-ul-Araman) վերտառությունը: Տե՛ս Գալչեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 246-247:

⁴⁰ Հարկ է նշել, որ օսմանյան համակայսերական տարեգրքերի մի զգալի մասը սխալաշատ է՝ կազմված խիստ անփույթ կերպով: Այս առումով ավելի բարվոք վիճակում են Էրզրումի վիլայեթի տարեգրքերը, որոնք հնարավորություն են ընձեռել ճշտելու բազմաթիվ անճշտություններ:

⁴¹ Օգտվել ենք հետևյալ տարեգրքերից. Salname 1283 (1866-1867), էջ 170: Salname 1284 (1867-1868), էջ 181: Salname 1285 (1868-1869), էջ 185-186: Salname 1286 (1869-1870), էջ 201: Salname 1287 (1870-1871), էջ 221: Salname 1288 (1871-1872), էջ 248-249: Salname 1289 (1872-73), էջ 252: Salname 1290 (1873-74), էջ 251: Salname 1291 (1874-75), էջ 252-253: Salname 1292 (1875), էջ 251: Salname 1293 (1876), էջ 250: Տե՛ս նաև Salname-yi vilâyet-i Erzurum, Erzurum, 1287 (1870-1871), էջ 57-68 (այսուհետև՝ Salname-i Erzurum): Salname-yi Erzurum, 1288 (1871-1872), էջ 58-68, 142: Salname-yi Erzurum, 1290 (1873-1874), էջ 65-75, 142:

1. Ադիլջևազի կազա:

2. Աղբակի կազա: Նահիենները՝ Կոթուր⁴², Արտոռի կամ Հարթուշի (քրդ. *ցեղ*), Շկակ (քրդ. *ցեղ*):

3. Արճեշի կազա: Նահիենները՝ Բերկրի, Լըվի (թրք.՝ *Livili*, քրդ. *ցեղ*)^{43ա}, Հայդարան (թրք.՝ *Heydaranlı*, քրդ. *ցեղ*)⁴³:

4. Գյավաշի կազա: Նահիենները՝ Կարճկան, Ոստան:

5. Գյավառի կազա: Նահիենները՝ Գյարդի կամ Գիրդի (քրդ. *ցեղ*), Խումարո (քրդ. *ցեղ*), Շամդինան, Ջելո (*ասորական ցեղ*), Օրամար (քրդ. *ցեղ*):

6. Մահմուդիի կազա: Նահիենները՝ Եզդի (*եզդիական ցեղ*)⁴⁴, Թակուրի (քրդ. *ցեղ*), Խոշաբ, Միլան (քրդ. *ցեղ*), Մուկուրի (քրդ. *ցեղ*), Շամսըկի (քրդ. *ցեղ*), Սաթմանց:

7. Մոկսի կազա:

8. Շատախի կազա: Նահիեն՝ Նորդուզ⁴⁵:

9. Ջուլամերկի կազա: Նահիենները՝ Բեյթ-ուլ-Շաբաբ կամ Ջըռնախ-մադեն, Բեյթ-ուլ-Շաբաբի Արտոռի (Հարթուշի, քրդ. *ցեղ*), Չալ⁴⁶:

10. Վանի կազա: Նահիենները⁴⁷ Աբաղա, Հայոց ձոր (թրք.՝ *Havasor*), Շավի (թրք.՝ *Şevili*, քրդ. *ցեղ*):

Salname-yi Erzurum, 1291(1874-1875), էջ 67-75: Salname-yi Erzurum, 1293(1876), էջ 103-108, 141: Հմմտ. Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилаяета, էջ 5, 22/23-24/25: Ерицов А. Д., Опыт статистического очерка, էջ 35-38, 44-45:

⁴² 1874 թվականից՝ Մահմուդիի կազմում:

^{43ա} Առանձին տարեգրքերում և սկզբնաղբյուրներում այս ցեղանունն անճանաչելիության աստիճանի աղ-ճատվել է՝ դառնալով *Erbli* (اربلى < اربلى): Տե՛ս մասնավորապես Гиппиус А. И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи, лист 7: „Вилайеты Хекяри и Ван”:

⁴³ Նախապես այս մեծ ցեղը քոչում էր Դիարբեքիրի մոտակա Միաֆարկինի (Նփրկերտ) շրջանում: Սակայն 1820-1830-ական թթ. արդեն հայդարանի ցեղախումբը Մուշի և Մանազկերտի տարածքներով սփռվեց Արածանու (Մուրատ) վերին ավազանից մինչև Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան սահմանա-մերձ շրջաններում (Արձկե, Արճեշ, Աբաղա, Ավաջուղ, Չալդըրան, Սոքմանավա ևն): Տե՛ս մասնավորա-պես ԹԱ-1, էջ 309: Հմմտ. Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 282:

⁴⁴ Տեղի եզդիները գյուկուրի (եզդիերեն՝ *zuquri*) ցեղախմբից էին և Մահմուդիի տարածքում հայտնվել էին 19-րդ դ. կեսերին՝ Ակրայի շրջանից, ուր, ի դեպ, 1850-ական թթ. դեռ բնակվում էր նրանց մի հատվածը (կոչվել է նաև *žukuri*, արաբ.՝ *زكري*): Տե՛ս Salname 1272 (1855-1856), էջ 99: Հմմտ. Շիրին, նույն տեղում: Եզդիաբնակ նահիեն թուրքերեն կոչվել է Կարասու (Մարմետ գետի թրքական անվանումը: Տե՛ս Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., նույն տեղում):

⁴⁵ Յա. Մալամայի և Աղ. Երիցյանի մոտ սխալմամբ նույնացվել է Ոստանի հետ՝ ըստ երևույթին օգտա-գործած աղբյուրներում եղած շփոթի պատճառով:

⁴⁶ Յա. Մալամայի մոտ հիշվում են նաև հետևյալ նահիենները՝ Լևին կամ Լիվին (Ջուլամերկում) և Բաթեր-գա (Գյավառում): Տե՛ս Малама Я. Д., Несториане и округ Хаккери, էջ 173:

⁴⁷ Վանի նահիեններն անմիջապես ենթարկվում էին սանջակի կառավարչին:

3.2. Վանի վիլայեթի վարչական բաժանումը 1877-1914 թթ.

1870-ական թթ. վերջից Արևմտյան Հայաստանի, այդ թվում՝ Վանի վիլայեթի վարչատարածքային կառուցվածքը ենթարկվեց հերթական, այս անգամ՝ արդեն վերջնական և արմատական փոփոխությունների: Դրանց հիմքում ընկած էին այն քաղաքական լուրջ գործոնները, որոնք տեղ գտան 19-րդ դ. վերջին: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում կրած նոր ծանր պարտությունը և եվրոպական տիրույթների մեծ մասի կորուստը լրջորեն ցնցեցին կայսրության հիմքերը: Կարսի գրավումով Ռուսական կայսրությունը վճռականորեն հաստատվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքի հյուսիսարևելյան մի ընդարձակ հատվածում՝ ճանապարհի հարթելով դեպի հայկական կարևորագույն կենտրոններ, առաջին հերթին՝ Էրզրում: Դրան գումարվեց Հայկական հարցի քաղաքական ասպարեզ իջնելն ու միջազգայնացումը, ինչը սուլթանական կառավարությանը սպառնում էր «նոր Բուլղարիայով»՝ այս անգամ արդեն ասիական տիրույթներում: Այդ պատճառով Օսմանյան պետությունը տենդագին կերպով 1870-ական թթ. վերջից ձեռնամուխ եղավ իրականացնելու վարչական և ժողովրդագրական այնպիսի քաղաքականություն, որով ամեն կերպ կվիժեցվեր հայկական բարեփոխումների ծրագիրը: Դա էր պատճառը, որ 1877-1878 թվականներից հետո ընկած ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի վարչական քարտեզի ձևափոխությունները շարունակվեցին նոր թափով և ավելի հիմնավոր ձևերով: Ընդ որում, հին, թուրքական կառավարության տեսանկյունից՝ «անհարմար» կամ «ոչ ճիշտ» սկզբունքներով կազմավորված վարչամիավորները սկսեցին փոխարինվել նորաստեղծ այնպիսի վիլայեթներով, որոնք առավել քան նպաստելու էին սուլթանական կառավարության հակահայ, նույնիսկ՝ հայաջինջ նպատակների իրականացմանը: Բնական է, որ հայահոծ Էրզրումի վիլայեթն առաջին հերթին պետք է հայտնվեր Բ. Դռան ուշադրության կենտրոնում: Ուշագրավ է, որ այս երկրամասի տրոհման առաջին քայլը կատարվեց 1877 թ., երբ Էրզրումից տարանջատվեց և վիլայեթի կարգավիճակ ստացավ Վանի սանջակը՝ Հաքարիի հետ միասին⁴⁸: Հաջորդ տարի՝ 1878 թ., նոր վիլայեթի կազմի մեջ մտավ Մուշի սանջակը հետևյալ

⁴⁸ Տե՛ս Salname 1294 (1877), էջ 482: Հմմտ. «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», էջ 8:

կազաներով՝ Բիթլիս (Բաղեշ), Բուլանուխ, Խլաթ, Մանազկերտ, բուն Մուշ և Վարդո⁴⁹։ Ի դեպ, նույն թվականին սանջակի կարգավիճակով վերստեղծվեց նաև Հաքարին⁵⁰։ Փաստորեն, իր գոյությունը դադարեցրեց Էրզրումի վիլայեթը, մի վարչամիավոր, որն ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի հիմնական մասը, և որի հայ բնակչությունը, Գրիգոր Զոհրապի բնութագրմամբ, «կազմում էր համախմբված մի զանգուած»⁵¹։

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ։ 1878 թ. մարտի 3-ի (հին տոմարով՝ փետրվարի 19-ի) Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով երկար ժամանակ վիճելի համարվող սահմանամերձ Կոթուրի շրջանը հանձնվեց Պարսկաստանին։ Այդ որոշումը վերահաստատվեց նաև նույն թվականի 1878 թ. հուլիսի 13-ին (հին տոմարով՝ հուլիսի 1-ին)՝ Բեռլինի վեհաժողովում⁵²։

Սակայն ընդհանուր առմամբ՝ մինչև 1880 թ. նորաստեղծ Վանի վիլայեթը լուրջ փոփոխություններ չկրեց, նույնությամբ պահպանվեց նույնիսկ նախկին ներքին վարչական բաժանումը⁵³։ Պատերազմը, այնուհետև՝ վերջինիս հասցրած ծանր հետևանքները և առաջ եկած սարսափելի սովը⁵⁴ հետպատերազմյան առաջին տարիներին հնարավորություն չէին տալիս օսմանյան կառավարությանը լրջորեն անդրադառնալու ներքին վարչատարածքային բաժանման հարցերին։ Սակայն արդեն 1880 թ. վարչական ձևափոխությունները նոր ծավալ ընդունեցին։ Ամենից առաջ Վանի վիլայեթը տրոհվեց երկու մասի՝ Վան և Հաքարի⁵⁵։ Վերջինս կրկին վերստեղծելով՝ Բ. Դուռը հերթական փորձն էր

⁴⁹ Salname 1295 (1878), էջ 384-386։

⁵⁰ Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև Salname 1296 (1878-1879), էջ 174-175։

⁵¹ Զոհրապ Գր., Երկերի ժողովածու, հտ. Գ, Եր., 2002, էջ 494։

⁵² «Ճակատագրական պայմանագրեր», Եր., 1998, էջ 55, 60։ Վերոհիշյալ տարածքն ընկած էր համանուն գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ պարփակված Կոթուրի և Ավրինի լեռնաշղթաներով (տե՛ս նաև 2.1 ենթագլուխը)։ Պարսկաստանին էր անցնելու նաև գավառի կենտրոն Կոթուր հայաբնակ բերդավանը (հայկական աղբյուրներում՝ Ղոթուր կամ Կոտուր)։ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին Կոթուրն ուներ շուրջ 150 տուն հայ բնակիչ։ Ի դեպ, հայաբնակ էր նաև գավառի Գոնավիկ (Կուլաքիկ) գյուղը, որը գտնվում էր բերդավանից հարավ։ Տե՛ս Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական (պատկերազարդ ժողովածու), Թ., 1905, էջ 57։ Հմմտ. ԳԱԹ, Թ, Ազատյանի ֆ., նույն տեղում, թ. 69։

⁵³ Salname 1297 (1879-1880), s. 237-238. Հմմտ. Известия Кавказского отдела, т. 6, Т., 1879-1881։ „Приложения“, стр. 25։ «Մշոյ աշխարհ».- «Լումայ», Թ., 1897, գիրք Ա, էջ 165-167 (Մուշի սանջակի համար)։

⁵⁴ Սովից առավելապես տուժեցին Հաքարիի սակավահող, լեռնային շրջանները (մահացածների թիվը հասնում էր 10 000 մարդու), ինչպես նաև Նորդուրը, Շատախը ևն։ Տե՛ս АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе“, оп. 517/2, д. № 1566, թթ. 3, 21 (ռուսական փոխիյուպատոսության գործերի պաշտոնական Կ. Կամսարականի տեղեկագիրը)։ Հմմտ. Սրվաձեյանց, նշվ. աշխ., էջ 370։

⁵⁵ Salname 1298 (1880-1881), s. 67. Տարեգրքում նշվում է, որ Հաքարիի նահանգապետի (վալիի) «ենթակայության ներքո գտնվող շրջանները կազմավորման ընթացքում են» („mülhakati der dest-i teşkildir")։ Ի

կատարում թուրքական վարչակարգը հաստատելու, ինչ որ տեղ՝ նաև ներդնելու Վանի վիլայեթի ողջ հարավն ընդգրկող այս երկրամասում: Բացի այդ, նույն 1880 թ. հանդես եկավ նորաստեղծ Բիթլիսի վիլայեթը (հայկական աղբյուրներում՝ Բաղեշի նահանգ): Վերջինիս կազմավորման գործընթացում Վանի վիլայեթը վճռական դեր ունի⁵⁶: 1881-1884 թթ. ընթացքում Բիթլիսին հետզհետե միացվեցին, այս անգամ՝ մեկընդմիջտ, նախ՝ Վանի վիլայեթի ամբողջ հարավարևմտյան հատվածը (Բիթլիսն իր շրջակա գավառակներով, Խիզանը, Խլաթը ևն), այնուհետև՝ Վանա լճի հարավարևմտյան Կարճկանը, որը հարևան Կեցանի ու Սպարկերտի հետ կազմեց Աղաքիսի (Եղեգիս) նորաստեղծ կազան⁵⁷: Սակայն ամենամեծ կորուստը, անշուշտ, 1884 թ. Մուշի ընդարձակ և հայահոծ սանջակի հանձնումն էր հարևան վիլայեթին, որով հայ բնակչության թիվը Վանում արհեստականորեն նվազում էր⁵⁸: Դրանով հիմնականում ավարտվեց նորաստեղծ Բիթլիսի վիլայեթի սահմանների և ներքին վարչական բաժանման ձևավորումը: Ի դեպ, 1884 թ. Հաքարիին անցավ Մահմուդիի կազան (Խոշաբի հետ), որից հետո Վանի վիլայեթի վարչական կառուցվածքը շուրջ 5 տարի՝ մինչև 1888 թ., որևէ փոփոխության չենթարկվեց: Նշված ժամանակահատվածում Վանի վիլայեթն ուներ 7 կազա՝ Արծկե-Ադիջևազ, Արճեշ, Բերկրի, Գյավաշ, Մոկս, Շատախ, Վան⁵⁹:

Ինչ վերաբերում է Հաքարիի վիլայեթին, ապա 1884 թվականից վերջինիս ներքին վարչական բաժանումը հիմնականում կայունացավ և մինչև 1888 թ. նույնպես լուրջ փոփոխություններ գրեթե չկրեց: Այնուամենայնիվ, չմոռանանք, որ Հաքարիին անցան նախ՝ 1881 թ. Ամադիայի, իսկ 1884 թ., ինչպես վերը նշվեց, Մահմուդիի կազաները: Ընդհանուր առմամբ 1884-1888 թթ. Հաքարին ուներ հետևյալ ներքին բաժանումը⁶⁰.

դեպ, այդ գործընթացն առաջին մի քանի տարիների ընթացքում լիովին դեռ չէր ավարտվել, և անգամ 1883-1884 թթ. տարեգրքերում Հաքարիի վարչամիավորները սխալմամբ նշվում են Վանի վիլայեթում:

⁵⁶ Ըստ էության, Բիթլիսի վիլայեթի ողջ արևելյան և հարավարևելյան մասերը Վանից զատված երկրամասերն են: Նույն վիլայեթի արևմտյան և հարավային շրջանները փոխանցվել են Դիարբեքիից:

⁵⁷ «Արձագանք», Թ., 1883, № 13, էջ 218: Տե՛ս նաև Гиппиус А. И., նշվ. աշխ., лист № 6: „Битлисский вилайет”:

⁵⁸ Birken, s. 179, 184. Հմմտ. Միրախորյան, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 41:

⁵⁹ Տե՛ս Salname 1298 (1880-1881), էջ 88: Salname 1299 (1881-1882), էջ 64, 79: Salname 1300 (1882-1883), էջ 213-214: Salname 1301 (1883-1884), էջ 47: Salname 1302 (1884-1885), էջ 75: Salname 1303 (1885-1886), էջ 67: Գրեթե նույն տվյալներն է հաղորդում նաև Ա. Կոլյուբակինը: Միակ բացառությունը Նորդուզի կազան է, որը, թուրքական տարեգրքերի տվյալների համաձայն, մտնում էր Հաքարիի կազմում: Տե՛ս Коллюбакин, նշվ. աշխ., т. 1, ч. 1, էջ 70:

⁶⁰ Տե՛ս Salname 1302, էջ 55-56: Salname 1303, էջ 55-56: Salname 1304 (1886-1887), էջ 57-58: Salname 1305 (1887-1888), s. 53: Հմմտ. Гиппиус А.П., նշվ. աշխ., лист 7: „Вилайеты Хекяри и Ван”: Ըստ Ա. Կոլ-

1. Աղբակի սանջակ. Կազանները՝ Աղբակ (Դեյրի նահիեով), Մահմուդի (նահիեները՝ Եզդի, Թակուրի, Խոշաբ, Միլան, Մուկուրի, Շամսըկի), Նորդուզ, Շիվելան (թրք.՝ Şivele), Շքյաֆթի-Շկակ (Սորաթավան նահիեով)⁶¹:

2. Գյավառի սանջակ. Կազանները՝ Գյավառ (Օրամար նահիեով), Շամդինան [նահիեները՝ Գյարդի-Գիրդի և Հարըկի (թրք.՝ Girdi ve Heriki), Խումարո], Ջելո (Վերին և Ներքին), Օրամար-Դուսկի⁶²:

3. Ջուլամերկի կամ Հաքարիի սանջակ. Կազանները՝ Ամադիա (նահիեները՝ Բարվարի Վերին և Ներքին (պաշտոնապես՝ Bervari-yi bala ve Bervari-yi zir), Դաուդիա, Շիրվան կամ Շիրվե, Ռըկան, Բեյթ-ուլ-Շաբաբ (նահիեները՝ Գյոյան կամ Գովիան, Գյուլի և Սընդի (պաշտ.՝ Güli ve Sindi), Թիարի (Թխում նահիեով), Ջուլամերկ:

Տարօրինակ է, բայց 1880-ական թթ. Վանի և Հաքարիի վիլայեթները կազմված էին էթնիկական սկզբունքներով: Ընդ որում, Վանը, փաստորեն, հայաբնակ վարչամիավոր էր, ուր նույնիսկ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով բնակչության 64-67 %-ը հայեր էին⁶³: Ինչ խոսք, դա լիովին հակասում էր Օսմանյան պետության ընդունած քաղաքականությանը: Ուստի 1888 թ. մարտի 1-ի հրամանագրով (իրադեով) սուլթանական կառավարությունը լուծարեց Հաքարին և այն դարձյալ կցեց Վանի վիլայեթին⁶⁴: Նույն թվականին որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին նաև վիլայեթի հարավարևմտյան՝ Վանա լճի ափամերձ հատվածում: Բիթլիսի վիլայեթի նախկին Աղաքիսի (Եղեգիս) կազայի հյուսիսային և արևելյան շրջանները վերադարձվեցին Վանին՝ կազմավորելով Կարճկանի կազան⁶⁵: Վերջինիս մեջ մտավ նաև Կեցանը: Սրանով, ըստ էության, հիմնականում ավարտվեց Վանի վիլայեթի արտաքին սահմանների ձևավորումը: Միակ բացառությունը 1893 թ. Ամադիայի ընդարձակ կազայի վերջնական

յութակինի՝ Հաքարին 1887-1888 թթ. կազմված էր Աղբակի, Գյավառի, Ջուլամերկի սանջակներից և Ամադիայի հատուկ կազայից (նշվ. աշխ., տ. 1, Կ. 1, էջ 71):

⁶¹ Տարեգրքերում Շքյաֆթին և Շկակը հաճախ հանդիպում են որպես առանձին վարչամիավորներ: Սակայն 1881-1882 թթ. և 1883-1884 թթ. տարեգրքերում Շյաֆթի կազային զուգահեռ, որի անունն աղավաղվելով դարձել է سلفی (ուղիղ ձևը՝ شكتی), նշվում է նաև «Շկակ և Շքյաֆթի» նահիեն: Բացի այդ, կան փաստեր, որ դրանք նույն ցեղի տարբեր անուններն են: Սրանից ելնելով՝ նպատակահարմար ենք գտել կազան նշել միասնական Շքյաֆթի-Շկակ անունով:

⁶² Դուսկին (նաև՝ Դուստիկ կամ Դուստանգա) Հաքարիի քրդական ցեղերից էր: Տե՛ս „Map of Hakkari” քարտեզ.- Percy, նշվ. աշխ.(ներդիրում): Հմմտ. Термен, նշվ. աշխ., էջ 230:

⁶³ Հաշվարկն ըստ Гиппиус, նշվ. աշխ., лист 7: „Вилайеты Хекяри и Ван”:

⁶⁴ Cuinet V., նշվ. աշխ., էջ 716:

⁶⁵ Տե՛ս Колубакин, նշվ. աշխ., т. 8, Կ. 2, էջ 143:

հանձնումն էր Մոսուլի վիլայեթին⁶⁶: Այլ էր իրավիճակը ներքին վարչական բաժանման ասպարեզում, որը անգամ 20-րդ դ. սկզբին շարունակաբար կրում էր էական փոփոխություններ: Այսպես, 1888-1891 թթ. Վանի սանջակը կազմված էր ութ կազայից՝ Ադիլ-ջևազ, Արճեշ, Բերկրի, Գյավաշ, Կարճկան, Մոկս, Շատախ, Վան, իսկ Հաքարին ուներ 11 կազա՝ Աղբակ, Ամադիա, Բեյթ-ուլ-Շաբաբ, Գյավառ, Մահմուդի, Մամուրեթ-ուլ-Համիդ կամ Համիդիե⁶⁷, Նորդուզ, Շամդինան, Չալ, Ջուլամերկ (Հաքարի), Օրամար⁶⁸: 1891 թ. նահիեի կարգավիճակով Վանի սանջակին անցավ Նորդուզը (Շատախի կազմում): Նահիեների վերածվեցին նաև Չալը, որը միացվեց Ջուլամերկին, և Օրամարը, որն անցավ Գյավառին⁶⁹: 1898 թ. որոշակի քաղաքական նկատառումներով Հաքարիից Վանի սանջակին փոխանցվեց նաև քրդաշատ Մահմուդիի կազան⁷⁰: Միաժամանակ խիստ ընդարձակվեցին Հաքարիի սանջակի Ջուլամերկի կազայի սահմանները: Տեղի կայմակամի իրավասությանը հանձնվեց Մեծ Զաբի ձախափնյակում գտնվող «Ասորական մարզի» մեծագույն մասը (Բազ, Դեզ, Վերին և Ներքին Թիարի, Թխում, Տալ կամ Թալ)⁷¹: Բացի այդ, 1897 թ. Հաքարիի սանջակի վարչական կենտրոնը Ջուլամերկից փոխադրվեց Բաշկալե⁷²:

Անդրադառնալով 1888-1899 թթ. Վանի վիլայեթի ներքին վարչատարածքային բաժանմանը՝ չպետք է մոռանալ մի հետաքրքիր առանձնահատկության մասին՝ խիստ աճել էր նահիեների թիվը (1888-1891 թթ.՝ 111)⁷³: Կան փաստեր, որ պատրվակ բռնելով Հայկական բարենորոգումները՝ վարչական նմանատիպ փոփոխություններ թուրքական կառավարությունը նախատեսել էր իրականացնել դեռ 1880-ական թթ. սկզբին: Այդ մասին Կ. Պոլիս Ռուսաստանի դեսպան Ե. Նովիկովին էր տեղեկացնում Վանում

⁶⁶ Salname 1311 (1893-1894), s. 534. 1881 թվականից Ամադիան նախ Հաքարիի վիլայեթի կազմում էր (տե՛ս վերը), իսկ 1888-1893 թթ.՝ Վանի վիլայեթի Հաքարիի սանջակի կազաներից մեկը:

⁶⁷ «Ի պատիվ» սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդի Խոշաբն այսպես էր հորջորջվում 1888-1908 թթ.:

⁶⁸ Salname 1306 (1888-1889), s. 475-484. Salname 1307(1889-1890), s. 670-680. Salname 1308 (1890-1891), s. 662-672.

⁶⁹ Salname 1309 (1891-1892), s. 691-696.

⁷⁰ Տե՛ս MBB, էջ 3: Տե՛ս նաև Salname 1316 (1898-1899), էջ 591:

⁷¹ Маевский, МББ, СДН, стр. 67: Ասորաբնակ Ջելու կամ Զիլու գավառակը պաշտոնապես մտնում էր Գյավառի կազայի մեջ՝ Օրամարի և Դուսկիի (նաև՝ Տոշքի) հետ կազմելով մեկ նահիե: Տե՛ս Percy, նշվ. աշխ., էջ 191, 210: Տես նաև TCX, էջ 64: Նման վարչական բաժանումը, սակայն, խիստ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ «Ասորական մարզի» ողջ տարածքը, ըստ էության, գտնվում էր թուրքական իշխանությունների վերահսկողությունից դուրս:

⁷² Տե՛ս MBB, նույն տեղում:

⁷³ Հետազայում, 1891-1897 թթ. ներքին վարչական փոփոխությունների հետ կապված, նահիե-գյուղախմբերի թիվը զգալիորեն նվազեց:

ռուսական փոխհյուպատոսության գործերի պաշտոնակատար Կոստանդին Կամսարականը՝ զգուշացնելով, սակայն, որ համիդյան իշխանություններն ամեն ինչ անելու են միջոցառումները հակահայկական հունով տանելու համար⁷⁴։ Ուշագրավ է, որ Կամսարականի մտավախությունը հաստատում է Վանում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Էմիլիուս Քլեյթոնի ուղերձը, ուր խոսվում է թուրքական հանձնաժողովի ոչ պրոֆեսիոնալ և միտումնավոր աշխատանքների մասին⁷⁵։ Տարեգրքերի տվյալները ցույց են տալիս, որ նահիեների կազմավորումն ավարտվեց միայն 1880-ական թթ. վերջերին, և առաջին անգամ տարեգրքերում դրանք հրատարակվեցին 1888 թ.⁷⁶։

Մի կողմից այս երևույթը որոշակիորեն կարելի է բացատրել վիլայեթի տարածքում զգալի տեսակարար կշիռ ունեցող վաչկատուն ցեղերի առկայությամբ։ Ի դեպ, հատկապես Հաքարիում նահիեները կազմված էին հիմնականում հենց այդ սկզբունքով։ Սակայն համեմատության համար նշենք, որ հարևան Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Մոսուլի վիլայեթներում, ուր քոչվորները նույնպես մեծ թիվ էին կազմում, նահիեներն անհամեմատ փոքրաթիվ էին՝ կազմելով համապատասխանաբար՝ 7, 83 և 22⁷⁷։ Մյուս կողմից կարելի է ենթադրել, որ դրա հիմնական նպատակը տեղերում կառավարումը հեշտացնելն էր, թեև, ինչպես նշել ենք, օսմանյան իշխանությունը շատ վայրերում, դարձյալ նույն Հաքարիում, ձևական, անգամ՝ անվանական բնույթ ուներ։ Այսպես, վերջինիս

⁷⁴ Տե՛ս АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе“, оп. 517/2, д. № 1566, թ. 28:

⁷⁵ Տե՛ս „Turkey“, № 6 (1881): Further Correspondence, Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria, London, 1881, էջ 243:

⁷⁶ Salname 1306 (1888-1889), s. 475-484. Նկատի ունենալով այն գիտական հետաքրքրությունը, որ ներկայացնում է հիշյալ վարչատարածքային բաժանումը պատմական աշխարհագրության, նաև՝ արևելագիտության (մասնավորապես՝ քրդագիտության) տեսանկյունից, առանձին հավելվածով («Հավելված 1») ներկայացրել ենք Վանի վիլայեթի 1888-1891 թթ. նահիեների ցուցակները՝ նշելով դրանց անվանումների հայատառ և լատինատառ (ճշտված) տարբերակները։ Օգտվել ենք հետևյալ տարեգրքերից։ Salname 1307 (1889-1890), էջ 668-680: Salname 1308 (1890-1891), էջ 660-672: Salname 1309 (1891-1892), էջ 688-698: Salname 1310 (1892-1893), էջ 696-706: Salname 1311 (1893 -1894), էջ 732-741: Salname 1312 (1894-1895), էջ 750-759: Salname 1313 (1895-1896), էջ 784-594: Salname 1314 (1896-1897), էջ 794-804: Salname 1315 (1897-1898), էջ 492-497: Salname 1316 (1898-1899), էջ 588-596: Հմմտ. Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 689, 717 (տեղանունները խիստ աղավաղված են, քանի որ հեղինակը թուրքական տարեգրքի տվյալները, առանց պատշաճ մակարդակի ճշգրտելու, դրանք զետեղել է իր գրքում)։ Հաքարիի նահիե-ցեղագավառների անունները ճշտելիս՝ օգտագործել ենք նաև հետևյալ աղբյուրները. Термен, նշվ. աշխ., էջ 229-230: Sykes, նշվ. աշխ., էջ 558, 560, 562, 564-565: Zeki-bek, նշվ. աշխ., էջ 388-389, 392: Տե՛ս նաև՝ ԳԱԹ, Շ. Կուժիկյանի ֆ. 3ա, տետր 7, թ. 13: Տետր 11, թ. 12: Eastern Turkey, Sheets 20, 26-27:

⁷⁷ Տե՛ս մասնավորապես Salname 1307 (1889-90), էջ 472-479, 636-643: Salname 1308 (1890-91), էջ 616-626:

կազաների զգալի մասում օսմանցի կայմականներ չկային անգամ 20-րդ դ. սկզբին⁷⁸, և դրանք կառավարվում էին քուրդ ցեղապետերի կամ նեստորական կաթողիկոսին (մարշիմուն) ենթակա կիսանկախ ասորի մելիքների կողմից: Ամեն դեպքում, նահիեների բաժանման վերոհիշյալ համակարգն իրեն լիովին չարդարացրեց և 1899 թ. վերացվեց⁷⁹: Գյուլախմբերի թիվն այժմ արդեն խիստ կրճատվեց և դրանք պահպանվեցին միայն Աղբակում (նահիեն՝ Շքյաֆթի կամ Դեյրի), Գյավաշում (նահիեն՝ Կարկառ կամ Վերին Կարկառ)⁸⁰, Գյավառում (նահիենները՝ Բաժերգա և Օրամար), Մահմուդիում (նահիեն՝ Կարասու կամ Եզդիխանե), Շամդինանում (նահիեն՝ Գերդի-Հարըկի), Շատախում (նահիեն՝ Նորդուզ), Ջուլամերկում (նահիեն՝ Չալ): Ամենամեծաթիվ գյուլախմբերը գտնվում էին Վանի նահանգապետ-վալիի անմիջական կառավարման ներքո գտնվող Կենտրոնական կազայում՝ Արճակը, Թիմարը, Հայոց ձորը և քաղաքի շրջակա տարածքը գրավող շրջանը (Վան-Տոսպ), որը թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերում հայտնի է Բուն Վան կամ Կենտրոնական նահիե անունով (թրք.՝ Nefs-i Van կամ Merkez nahiyesi)⁸¹:

20-րդ դարասկիզբը բերեց նոր՝ հիմնականում կարգավիճակային բնույթի վարչական փոփոխություններ: 1902 թ. Վանի Կենտրոնական՝ անմիջապես նահանգապետին ենթակա կազայի կազմում նահիեի վերածվեց նաև զգալիորեն քրդաբնակ դարձած Բերկրին (Բերկրի-Աբաղա)⁸²: Նույն կարգավիճակով Մոկսն անցավ Շատախին, իսկ Կարճկանը՝ Գյավաշին⁸³: Հաջորդ՝ 1903 թ. Ջուլամերկի նահիեններին ավելացավ նաև Բեյթ-ուլ-Շաբաբը⁸⁴, իսկ Մոկսն ընդգրկվեց Գյավաշի կազմում⁸⁵:

⁷⁸ Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией, стр. 283.

⁷⁹ Վանի ռուսական փոխյուպատոս Վ. Մայնսկու տվյալներով, նահիենների այս համակարգը վերացվել էր արդեն 1897 թ.: Տե՛ս MBB, նույն տեղում: Պետք է նշել, սակայն, որ համապետական տարեգրքերում դրանք ըստ սովորության հանդիպում են նաև 1898-1899 թթ.:

⁸⁰ Ընդ որում, արդեն 20-րդ դարի սկզբի տարեգրքերում Կարկառը չի նշվում որպես առանձին վարչամիավոր:

⁸¹ MBB, стр. 3-4. Տե՛ս նաև Salname 1317 (1899-1900), էջ 564-567: Salname 1318 (1900-1901), էջ 606-609: Salname 1319 (1901-1902), էջ 658-661: Salname 1320 (1902-1903), էջ 678-681:

⁸² Ծերուկ, Վանի նահանգը ներկայումս, թիվ 3, էջ 42-43: Հատկանշական է, որ պաշտոնական տարեգրքերում դա արձանագրվել է միայն 1903 թ.: Տե՛ս Salname 1321 (1903-1904), էջ 728:

⁸³ Salname 1321 (1903-1904), էջ 728:

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 730: Պաշտոնապես նահիեն կոչվում էր «Լևին, այլ անվամբ Բեյթ-ուլ-Շաբաբ» („Livin, nâm-i diğer Beyt-ü Şebap”): Ըստ էության, այս երկու վարչամիավորները թեև միացվել էին, սակայն իրականում մյուսիքը նստում էր Լևինում, քանի որ Բեյթ-ուլ-Շաբաբի տարածք թուրքական պաշտոնյաները պարզապես մուտք չունեին:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 729:

Դրանով Վանի վիլայեթի տարածքում մինչև 1912 թ. էական վարչական փոփոխությունները կանգ առան⁸⁶: Վանի սանջակի կազաների թիվն իջավ 6-ի՝ Արծկե-Ադիջևազ, Արճեշ, Գյավաշ, Մահմուդի, Շատախ, Վան: Նվազեց նաև Հաքարիի կազաների թիվը (5)՝ Աղբակ կամ Հաքարի, Գյավառ, Մամուրեթ-ուլ-Համիդ (1909 թվականից՝ կրկին Խոշաբ^{86ա}), Շամդինան, Զուլամերկ⁸⁷:

Ի դեպ, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում 1904 թ. տարածված այն լուրերը, որոնց համաձայն Բ. Դուռը նախատեսել էր Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները ներմուծել Էրզրումի կազմի մեջ⁸⁸: Չի բացառվում, որ սա թուրքական իշխանությունների հերթական ապատեղեկատվությունն էր, որով փորձ էր արվում տնտղելու տեղի բնակչության տրամադրությունները, և դրանք, ըստ էության, մնացին խոսակցական մակարդակի վրա: Այնուամենայնիվ չի կարելի բացառել, որ նման նախագիծ, այնուամենայնիվ, եղել է, և դրանով թուրքական կառավարությունը հակառակորդ Ռուսական կայսրության սահմանագլխին նպատակ է ունեցել պաշտպանական նկատառումներով ստեղծելու նոր խոշոր վարչամիավոր:

Պետք է նշել, որ մինչև Առաջին աշխահամարտն Օսմանյան կայսրությունը հերթական փորձը կատարեց հարևան Պարսկաստանի հաշվին ընդարձակելու իր սահմանները՝ հատկապես Վանի վիլայեթի ուղղությամբ: Ընդ որում, առաջինը նման քայլի դիմեց համիդյան ռեժիմը 1907 թ., ինչն անկասկած կապված էր 1905-1911 թթ.

⁸⁶ Ցավոք, մեզ չի հաջողվել ձեռք բերել 1911-1914 թթ. օսմանյան համապետական տարեգրքերի մանրամասն տվյալները, սակայն կողմնակի, թուուցիկ փաստերը ցույց են տալիս, որ Վանի վիլայեթի վարչական պատկերը, որոշ բացառություններով, մինչև Առաջին աշխարհամարտ մնացել է անփոփոխ: Տե՛ս մասնավորապես Birken, էջ 175, 177: Kemal H. Karpat, Ottoman Population, էջ 188-189: Հմմտ. Salname 1334 (1915-1916), էջ 706-711:

^{86ա} Տե՛ս Salname 1327 (1909), էջ 802:

⁸⁷ Salname 1321 (1903-1904), s. 726-730. Տե՛ս նաև՝ Salname 1322 (1904-1905), էջ 740-744: Salname 1323 (1905-1906), էջ 812-816: Salname 1324 (1906-1907), էջ 876-880: Salname 1325 (1907-1908), էջ 872-876: Salname 1326 (1908), էջ 757-761: Salname 1327 (1909), էջ 798-803: Salname 1328 (1910), էջ 811-815: Վանի սանջակի համար տե՛ս նաև Մենակ Ա., Հայոց-ծոր (ուսումնասիրական փորձեր).- «Աշխատանք» Վան, 1911 (Բ տարի), թիւ 6, էջ 6(204): Ի դեպ, Ռ. Տերմենի Հաքարիի վարչական բաժանման վերաբերյալ հաղորդած տվյալները (1906 թ.) որոշակիորեն տարբերվում են պաշտոնականից: Վանի նախկին փոխիդուպատոսը նշում է Հաքարիի հետևյալ կազաները՝ Աղբակ, Գյավառ, Համիդիե (Մամուրեթ-ուլ-Համիդ, իմա՝ Խոշաբ), Նորդուզ, Շամդինան, Զուլամերկ: Ըստ նույն հեղինակի՝ Բեյթ-ուլ-Շաբաբը, որը **սկզբնապես ենթարկվում էր Շատախին**, 1906 թ. արդեն մտնում էր **Շամդինանի** մեջ (ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.): Տե՛ս TCX, էջ 1: Այս փաստերը ցույց են տալիս, թե որքան ձևական և անկայուն էր օսմանյան վարչատարածքային բաժանումը վերոհիշյալ սանջակի տարածքում:

⁸⁸ АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе“, оп. 517/2, д. № 1590, стр. 6 (Վանի փոխիդուպատոս Ա. Տումանսկու՝ Օսմանյան կայսրության Ռուսաստանի դեսպան Ի. Զինովկին ուղարկված տեղեկագրից):

պարսկական հեղափոխության և երկրում առաջացած անկայուն, խառնակ իրավիճակի հետ: Թուրքական կողմի պնդմամբ Վանի վիլայեթին սահմանակից Թարգյավառ, Մարգյավառ, Բարանդուզ և Բանդ մահալները մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը պատկանել էին Օսմանյան կայսրությանը (sic!), որոնք հստակ սահմանազատման բացակայության պատճառով իբր զբաղեցվել էին Պարսկաստանի կողմից, իսկ ռուս-անգլիական սահմանազատիչ հանձնաժողովը հաստատել էր դա⁸⁸: Երիտթուրքական կառավարությունը, շարունակելով ծավալապաշտական այս քաղաքականությունը, դիմեց արդեն գործնական քայլերի և 1909-1912 թթ. աստիճանաբար ռազմակալեց մինչև Ուրմիո լիճն ընկած բավական ընդարձակ մի տարածք: Երկու պետությունների հարաբերություններում դա առաջ բերեց նոր ճգնաժամ, որը հարթվեց (այն էլ ժամանակավորապես) միայն միջազգային նոր սահմանազատիչ հանձնաժողովի աշխատանքների շնորհիվ: Տվյալ պարագայում մեզ հետաքրքրում է այն ազդեցությունը, որ ունեցան վերոհիշյալ իրադարձությունները Վանի վիլայեթի վարչական կառուցվածքի տեսանկյունից: Պետք է նշել, որ նոր իշխանությունները սկզբում բավական լրջորեն էին տրամադրված զավթված շրջանները, որոնք թուրքերի կողմից հորջորջվում էին «արևելյան գավառներ» (nevahiye-i şarkiye), բռնակցելու վերոհիշյալ վարչամիավորին: Այդ նպատակով օսմանյան նախարարների խորհուրդը 1911-1912 թթ. նույնիսկ որոշում էր ընդունել դրանք միավորելու Շամդինանին, որը նախատեսվում էր վերածելու առանձին սանջակի («մյութեսարիֆության»)⁸⁹: Սակայն միջազգային դիվանագիտության ջանքերով այն չիրականացավ:

Որքան մեզ հայտնի է, Վանի վիլայեթի ներքին վարչատարածքային բաժանումը վերջին անգամ փոփոխություններ կրեց 1913 թ., երբ որպես կազաներ վերականգնվեցին Բերկրին և Նորդուզը: Ընդ որում, դրանցից առաջինը վերանվանվեց Մուրադիե, իսկ երկրորդը՝ Մամուրեթ-ուր-Ռեշատ⁹⁰:

Այսպիսով, ընդամենը քառորդ դարի ընթացքում թուրքական կառավարությունը հիմնովին փոփոխությունների ենթարկեց Վանի վիլայեթի ներքին կառուցվածքը: Ընդ

⁸⁸ АВПРИ, „Политархив“, оп. 482, д. № 715, стр. 77 (Վանում Ռուսաստանի փոխիյուպատոս Ռ. Տերմենի տեղեկագրից):

⁸⁹ Ст'ю „Сводка сведений о сопредельных странах, էջ 5: Հմմտ. АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе“, оп. 517/2, д. № 1603, թ. 24:

⁹⁰ «Վան-Տուպ», Վան, 1913, թիւ 18, էջ 21; թիւ 22, էջ 262-263: Հմմտ. АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе“, оп. 517/8, д. № 1605, թ. 122:

որում, դժվար չէ նկատել դրանց քաղաքական ուղղվածությունը: Նման քայլերով, փաստորեն, ստեղծվեցին վարչամիավորներ, ուր հնարավորին չափ փոքր լինելը առաջին հերթին հայերի տեսակարար կշիռը: Սրանով պետք է բացատրել առանձին քրդաշատ կազանների «ծուլումը» գերազանցապես կամ մեծամասամբ հայերով բնակեցված Վանի սանջակի մեջ: Ի դեպ, նույնը կատարվում էր նաև Հաքարիի ասորաբնակ շրջանների հետ:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Վանի վիլայեթն զբաղեցնում էր 33631 կմ² տարածություն, որից 19720 կմ²-ը բաժին էր ընկնում Վանի սանջակին, իսկ 13911 կմ²-ը՝ Հաքարիին⁹¹: Հարկ է նշել, որ առաջինի մակերեսից 3726,6 կմ²-ը բաժին էր ընկնում մի շարք ջրային ավազանների, այդ թվում 3600 կմ²-ը՝ Վանա լճին (վիլայեթի մեջ էր ներառված վերջինիս մեծագույն մասը), 100,1 կմ²-ը՝ Արճակ լճին, մնացածը՝ առանձին փոքր լճակներին:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին վերոհիշյալ երկու սանջակներն ունեին հետևյալ վարչատարածքային բաժանումը⁹².

⁹¹ Վանի սանջակի, ինչպես նաև Հաքարիի Աղբակ և Խոշաբ կազանների տարածքները հաշվարկել ենք ըստ Копия III-16, 17, IV-16, 17, V-16, 17, 18 պլանշետների: Հաքարիի սանջակի մնացած կազանների տարածքը հաշվարկելիս, օգտագործել ենք արևմտագերմանական „СКА 9-րդ պրակի որոշ քարտեզներից (մ. 1: 300000): Ընդհանրապես, Վանի վիլայեթի զբաղեցրած տարածքի վերաբերյալ հանդիպում են հաճախ իրար հակասող, անգամ՝ իրականությանը չհամապատասխանող տվյալներ: Այսպես, ըստ Վ. Կինեի, այն կազմել է 47700 կմ², որն անգամ Ամադիայի կազան նկատի ունենալու դեպքում, անհավանական է (տե՛ս Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 683, 716): Զգալիորեն չափազանցված են նաև Ա.Դոյի մոտ հանդիպող տվյալները՝ 39800 կմ² կամ 36900 վերստ² (իրականում՝ շուրջ 42000 կմ²), որոնք վերցված են թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից (տե՛ս Ա.Դո, ՎԲԷ, էջ 6): Իրականությանն ավելի մոտ տվյալներ են հաղորդում ռուսական աղբյուրները: Օրինակ, Վ. Մայևսկու հաշվարկներով վիլայեթն ուներ 31574 կմ² (27745 վերստ²) տարածություն, որից 16780 կմ²-ը զբաղեցնում էր Վանի սանջակը, 14794 կմ²-ը՝ Հաքարին (տե՛ս МББ, „Географический очерк“, էջ 200-201: Այսուհետև՝ ГО): Վ. Մայևսկուն նույնությամբ կրկնում է Պ. Ավերյանովը (տե՛ս Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор, էջ 58): Համաձայն Ֆ. Գրյազնովի, Վանի սանջակն ուներ 16313 կմ² (14394,8 վերստ²), իսկ Հաքարիի երեք կազանները՝ Աղբակը, Գյավառը և Խոշաբը միասին 9787 կմ² (8600 վերստ²) տարածք (տե՛ս Грязнов, Военный обзор, ч. 2, Т., էջ 12): Վանի սանջակի համար գրեթե համանման տվյալներ է հաղորդում նաև գեներալ-մայոր Ն. Յուդենիչը՝ 15166 կմ² կամ 13327 վերստ² (տե՛ս РГВИА, ф. 450, оп. 1, д. 141, էջ 20: Հմմտ. ֆ. 1300, оп. 10, д. 446, էջ 20: Նշենք, որ ժամանակակից ուսումնասիրող Ա. Միքայելյանի հաշվարկներով Վանի վիլայեթն ուներ 32540 կմ² տարածություն, որից Վանի սանջակը՝ 16975 կմ², Հաքարին՝ 15565 կմ² (տե՛ս Микаеелян А. М., Численность и этнический состав населения Ванского вилайета (Западная Армения) в последней четверти XIX – начала XX веков (историко-демографическое исследование), диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ер., 1990, էջ 20):

⁹² Վանի սանջակի կազանների սահմանները ճշտել ենք ըստ Копия-ի արդեն նշված պլանշետների: Ինչ վերաբերում է Հաքարիին, ապա նախապատվությունը տվել ենք Վ. Մայևսկու աշխատությանը՝ վերջինիս տվյալները համադրելով մի շարք աղբյուրների տեղեկատվության հետ:

1. Վանի սանջակ. *Կազաները*⁹³

1. **Ադիլջևազ**. տարածությունը՝ 1284,6 կմ² (այդ թվում՝ 14,6 կմ²-ը զբաղեցնում էր Առենի լճի հայելին): Կենտրոնը՝ Արծկե (թրք.՝ Adilcevaz) գյուղաքաղաք:

2. **Արճեշ**. տար.՝ 2345 կմ²: Կենտ.՝ Ականց (թրք.՝ Erçiş) քաղաք:

3. **Բերկրի** (Մուրադիե). տար.՝ 2671 կմ² (այդ թվում՝ 1,5 կմ²-ը զբաղեցնում էին Սպահան-գյուլ և Խըդր-Մանթաշ լճակների հայելիները): Կենտ.՝ Բերկրի (թրք.՝ Muradiye) ավան:

4. **Գյավաշ**. տար.՝ 1768,8 կմ² (այդ թվում՝ 0,7 կմ²-ը բաժին էր ընկնում Աղթամար և Առտեր կղզիներին): Կենտ.՝ Ոստան (թրք.՝ Vastan) ավան: Պաշտոնապես կազան բաղկացած էր 3 նահիեից.

ա) **Բուն Գյավաշ** (թրք.՝ Nefs-i Gevaz). Վերին Կարկառի հետ միասին: Տար.՝ 575,8 կմ² (այդ թվում՝ 75,8 կմ²-ը բաժին էր ընկնում Վ. Կարկառին):

բ) **Կարճկան**. տար.՝ 695 կմ² : Կենտ.՝ Սորբ (թրք.՝ Reşadiye) գյուղ⁹³:

գ) **Մոկս**. տար.՝ 498 կմ²: Կենտ.՝ Մոկս (թրք.՝ Müküs) գյուղաքաղաք:

5. **Մահմուդի**, տար.՝ 2175 կմ² (այդ թվում՝ 6,2 կմ²-ը Աղգյուլ, Էնգիզ, Հասան-Թամրան, Կազգյուլ և Շոռգյուլ լճակներ): Կենտ.՝ Սարայ (Սարա) ավան:

ա) **Կարասու** կամ **Եզդիխանե** նահիե (եզդիաբնակ, քրդ.՝ Avâreş): Կենտ.՝ Չիբուխլու կամ Չբըխլու գյուղ:

6. **Նորդուզ** (Մամուրեթ-ուր-Ռեշադ). տար.՝ 1674,7 կմ²: Կենտ.՝ Մարվանա գյուղ:

7. **Շատախ**. տար.՝ 1484,5 կմ²: Կենտ.՝ Թաղ գյուղաքաղաք:

8. **Վան**⁹⁴. տար.՝ 2716,4 կմ² (այդ թվում՝ 104 կմ²-ը Արճակի, Էրմանից, Չեգեն և Քեշիշգյուլ լճեր ու լճակներ): Կենտ.՝ Վան քաղաք: Նահիեները.

ա) **Վան-Տոսպ** (թրք.՝ Nefs-i Van). տար.՝ 508 կմ²:

բ) **Արճակ** (թրք.՝ Erçek). տար.՝ 896,8 կմ² (որից 100,1 կմ²-ը՝ Արճակի լիճ): Կենտ.՝ Արճակ ավան:

⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 429, թ. 7: Հարկ է նշել, որ 1913 թ. Վանի վիլայեթի առանձին կազաների և բնակավայրերի անվանափոխությունը յուրատեսակ քարոզչություն էր կայսրության բնակչությանը «երջանիկ» ապագայի հույսեր ներշնչելու համար (հմմտ.՝ Մամուրեթ-ուր-Ռեշադ - «բարօրության կառույց», Մուրադիե - «իղձերի բնակավայր», Ռեշադիե - «բարօրության բնակավայր»):

⁹⁴ Պաշտոնապես նման վարչամիավորները կոչվել էին «Նահանգային կենտրոնին ենթակա» (թրք.՝ „merkez-i vilâyete mülhak”):

գ) **Թիմար**. տար.՝ 730,3 կմ² (այդ թվում՝ 0,35 կմ²-ը՝ Լիմ կղզի): Կենտ.՝ Ջանիկ ավան:

դ) **Հայոց ձոր** (թրք.՝ Havasor). տար.՝ 581,3 կմ² (այդ թվում 3,1 կմ²-ը՝ Քեշիշ-գյուլ լիճ): Կենտ.՝ Կղզի գյուղ:

II. Հաքարիի սանջակ. *Կազաները՝*

1. **Աղբակ** (թրք.՝ Hakkâri). տար.՝ 2579,4 կմ², կենտ.՝ Բաշկալե քաղաք:

ա) **Շքյաֆթի նահիե**⁹⁵: Կենտ.՝ Վանքի գյուղ կամ Սուրբ Բարդուղիմեոս (թրք.՝ Der կամ Deyr, որտեղից հայերեն՝ Դեեր):

2. **Գյավառ**. տար.՝ 2466,6 կմ²: Կենտ.՝ Դիզա (Դիզա-Գյավառ) գյուղաքաղաք: Նահիեները.

ա) **Բուն Գյավառ** (թրք.՝ Nefs-i Gevar). տար.՝ 1910,2 կմ²:

բ) **Օրամար**. տար.՝ 556,4 կմ² : Կենտ.՝ Օրամար ավան:

Պաշտոնական վարչական բաժանմամբ Օրամարի մեջ էր ընդգրկված «Ասորական մարզի» արևելյան Ջելու կամ Ջիլու գավառակն իր Վերին (կենտ.՝ Մաթա գյուղ) և Ներքին կամ Իշտազին (կենտ.՝ Զիրի գյուղ) գավառակներով: Տար.՝ 226,2 կմ²:

3. **Խոշաբ**. տար.՝ 1638 կմ²: Կենտ.՝ Խոշաբ ավան:

4. **Շամդինան**. տար.՝ 1873,2 կմ²: Կենտ.՝ Նահրի (Ների) ավան:

ա) Գյարդի և Հարըկի նահիե⁹⁶:

5. **Ջուլամերկ**. տար.՝ 4526,7 կմ²: Կենտ.՝ Ջուլամերկ կամ Ջուլամերիկ ավան: Պաշտոնապես ուներ մեկ նահիե՝ **Լևին** կամ **Բեյթ-ուլ-Շաբաբ**, որի մեջ, փաստորեն, ընդգրկված էր կազայի ողջ արևմուտքը: Սակայն նկատի առնելով, որ Ջուլամերկի

⁹⁵ Ինչպես վերն արդեն նշել ենք, գրավում էր Աղբակի հյուսիսը՝ Մեծ Զաքի ակունքների շրջանում՝ համապատասխանելով 1880-ական թթ. Դեյրի կամ Սարալբակ վարչամիավորին: 20-րդ դ. սկզբին թուրքական կառավարությունը գյուղախմբի կենտրոնում կառուցել է զորանոց (տե՛ս Սասունի Ստ., Վանի Աղբակ գավառը.- «Հորիզոն», Թ., 1915, թիւ 42, էջ 3): Հարկ է նշել, որ այս վարչամիավորը պահպանվել էր նաև հանրապետական Թուրքիայի առաջին տարիներին: Տե՛ս „Türkiye cumhuriyeti devlet salnamesi”, Istanbul, 1926-1927, էջ 251 (արաբատառ. այսուհետև՝ Türkiye cumhuriyeti): Ներկայումս Վանքի գյուղը վերանվանվել է Albayrak:

⁹⁶ Զբաղեցնում էր Շամդինանի ողջ հարավ-արևմուտքը և կազմվել էր նույնանուն 2 քրդական ցեղերի տարածքներից: Սակայն տվյալների պակասը հնարավորություն չի ընձեռել վերջնականապես ճշտելու գյուղախմբի կենտրոնը (շատ հնարավոր է, որ դրանք 2-ն էին՝ ըստ ցեղերի ցեղապետների նստավայրերի): Տե՛ս «Հաքքեարի (Հեքեարի)» քարտեզ (մ.՝ 1: 500000).- «Վան-Վասպուրական ատլաս», էջ 29:

կազմում մտել են մի քանի վարչամիավոր (նախկինում մի մասը կազա էր), ստորև ներկայացնում ենք դրանք առանձին-առանձին.

ա) **Բուն Ջուլամերկ** (Լևինի, Շիվելանի և Սիլահիի հետ). տար.՝ 1244 կմ²:

բ) «**Ասորական մարզ**». տար.՝ 1459,3 կմ²: Այդ թվում՝ **Բազ**՝ 113,2 կմ² (կենտրոնը՝ Մաթա գյուղ), **Դեզ**՝ 134,8 կմ² (կենտ.՝ Կուրսին գյուղ), **Ներքին Թիարի**՝ 318 կմ² (կենտ.՝ Աշուբա ավան), **Վերին Թիարի**՝ 564,6 կմ² (կենտ.՝ Չամբա կամ Դարավա գյուղ), **Թխում**՝ 203,7 կմ² (կենտ.՝ Թխում կամ Թխուբ ավան), **Տալ**՝ 120 կմ² (կենտ.՝ Մար-Ավդիշո կամ Տալ գյուղ):

գ) **Բեյթ-ու-Շաբաթ** (Բարվարիի հետ)⁹⁷. տար.՝ 2330,4 կմ²:

դ) **Չալ**. տար.՝ 320 կմ²:

1914 թ. վերջին՝ Կովկասյան ճակատում մարտական գործողությունների սկսվելով, Վանի վիլայեթի տարածքը վերածվեց ռազմական գործողությունների ակտիվ թատերաբեմի: Արդեն 1915 թ. մայիսի սկզբին, հայկական կամավորական ջոկատների լայն աջակցությամբ, ռուսական բանակին հաջողվեց գրավել Վանի վիլայեթի մեծագույն մասը, այդ թվում՝ Վան քաղաքը: Հաշվի առնելով, փաստորեն, անկախ հայկական կառավարության գոյության փաստը՝ ռուսական Կովկասյան ընդհանուր բանակի հրամանատարությունը քաղաքի գրավման հաջորդ օրը՝ մայիսի 7-ին, ստեղծեց Վանի նահանգը՝ Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ: Այն ընդգրկում էր գրեթե ողջ Վանի սանջակը (բացառությամբ Մահմուդիի, որի կազմից նահանգին էր տրվել միայն արևելյան եզրիաբնակ հատվածը՝ Եզդիխանեն՝ 10 գյուղերով), ինչպես նաև Հաքարիի Խոշաբ կազան: Ցավոք, Վանի հայկական կառավարությանը վիճակված էր շատ կարճատև գործունեություն ծավալել հայրենի հողում: Ռուսական բանակի 1915 թ. հուլիսյան անսպասելի նահանջը, որը, ռազմավարական խոշոր բացթողումների հետևանք լինելով, միաժամանակ հետապնդում էր նաև հակահայկական քաղաքական նպատակներ, կործանեց, ըստ էության, ապագա հայոց պետականության հիմքը հանդիսացող Վանի նահանգը: Վանը և սանջակի մեծագույն մասը վերագրավելուց հետո (1915 թ. օգոս-

⁹⁷ Բեյթ-ու-Շաբաթի կենտրոնն Ալկի գյուղն էր (տե՛ս Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 755): Սակայն Լևինին միացվելուց հետո նոր նահիեի կենտրոնը, ինչպես անուղղակիորեն երևում է մի փոքր ավելի ուշ շրջանի լրացուցիչ փաստերից, տեղափոխվել էր Փայանիս գյուղ (հմմտ.՝ Türkiye cumhuriyeti devlet salnamesi՝, էջ 229: Գյուլանունն աղավաղվել է՝ Peyalti, արաբագիր թուրքերեն پیالتي < Peyanis):

տոս) ցարական ռազմական իշխանությունները մինչև 1917 թ. սեփական հայեցողությամբ էին տնօրինում Արևմտյան Հայաստանի նորանվաճ տարածքների ինչպես վարչաքաղաքական, այնպես էլ՝ ազգային և ժողովրդագրական վերակառուցումը, որի հիմնական նպատակը վերապրած հայերի վերադարձը խոչընդոտելն էր, ինչը, փաստորեն, «Հայաստանն առանց հայերի» մեծապետական քաղաքականության գործնական դրսևորումն էր: Միայն 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո իրավիճակը զգալիորեն բարելավվեց: Մասնավորապես, նույն թվականի երկրորդ կեսից, Ա. Կերենսկու կառավարության քիչ թե շատ հայանպաստ գործունեության շնորհիվ հազարավոր արևմտահայեր հնարավորություն ստացան զանգվածաբար վերադառնալու հայրենի բնօրրան, այդ թվում՝ Վանի վիլայեթի ռուսական բանակի կողմից վերահսկվող տարածք: Սակայն հայահավաքման այս գործընթացը կրկին ընդհատվեց 1917 թ. բոլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ: Հետագա անբարենպաստ իրադարձությունները, հատկապես՝ Կովկասյան ճակատի քայքայումն ու թուրքական բանակի լայնածավալ հակահարձակումը, անավարտ թողեցին 1918 թ. հունվարին վիլայեթի հյուսիսային մասում վերընձյուղված հայոց պետականության զարգացման գործընթացը, և հայկական հնամենի այս երկրամասը հերթական անգամ հայաթափվեց՝ բռնազավթվելով Օսմանյան կայսրության կողմից:

3.3. Բնակավայրերի ցանցի ձևավորման պատմությունը: Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակն առաջին աշխարհամարտի նախօրեին

Վանի վիլայեթը գտնվում էր մի տարածքում, որը Հայկական լեռնաշխարհի երկրագործական և արհեստագործական հնագույն կենտրոններից մեկն էր: Այն բնակեցված է եղել վաղնջագույն ժամանակներից և ուներ բնակավայրերի բավական խիտ ցանց: Այստեղ էին գտնվում Հայոց պատմության կարևորագույն քաղաքական ու մշակութային շատ կենտրոններ՝ Վան, Ոստան, Արծկե, Արճեշ, Բերկրի, Հադամակերտ քաղաքները, Աղթամարի, Նարեկա, Սուրբ Բարդուղիմեոսի, Վարագա, Լիմ և Կտուց անապատ վանքերը, մեծաթիվ բերդեր, ավաններ և գյուղեր: Ձեռագիր մի Հայսմավորքում զետեղված հիշատակագրության համաձայն, 11-րդ դ. 1-ին քառորդին Վասպուրա-

կանի թագավորությունը, որի մեծագույն մասում ավելի ուշ ձևավորվեց Վանի վիլայեթը, ուներ 10 քաղաք, 72 բերդ, 115 վանք, շուրջ 3400 ավան ու գյուղ⁹⁸: Սակայն նույն ժամանակաշրջանից ծայր առած և շուրջ վեց հարյուրամյակ մեկը մյուսին հաջորդած քաղաքական ցնցումներն ու աղետները՝ բնակչության զանգվածային արտագաղթը, սելջուկյան, մոնղոլական, Լենկ-Թեմուրի արշավանքները, թուրք-պարսկական պատերազմները, ծանր հարված հասցրին երկրամասին՝ ավերելով և ամայացնելով բազմաթիվ բնակավայրեր: Հատկապես կործանարար էին մոնղոլական արշավանքները, որոնք, ներառելով և շարժման մեջ դնելով ճանապարհին հանդիպած այլալեզու քոչվոր անասնապահ ցեղերի, պարզապես անապատի էին վերածում նվաճված երկրները: Այդ շրջանից նոր թափ ստացավ հատկապես քրդական ցեղերի մուտքն Արևմտյան Հայաստանի, այդ թվում՝ Վանի վիլայեթի տարածք: Քոչվորների վերաբնակեցումը կատարյալ աղետ էր բնիկների համար, քանի որ նոր ավերածությունների պատճառ էր դառնում: Հատկապես խիստ տուժում էին այն բնակավայրերը, որոնք հայտնվում էին քոչի ճանապարհին կամ գտնվում էին անասնապահության համար բարենպաստ պայմաններ ունեցող արոտավայրերի գոտում (Ծաղկանց լեռների շրջան, Աբաղայի դաշտ, Մահմուդի, Հաքարի՝ շրջակա գավառներով): Նման տարածքներում եկվորների հայտնվելը, առանց բացառության, նշանակում էր տեղի, գերազանցապես հայ նստակյաց բնակչության զանգվածային արտագաղթ, որի հետևանքով շատ բնակավայրեր, աստիճանաբար ամայանալով, անբնակ էին դառնում, իսկ ամբողջ գավառներ պարզապես վեր էին ածվում ընդհանուր արոտավայրերի: Երկրամասի բնակավայրերի աշխարհագրության վրա ահռելի ազդեցություն էր գործում նաև այստեղ առաջացած քրդական տարբեր իշխանությունների միջև պարբերաբար ընթացող միջցեղային ընդհարումներն ու կռիվները, երբ փոխադարձ վրեժի օրենքով ավերվում և ամայացվում էր հակառակորդին ենթակա «ցեղային» տարածքը:

16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական պատերազմները, արդեն բազմիցս ավերված երկրամասը հերթական անգամ վերածելով ակտիվ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմի, նորանոր աղետների պատճառը հանդիսացան: Հակառակորդ

⁹⁸ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան Մխիթարեան ուխտէն, էջ 100: Մատթեոս Ուռհայեցիին Վասպուրականի թագավորությունում հաշվում է 72 բերդ («թեմաբերդս»), 4400 ավան ու գյուղ, 115 վանք: Տե՛ս Ժամանակագրություն, Եր., 1991, էջ 56-57 (գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ տեքստերով):

կողմերը, չզիջելով մեկը մյուսին, շատ հաճախ կիրառելով «այրված հողի» մարտավարությունը՝ փաստորեն անապատի էին վերածում ողջ Հայաստանը: Այն իր գազաթնակետին հասավ հատկապես 1603-1604 թթ., երբ պարսից Շահ-Աբաս 1-ինի հրամանով ավերվեց ու ամայացվեց մի հսկայական տարածք: Այս բռնագաղթի ժամանակ խիստ տուժեցին նաև Վանի վիլայեթի հյուսիսային, կենտրոնական և արևելյան կազանները՝ Արծկե-Ադիջևազը, Արճեշը, Բերկրին, Վանի կենտրոնական գվառները, Խոշաբը (Մահմուդի), Աղբակը և այլն, հողին հավասարվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր⁹⁹: Ընդ որում, դրանց մի զգալի մասը հետագայում այլևս չվերաշինվեց, վերջնականապես լքվեց և դարձավ անբնակ¹⁰⁰: Մյուս կողմից, 16-17-րդ դդ. պատերազմներն էական փոփոխություններ մտցրեցին երկրամասի բնակավայրերի ցանցում: Ռազմաճակատի առաջավոր գծում կամ բանակների տեղաշարժերի գլխավոր ճանապարհներին հայտնված բնակավայրերի բնակչության մի մասն աստիճանաբար սկսեց տեղափոխվել ավելի ապահով, առավելապես՝ լեռնային դժվարամատչելի շրջաններ, ուր տեղ-տեղ դեռևս պահպանվել էին նաև հայկական պետականության արտահայտությունը հանդիսացող կիսանկախ իշխանություններ (նշանավորները՝ Մոկս և Շատախ)¹⁰¹: Փաստորեն, այս ժամանակաշրջանից սկսվեց Վանի վիլայեթի ծայրամասային գոտու հայկական բնակավայրերի նոսրացումը, որն է՛լ ավելի ուժեղացավ 18-19-րդ դդ.: Չենք կարող չանդրադառնալ մեկ այլ երևույթի ևս: Նշված ժամանակաշրջանում առանձին քաղաքատիպ բնակավայրեր բազմիցս ավերվելու, բնակչության զանգվածային արտագաղթի և տնտեսական անկման հետևանքով աստիճանաբար վերածվեցին սովորական

⁹⁹ Տե՛ս Բադալյան Գ., Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս I-ի կողմից Պարսկաստան դ. XVII սկզբին.- «Հայաստանի ազգային ատլաս», էջ 51:

¹⁰⁰ Վանի վիլայեթի տարածքում հանդիպող ավերակ բնակավայրերի մասին պահպանվել են խիստ սակավաթիվ տեղեկություններ: Մյուս կողմից, աղբյուրները ոչինչ չեն հայտնում դրանց ավերվելու կամ լքվելու ժամանակի մասին, որը, շատ դեպքերում, կարելի է միայն ենթադրաբար որոշել: Այսպես միայն Արճակի և Խառակոնիսի շրջանում կային շուրջ երկու տասնյակ գյուղատեղիներ (տե՛ս Որսկան, Արշակայ կամ Արճակու լիճ, թիւ 29, էջ 343): Մ. Միրախորյանը Հայոց ծորում հիշատակում է այդպիսի վեց բնակավայրեր (տե՛ս մասն Ա, էջ 142-145, 160, 197-199): Արճեշի տարածքում հայտնի էին Անիշատը, Քրթանը ևն: Կարծում ենք, որ այս ժամանակ են ավերվել և ամայացել նաև Գավաշ կամ Գավաշից գյուղաքաղաքը (Գյավաշ), Բերկրու Թուջի-Բազարը (վերջինիս մասին տե՛ս Դ.Ազատ, Քիւրդ աշայիրներու շուրջ.- «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, թիւ 47, էջ 2):

¹⁰¹ Մեր կարծիքով, այս նաև հանգամանքով պետք է բացատրել հիշյալ շրջաններում 16-րդ դ. 2-րդ կեսին և հատկապես 17-րդ դ. մեծաթիվ գրչության կենտրոնների առկայությունը:

գյուղերի, լավագույն դեպքում՝ ավանների: Այդպիսի բնակավայրերից էին Ախոռիկը (Մահմուդի), Իրիշատը (Արճեշ), Կողեսը (Արձկե-Ադիջևագ), Մարմետը (Թիմար) ևն¹⁰²:

Ընդհանուր առմամբ թուրք-պարսկական պատերազմները խիստ բացասաբար անդրադարձան Վանի վիլայեթի քաղաքային բնակավայրերի վրա, որոնց մեծագույն մասը վերածվեց փոքրաքանակ բնակչությամբ պարզ բերդաքաղաքների (միջնաբերդի շուրջը տարածվող արվարձան - «ռաբաթով») ¹⁰³:

1639 թվականից հետո ստեղծված հարաբերական անդորրն ու խաղաղությունը, որը պայմանավորված էր ռազմական ակտիվ, լայնամասշտաբ գործողությունների դադարումով, որոշակի դրական ազդեցություն թողեց երկրամասի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա: Աստիճանաբար սկսեց վերականգնվել քայքայված տնտեսությունը, և դրա հետ կապված վերաշինվեցին պատերազմի ժամանակ ավերված շատ բնակավայրեր: Կարելի է նշել, որ Վանի վիլայեթի տարածքի մի զգալի մասում, հատկապես՝ կենտրոնական, լճափնյա և հարավային շրջաններում, բնակավայրերի ցանցի ձևավորումն ավարտվեց հենց այս ժամանակ: Սակայն որոշ հատվածներում, ինչպես օրինակ Աբաղայում, Խոշաբում, Մահմուդիում, Ադիջևագի և Արճեշի հյուսիսային նախալեռնային գոտիներում, Շատախի հարավում, Հաքարիի արևմուտքն ընդգրկող Բեյթ-ուլ-Շաբաբում, այդ գործընթացը շարունակաբար ընթացավ, հաճախ՝ մեծ ցնցումներով և բավական երկար տևողությամբ (ընդհուպ մինչև 20-րդ դ. սկիզբը): Սա բացատրվում է մի շարք գործոններով: Ամենից առաջ, նշված տարածքները մինչև 19-րդ դ. կեսը հիմնականում եղել են քրդական հուքյումեթների կազմում՝ շարունակելով հանդիսանալ անընդմեջ կրկնվող միջցեղային ընդհարումների ու կոիվների թատերաբեմ: Այնուհետև, թուրք-պարսկական սահմանամերձ գոտում գտնվող կազաները զգալի տուժել են

¹⁰² Տե՛ս մասնավորապես ՄՄ 6273, թթ. 172, 195, 296: «Մշակ», 1915, թիւ 48, էջ 2: Կարինեան Հ., Ախոռիկ.- «Աշխատանք», Վան, 1915 (Ե տարի), թիւ 14 (213), էջ 2 (101): Վերոհիշյալ բնակավայրերի համար բնորոշ է հետևյալ «օրինաչափությունը»: Պարբերական ավերման և աստիճանական քայքայման հետևանքով դրանց տարածքում ձևավորվում էին կրկնակ, որպես կանոն՝ Վերին և Ներքին գյուղեր (թերևս՝ նախկին թաղային բաժանման համաձայն): Այսպես, 1560 թ. որպես գյուղաքաղաք հիշվող Ներքին Մարմետը (ՄՄ 9027, թ. 53թ) արդեն 1581 թ. գյուղ է (ՄՄ 6279, թ. 284ա): Վերին Մարմետը մեզ հանդիպել է միայն մեկ անգամ՝ 1565 թ., (ՄՄ 6273, թ. 419բ) և, ամենայն հավանականությամբ, այն աստիճանաբար լքվել ու անբնակ է դարձել: 17-րդ դարից սկսած այս բնակավայրը հանդես է գալիս մեկ՝ Մարմետ անվանումով:

¹⁰³ Ղ. Ինճիճյանի տվյալներով, 18-րդ դ. վերջին - 19-րդ դ. սկզբին Արձկեն ուներ 500 տուն, Արճեշը՝ 1500 տուն, Բերկրին՝ 300 տուն, Խոշաբը՝ 2000 տուն, Շատախը՝ 500 տուն: Կային նաև ավելի փոքր՝ 100-150 տուն պարունակող «քաղաքներ» (Ամյուկ, Ձեռնակ ևն): Տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 150, 156-157, 163, 165 ևն:

նաև հարևան երկրի տարածքում գոյություն ունեցող քրդական համանման իշխանությունների ոտնձգություններից: Ավելին, 1820-1821 թթ. փոքր պատերազմի հետևանքով պարսկական բանակը բավական երկարատև ժամանակ՝ մինչև 1843 թ., իսկ տեղ-տեղ՝ անգամ 1848 թ.¹⁰³, ռազմակալել էր Աբաղան, Կոթուրը, Մահմուդին՝ բռնի Պարսկաստան քշելով տեղի՝ գերազանցապես հայ բնակչության մի ստվար հատված¹⁰⁴: Սա ևս հանգեցրեց վերոհիշյալ շրջանների ամայացմանը: Էական դեր խաղացին նաև օսմանյան և քրդական իշխանությունների միջև գոյություն ունեցող մշտական հակամարտությունները: Քրդերի դեմ պարբերաբար կազմակերպվող պատժիչ արշավանքները, որպես կանոն, ընթանում էին բնակավայրերի ավերումով և թալանով, բնակչության կոտորածով կամ բռնի տեղափոխումներով¹⁰⁵: Դրանք առավել վճռական բնույթ ստացան 1847-1849 թթ., երբ ջախջախվեցին և վերացվեցին Վանի վիլայեթի տարածքում գտնվող քրդական հուքյումները և հայկական կիսանկախ իշխանությունները: Ռազմական գործողությունների հետևանքով վերստին անհետացան բազմաթիվ գյուղեր և ավաններ: Ընդ որում, որպես քուրդ ազնվականության կենտրոններ, հզոր հարված հասցվեց հատկապես հարավային գրեթե բոլոր քիչ թե շատ նշանակալից քաղաքային բնակավայրերին (Դերզնի-Ջըռկան, Խիզան, Խոշաբ, Կարկառ, Կեցան, Շատախ, Ուտան, Ջուլամերկ կամ Ջուլամերիկ ևն)¹⁰⁶: Դրանք, զգալիորեն ամայանալով, հետագա տասնամյակներին արդեն հանդես են գալիս որպես սովորական գյուղեր կամ ավան-

¹⁰³ МИБ-2, стр. 310-311.

¹⁰⁴ ԹԱ-1, էջ 303-313: Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 310-311:

¹⁰⁵ Հայտնի է, որ միայն Մահմուդիի կամ Խոշաբի և հատկապես հուքյումների հյուսիսարևելյան մեծ հատվածը կազմող եզրիական Աբաղայի դեմ 18-րդ դ. ընթացքում կազմակերպվել է յոթ արշավանք (1702 թ., 1711 թ., 1721 թ., 1762 թ., 1788 թ. ևն: Տե՛ս Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 301, 305, 307-308, 311, 315-316: Հմմտ. Ինճիճեան, էջ 158: Տե՛ս նաև 2.3 ենթագլուխ): 1733 թ. նմանատիպ մեկ այլ արշավանքի հետևանքով ավերվեց նաև Աղբակը (Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 312):

¹⁰⁶ Այսպես, Խոշաբ բերդաքաղաքը 19-րդ դ. 30-ական թթ. ուներ 1500 տուն բնակիչ, որից 1000-ը՝ հայկական: Գործում էր 2 եկեղեցի (հայտնի էր Սուրբ Հակոբը): Սակայն 50 տարի անց Խոշաբը վերածվել էր քրդական կիսավեր խղճուկ գյուղակի՝ մի քանի տասնյակ տներով: Հայկական սրբավայրերը հիմնովին ավերակ էին: Տե՛ս Միրախորեան, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 125-126: Հմմտ. ՄՄ 6332, թ. 271: Խիստ անշքացել էր Դերզնի (Տերզնի) կամ Ջըռկան բերդաքաղաքը, որը 18-րդ դ. սկզբին, որոշ տվյալներով, ուներ 700 տուն հայ բնակիչ: Մինչդեռ 19-րդ դ. վերջին այստեղ ապրում էր հազիվ 20 տուն հայ բնակիչ: Բնակավայրում նշմարվում էին բազմաթիվ շինությունների, այդ թվում՝ 2 բաղնիքների ավերակները: Տե՛ս Էփրիկեան Ս., ՊԲԲ, հտ. 1, գիրք 1, էջ 603: Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 412, գ. 1856, թ. 7ա: Ջուլամերկը 1850-ական թթ. սկզբին լիովին հայաթափ էր եղել, իսկ երբեմնի հոծ հայության առհավատչյան էին 2 եկեղեցիների ավերակները: Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», էջ 519: Գրեթե նույնն էր վիճակը նաև վերոհիշյալ մյուս բնակավայրերի պարագայում, իսկ Կեցանն ընդհանրապես ամայացել էր: Խիզանի և Շատախի համար տե՛ս նաև 2.2 և 2.3 ենթագլուխների համապատասխան հատվածները:

ներ (երբեմն՝ նույնիսկ առանձին ցրված գյուղերից կազմված բնակավայրեր, ինչպես Ոստանը):

Վանի վիլայեթի տարածքի մի զգալի մասում առավել ճակատագրական եղանակով քրդական վաչկատուն ցեղերի նոր տեղաշարժերը: Դրանք ընթացան երկու ուղղությամբ՝ հյուսիսային (18-րդ դ. վերջին քառորդից) և հարավային (1840-ական թթ. սկզբից՝ Բաղըրխանի ազգայնական շարժմանը զուգընթաց): Առաջինն ընդգրկել է վիլայեթի հյուսիսը, մասամբ նաև՝ արևելքը (Սարիսու, Զիլանաձոր, Աբաղա, Մահմուդի, Կոթուր)՝ հիմնովին փոխելով ինչպես տեղի ազգացեղային նկարագիրը, այնպես էլ բնակավայրերի ցանցը: Ավելի ցայտուն դա երևում է Աբաղայի օրինակով: Այս՝ գերազանցապես հայերով և եզդիներով (որոշ տվյալներով՝ նաև ասորիներով) բնակեցված շրջանը 18-րդ դ. ուներ բնակավայրերի բավական խիտ ցանց (ըստ ժողովրդական ավանդության՝ 300-400 գյուղ)¹⁰⁷: Նույն դարի վերջին քառորդին այստեղ հայտնված քրդական ցեղերը, որոնց մեջ պետք է առանձնացնել հատկապես հայդարանցիներին (հայդարցիներ), ձգտելով ամբողջովին տիրանալ վաչկատուն անասնապահության համար բարենպաստ պայմաններ ունեցող Աբաղային, հիմնականում զենքի ուժով սկսեցին դուրս մղել նստակյաց բնակչությանը¹⁰⁸: Պակաս էական դեր չխաղաց նաև Արևմտյան Հայաստանում լայնորեն տարածված տխրահոջակ «ղշլաղի» համակարգը՝ հայկական գյուղերում բնակչության հաշվին քոչվորների ձմեռելը: Տնտեսապես քայքայելով բազմաթիվ բնակավայրեր՝ այն բնակչության զանգվածային արտագաղթի պատճառ հանդիսացավ, որը հատկապես մեծ չափեր ընդունեց 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո: Այդ շրջանում Աբաղան, ըստ էության, լիովին ամայացավ, իսկ նրա բնակավայրերի մեծագույն մասը դարձավ անբնակ¹⁰⁹: Հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում, ի տարբերություն 1829-1830 թթ.

¹⁰⁷ Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 82: Ա-Դո, ՎԲԷ, էջ 33: Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 713:

¹⁰⁸ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 157: Хырмид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 290: Հարկ է նշել, որ առանձին դեպքերում, ինչպես 1788 թ., երբ հիմնովին ավերվեց և ամայացավ համանուն բերդաքաղաքը, դա կատարվում էր թուրքական իշխանությունների գործուն միջամտությամբ (տե՛ս Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 158-159): Այս փաստը հեղինակը բացատրում է Աբաղայում ավազակների խմբերի առկայությամբ: Սակայն մեր կարծիքով, ավելի վճռորոշ են եղել քաղաքական նկատառումները՝ քոչվորների միջոցով տեղի եզդիական իշխանության վերացումը:

¹⁰⁹ Շերենց, նշվ. աշխ., էջ 83: Ա-Դո, ՎԲԷ, էջ 34: 19-րդ դ. վերջին քառորդին Գ. Սրվանձտյանցն Աբաղայում նշում է «հարյուրի չափ» ավերակ գյուղեր: Տե՛ս Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 399: Հմմտ. «Վասպուրական և իւր գաւառները» - «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1882, № 3219, էջ 3:

արևմտահայերի մեծ գաղթի հետևանքով ամայացած շատ շրջանների, որոնք «ղշլաղի» համակարգի վերացումից հետո (1842 թ.) թուրքական կառավարությունը սկսեց ինտենսիվորեն բնակեցնել եկվոր քրդերով¹¹⁰, Աբաղան շարունակում էր մնալ որպես ընդարձակ «արոտավայր»: Միայն ծայրամասերում հանդիպող հատուկենտ գյուղերը (որպես կանոն՝ նախկին հայաբնակ) քոչվորական կենցաղը դեռ պահպանած տեղի հայդարանցի քրդերի համար ավելի շուտ ժամանակավոր հանգրվաններ էին, քան մշտական բնակավայրեր¹¹¹: Սակայն 1880-ական թթ. վերջից և հատկապես 1891 թվականից հետո, երբ Օսմանյան տերությունն Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քրդական ցեղերին, այդ թվում՝ նաև հայդարանցիներին, ընդգրկեց համիդիեական գնդերում, սկսվեց Բերկրու կազայի մասը հանդիսացող Աբաղայի վերաբնակեցումը: Դա պարզ երևում է 1888-1914 թթ. վերջինիս բնակավայրերի քանակի փոփոխությանը հետևելիս: 1890 թ., ըստ Վ. Կինեի, Աբաղայում բնակեցված էր ընդամենը 40 գյուղ¹¹²: 1899 թ., Վ. Մայևսկու տվյալներով, դրանք արդեն 90-ն էին¹¹³: Հաջորդ 10-15 տարում Աբաղայի գյուղերի թիվը շարունակեց աճել և առաջին աշխարհամարտի նախօրեին անցնում էր 120-ից՝ կազմելով Բերկրու կազայի բնակավայրերի շուրջ 76 %-ը¹¹⁴:

¹¹⁰ Линч Х.Ф.Б., стр. 545. Հմմտ. Хуршид-эфенди, նշվ. աշխ., էջ 283-284: Տեր-Կարապետյան Գ., Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մէջ, էջ 60:

¹¹¹ Տե՛ս Грязнов, Военный обзор, ч. 1, էջ 596: Ըստ Վ. Ֆիլիպովի, 1870-ական թթ. Աբաղայում բնակեցված էր ընդամենը 16 գյուղ (տե՛ս Филиппов В. Н., Военно-топографический и стратегический обзор, էջ 21: Տե՛ս նաև Гиппиус А.И., Отчет о поездке 1889 года, Т., 1892, էջ 31): Հետաքրքիր է, որ 1880-ական թթ. կեսերին, ըստ Վանի ռուսական փոխ-հյուպատոս Ա. Կոյուբակինի, թուրքական կառավարությունը ծրագրել էր հայերով վերաբնակեցնել Աբաղան, քանի որ տեղի «**տասնյակի չափ ողորմելի քրդական գյուղակները**» („десятка жалких куртинских селения”, ընդգծումները մերն են - Գ. Բ.) պետական գանձարանին, ըստ էության, որևէ եկամուտ չէին տալիս (տե՛ս АВПРИ, ф. „Посольство в Константинополе”, оп 517/2, д. 1571, թ. 18): Հարկ է նշել, որ նախկին հայկական գյուղերից 19-րդ դ. վերջին քառորդին բնակեցված էին միայն երկուսը՝ Խաչանը և Նազարավան (Նզրավեն): Տե՛ս Մալխաս, Ներկա սովը և իր պատճառները, Տրապիզոն, 1909, էջ 48:

¹¹² Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 712: Թուրքական պաշտոնական տվյալներով՝ 1888 թ. Աբաղայի տարածքում ստեղծված հինգ նահիեններն ունեին 86 գյուղ (տե՛ս Salname 1306, էջ 478): Չենք բացառում, որ տվյալ դեպքում հաշվառված են նաև արդեն բնակեցվածների համար ագարակներ, զոմեր կամ նույնիսկ ամառանոցներ («զոմա») ծառայող և դեռևս ամայի գյուղերը:

¹¹³ МББ, СДН, стр. 16-19.

¹¹⁴ Հաշվարկել ենք ըստ հետևյալ աղբյուրների. Ա.-Դո, ՎԲԷ, էջ 279-280: «Ուղեւորի նօթեր».- «Վան-Տոսպ», 1913, թիւ 33, էջ 388-389: ՀՊՊԹ, Նոր պատմության ֆոնդ, Ա.-Դոյի արխիվ, թիվ 839/143-1, թթ. 6-8: Ընդ որում, գրեթե նույն երևույթն է նկատվում նաև հարևան Մահմուդիում, ուր 19-րդ դ. առաջին կեսին մշտական բնակչություն կար միայն պահպանված հայկական և ասորական հատուկենտ գյուղերում (Ախոռիկ, Սաթմանց, Սարայ, թերևս՝ նաև Խարաբասորիկ, Հասան-Թամրան): Բնակավայրերն այստեղ ևս գերազանցապես անբնակ էին և կապալով տրվում էին այս կամ այն եկվոր քրդական ցեղին: Ինչպես Աբաղայում, Մահմուդիում ևս դրանք հիմնականում բնակեցվեցին 1880-1890-ական թթ., ընդ որում՝ մի մասը շարունակեց մնալ ամայի (Վ. Ավգարիկ, Գրեճեւան, Կոչկըռան ևն):

Քրդական տեղափոխությունների երկրորդ ալիքը սկսվել է Հյուսիսային Միջագետքի ցեղերի տեղաշարժով՝ ընդգրկելով ո՛չ միայն Վանի, այլև ապագա Բիթլիսի վիլայեթների հարավային մասերը և Հայկական Տավրոսի ճյուղավորումներով տարածվել մինչև թուրք-պարսկական սահմանը: Ընդ որում, մեր կարծիքով այն զգալիորեն կապված էր քրդական ազգայնական շարժման հետ: Քրդական վերնախավը, հանձինս Բադրխանի ու նրա արբանյակների (Նուրուլլահ, Խան-Ավդալ, Խան-Մահմուդ և ուրիշներ), նպատակ ունենալով ստեղծել ազգային պետականություն, նորեկ ազգակիցներով, փաստորեն, փորձում էր դուրս մղել կամ պարզապես ոչնչացնել անհարազատ քրիստոնյա տարրերին՝ հայերին և ասորիներին: Սրանով պետք է բացատրել մասնավորապես 1843-1846 թթ. Հաքարիի ասորիների վայրագ կոտորածները, որոնց հետևանքով Մեծ Զաբի աջափնյակը («Ասորական մարզը») շուրջ մեկ տասնամյակ գրեթե ամայացավ¹¹⁵: Ընդհանուր առմամբ այս տեղաշարժերը նույնպես զգալիորեն փոխեցին տեղի բնակավայրերի ցանցը: Եղած փաստերը ցույց են տալիս, որ այն զգալիորեն տուժել է հատկապես Կեցանում (Կարճկանի հարավը), Կարկառում, նույնիսկ Շատախում¹¹⁶: Սակայն առավել մեծ ամայացման ենթարկվեց Մեծ Զաբի աջակողմյան օժանդակ Արևելյան Խաբուրի վերին գետահովիտն ընդգրկող Բեյթ-ուլ-Շաբաբը (Հաքարիի արևմուտքում), որը նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին հիմնականում ամառային արոտավայրերի շրջան էր ծառայում Մոսուլի վիլայեթի վաչկատուն հարտոշի ցեղախմբի քրդերի համար¹¹⁷ և աչքի էր ընկնում բնակավայրերի բավական նոսր ցանցով¹¹⁸: Ավելորդ է նշել նաև այն վճռական նշանակությունը, որ ընդհանրապես ունեցավ քրդական երկրորդ ալիքը վիլայեթի հարավի ազգացեղային նկարագրի խեղաթյուրման գործընթացում: Ըստ էության, այս շրջանում են հիմնականում «քրդացել» Կարճկանի, Նորդուզի, Շատախի, Շամդինանի և Զուլամերկի բազմաթիվ գյուղեր: Ամփոփելով նշենք, որ 18-19-րդ դդ. մեր կողմից քննարկվող քաղաքական իրադարձություններն ու ցեղային տե-

¹¹⁵ Կարծում ենք՝ այդ կոտորածների ժամանակ ավերվեցին և անբնակ դարձան նաև նույն գետի ձախափնյակում գտնվող մի շարք ասորական գյուղեր, ինչպես՝ Բարազիլը, Դադուշը, Թահսիսաթան ևն:

¹¹⁶ Միայն Կարկառի և Կեցանի շրջաններում 20-րդ դ. սկզբին կային մեկ տասնյակից ավելի ավերակ, նախկինում հայկական գյուղեր՝ Անդկին, Անրջին, Դաշտակրին, Հաս, Հով, Ոստին, Ձվան ևն: Տե՛ս Սուս-Վանի, նշվ. աշխ., էջ 147:

¹¹⁷ TCX, стр. 1.

¹¹⁸ Վ. Մայևսկու մոտ այդ տարածքում հանդիպում է ընդամենը 30 բնակավայր (տե՛ս МББ, СДН, էջ 70-73): Տե՛ս նաև «Հաքարի (Հեքեարի)» քարտեզ, մ.՝ 1:500000, էջ 28.- «Վան-Վասպուրական ատլաս»:

ղաշարժերը հսկայական դեր խաղացին Վանի վիլայեթի հյուսիսային, հյուսիսարևելյան և հարավային մի շարք կազաների բնակավայրերի ցանցի ձևավորման համար: Այն իր հիմնական գծերով ավարտվեց միայն 19-րդ դ. վերջին քառորդին, իսկ առանձին վայրերում՝ նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին:

Որքա՞ն էր Վանի վիլայեթի տարածքում բնակավայրերի քանակը: Որոշակի գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող այս, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի վիճակագրությանը վերաբերող ցանկացած հարցադրումը, կապված է լուրջ դժվարությունների հետ: Օսմանյան պաշտոնական տվյալներն այստեղ ևս թերի են և պակասավոր: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը Վանի վիլայեթի (և ոչ միայն վերջինիս) զգալի մասում, մանավանդ՝ Հաքարիում, թուրքական իշխանության ձևական բնույթն էր: Լավագույն դեպքում վերջիններիս հեղինակությունը տարածվում էր վարչական կենտրոնի և մոտական մի շարք բնակավայրերի վրա: Քիչ դեր չէր խաղում նաև թուրք պաշտոնյաների անփույթ, ոչ-մասնագիտական, հաճախ՝ քաղաքական նկատառումներ ունեցող մոտեցումը վիճակագրական հարցերին: Չպետք է մոռանալ նաև, որ 1850-ական թթ. վիլայեթի վարչական կառուցվածքի և սահմանների հաճախակի վերաձմանը զուգահեռ փոխվում էր նաև բնակավայրերի քանակը (ի դեպ, վերջինս որոշակի կապ ուներ նաև քոչվորների նստակեցության անցնելու հետ): Միայն 1880-ական թթ. վերջից Վանի վիլայեթի վարչական կառուցվածքը ստացավ համեմատաբար կայուն տեսք՝ հիմնական գծերով պահպանվելով մինչև Առաջին աշխարհամարտ: Այդ ժամանակաշրջանից էլ պաշտոնական տարեգրքերում հանդիպող տվյալները անհամեմատ ավելի մոտ են իրականությանը և հնարավորություն են ընձեռում քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում կազմելու Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակի մասին: Հարկ է նշել, սակայն, որ օսմանյան տարեգրքերը, որպես կանոն, ամեն տարի գրեթե նույնությամբ վերատպվում էին, և դրանց տվյալները շատ դեպքերում հեռու էին անգամ ճշգրիտ լինելուց: Բավական է նշել, որ միայն 1910 թ. (< 1328) դրանք զգալիորեն սրբագրվեցին և ճշգրտվեցին¹¹⁹: Այս հարցում զգալի աշխատանք է կատարել նաև Վանում Ռուսաստանի նախկին փոխհյուպատոս Վ. Մայևսկին, որը մի քանի հետախուզական շրջագայությունների ընթացքում հավաքած տեղեկությունների և տարբեր աղբյուրների տվյալների

¹¹⁹ Տե՛ս Salname 1328 (1910), էջ 811-815:

համադրումով կազմել է Վանի վիլայեթի բնակավայրերի ցուցակները: Իհարկե, դրանք նույնպես զերծ չեն թերություններից, իսկ առանձին դեպքերում՝ անգամ լուրջ սխալներից: Հեղինակի հիմնական աղբյուրները, այնուամենայնիվ, եղել են թուրքական պաշտոնական տեղեկագրերը, որոնք շատ դեպքերում ինչպես հարկն է քննության չի ենթարկել: Այդ իսկ պատճառով մեծ թվով բնակավայրեր, հատկապես՝ Հաքարիում, ուղղակի դուրս են մնացել Վ. Մայլասկու ցուցակներից: Ավելին, մի շարք գյուղեր հանդիպում են երկրորդ, նույնիսկ՝ երրորդ անգամ¹²⁰: Հաշվի առնելով նշված փաստերը՝ Աղյուսակ 1-ում, ուր ընդգրկված են նաև 1889-1890 թթ. (Հ. 1307) և 1910 թ. (Հ. 1328) թուրքական տարեգրքերի տվյալները, տվել ենք Վ. Մայլասկու ցուցակներում հանդիպող բնակավայրերի իրական քանակը: Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական պաշտոնական և հեղինակի տվյալները, չնայած որոշակի, մասնավորապես՝ 1910 թ. տարեգրքում հանդիպող տարբերություններին, ընդհանուր առմամբ, բավական մոտ են՝ համապատասխանաբար 1571, 1697 և 1539:

Աղյուսակ 1. Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակն ըստ օսմանյան պաշտոնական աղբյուրների և Վ. Մայլասկու տվյալների¹²¹

Կազա (նահիե)¹²²	1889-90	1910	1899	Կազա (նահիե)	1889-90	1910	1899
Արծկե- Ադիջևազ	44	54	57	Աղբակ	154	180 ¹²³	139

¹²⁰ Վանի սանջակում կրկնված են 8, Հաքարիում՝ 39 բնակավայրեր: Ի դեպ, Հաքարիում որպես առանձին բնակավայրեր են ներկայացվել նաև Բելիջանի (Գյավառ) և Սիլահիի (Ջուլամերկ) գյուղախմբերը: Նշենք նաև, որ Վ. Մայլասկին, ելնելով այն հանգամանքից, որ Գյավառի և Օրամարի գյուղացուցակները թերի են, դրանք «լրացրել» է Վ. Կինեի գրքի տվյալների հիման վրա, որով Հաքարիի սանջակի բնակավայրերի թիվը դարձել է 859, իսկ ողջ վիլայեթինը՝ 1175: Տե՛ս МББ, ГО, էջ 200-201: Տե՛ս նույն տեղում СДН, էջ 65-66:

¹²¹ Տե՛ս Salname 1307, էջ 668-680: Salname 1328, էջ 811-815: МББ, СДН, էջ 5-35: Աղյուսակում չենք ընդգրկել Ամադիայի կազան, որը 1888-1893 թթ. մտնում էր Վանի վիլայեթի մեջ, իսկ հետո անցավ Մոսուլին:

¹²² Ըստ 1910 թ. վարչական բաժանման:

¹²³ Որից 38-ը՝ Շքյաֆթիի կամ Դեյրիի նահիեում:

Արճեշ	122	120	125	Գյավառ, այդ	184	177	92
Գյավաշ, այդ	201	191	194	թվում.			
թվում.				ա. Բուն	150	126	78
ա. Բուն	59	60	41	Գյավառ	34	32	14
Գյավաշ				բ. Օրամար և	-	19	-
(Ոստան)				Ջելու			
բ. Վերին Կար-				դ. Բաժերգա			
կառ	-	-	10				
գ. Կարճկան	79	79	78	Խոշաբ	34	65	56
դ. Մոկս	63	52	65				
Մահմուդի	63	83	82	Շամդինան	129	118	115
Շատախ,	157	176	180				
այդ թվում.							
ա. Բուն	86	99	110	Ջուլամերկ,	212	232	212
Շատախ				այդ թվում.			
բ. Նորդուզ	71	77	70	ա. Բուն	116	129	63
				Ջուլամերկ			
Վան, այդ	154	301 ¹²⁴	287	բ. Ասորական	-	-	88
թվում.				մարզ (Բազ,			
ա. Արճակ	-	36	43	Դեզ, Թիարի			
բ. Բերկրի	117	133	121	Վ. և Ն.,			
գ. Թիմար	-	68	61	Թխում, Տալ)			
դ. Հայոց ձոր	-	31	36	գ. Բեյթ-ուլ-	46	75	55 ¹²⁵
ե. Վան-Տոսպ	-	33	26	Շաբաբ			
				դ. Չալ	50	28	6
Վանի սանջակ	858	925	925	Հաքարիի	713	772	614
				սանջակ ¹²⁶			

¹²⁴ Մինչև 1910 թ. թուրքական տարեգրքերում Վանի (Կենտրոնական) կազայի գյուղերի քանակը նշվում է 293: Ըստ նահիենների դրանք բաշխված էին հետևյալ կերպ. Արճակ՝ 41, Բերկրի՝ 121, Թիմար՝ 55, Հայոց ձոր՝ 30, Վան-Տոսպ՝ 46: Ակնհայտ է, որ վարչական փոփոխություններ են եղել նաև գյուղախմբերի մակարդակով:

¹²⁵ Առանց Ամադիայի 12 բնակավայրերի, որոնք հեղինակը նշում է Բեյթ-ուլ-Շաբաբի կազմում (տե՛ս MB5, նույն տեղում , էջ 71-72):

¹²⁶ Վ. Կինեն Հաքարիի սանջակի վերոնշյալ տարածքում նշում է 1018 բնակավայր:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մենք նույնպես փորձ ենք արել ճշտելու Վանի վիլայեթի բնակավայրերի քանակը: Բազմապիսի աղբյուրների (թե՛ տպագիր և թե՛ արխիվային), ինչպես նաև մի շարք տոպոգրաֆիական քարտեզների նյութի համադրումով մեզ հաջողվել է կազմել դրանց մանրամասն ցուցակներն ըստ առանձին կազաների և նահիեների: Ինչպես երևում է ստորև ներկայացված աղյուսակից (Աղյուսակ 2), Վանի վիլայեթի տարածքում Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, մեր տվյալներով, կար 2042 բնակավայր, որից 1121-ը՝ Վանի, 921-ը՝ Հաքարիի սանջակներում: Դրանցից չի հաջողվել ճշտել միայն 67-ի տեղադրությունը (ընդհանուր թվի 3,3 %-ը), որից 27-ը՝ Վանի սանջակում, 40-ը՝ Հաքարիում: Հարկ է նշել, որ նման բնակավայրերի մի զգալի մասը նոր հիմնված կամ աննշան (ժամանակավոր) գյուղակներ էին, որոնք չէին «հասցրել» արտացոլվել տվյալ ժամանակի քարտեզներում:

**Աղյուսակ 2. Վանի վիլայեթի բնակավայրերի թիվը Գ. Բադալյանի
հաշվարկներով (1913-1914թթ.)**

Կազա (նահիե)	Բնակավայրերի թիվը	Կազա (նահիե)	Բնակավայրերի թիվը
Արձկե-Ադիլջևազ	88	Ադբակ	150
Արճեշ	159	Գյավառ	217
Բերկրի	161	Այդ թվում՝	
Գյավաշ	231	ա. Բուն Գյավառ	167
Այդ թվում՝		բ. Ջելու	21
ա. Բուն Գյավաշ	55	գ. Օրամար	29
բ. Վերին Կարկառ	11	Խոշաբ	69
գ. Կարճկան	80	Շամդինան	127
դ. Մոկս	85	Ջուլամերկ	358
Մահմուդի	94	Այդ թվում՝	
Նորդուզ	87	ա. Բուն Ջուլամերկ	111
Շատախ	131	բ. Ասորական մարզ (Դեզ,	
Վան	170	Թիարի Վ. և Ն., Թխում,	120
Այդ թվում՝		Տալ)	
ա. Արճակ	41	գ. Բեյթ-ուլ-Շաբաբ	109

բ. Թիմար	63	դ. Չալ	18
գ. Հայոց ծոր	39		
դ. Վան-Տոսպ	27		
Վանի սանջակ	1121	Հաքարիի սանջակ	921

1914-1918 թթ. քաղաքական նոր ցնցումները Վանի վիլայեթի բնակավայրերի ցանցի էական փոփոխությունների պատճառ հանդիսացան: Ռազմական գործողությունները, հայերի և ասորիների զանգվածային կոտորածները և գաղթը(ի դեպ, վերջինից չխուսափեց նաև մահմեդական բնակչությունը՝ քրդերն ու թուրքերը) ամայացրին հարյուրավոր բնակավայրեր, այդ թվում՝ Վան քաղաքը: 1927 թ. թուրքական մարդահամարի տվյալներով նախկին վիլայեթի տարածքում կար ընդամենը 1119 բնակավայր (1914 թ. 54,8 %-ը)¹²⁷: Հետագա տասնամյակներին բնակավայրերի ցանցի կրճատումը շարունակվեց: Մեր հաշվարկներով, որոնք հիմնված են թուրքական հերթական մարդահամարի տվյալների վրա, 1950 թ. նախկին Վանի վիլայեթի տարածքում բնակեցված էր ընդամենը 865 բնակավայր (նախկինի 42,3 %-ը)¹²⁸: Ավելացնենք, որ առանձին կազաներում (նահիեներում), ինչպես՝ Գյավառ, Մոկս, Նորդուզ, Շամդինան, Շատախ, մնացել էր բնակավայրերի նախկին քանակի միայն 12-20 %-ը¹²⁹:

¹²⁷ Завриев Д.С., Восточная Анатолия. Экономические очерки, Т., 1936, стр. 277, 280.

¹²⁸ Հաշվարկները կատարել ենք Անկարայում 1956-1958 թթ. լույս տեսած "Türkiye ansiklopedisi"-ի վեցհատորյակում տպված գյուղացուցականների հիման վրա:

¹²⁹ Առանձին հավելվածով (Հավելված 2) տվել ենք Վանի վիլայեթի հայաբնակ (հայերով բնակեցված) քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի ցանկերը 1914 թ. (ըստ առանձին վարչամիավորների):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վանի էյալերը կազմավորվել է թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում՝ 1548 թ., և մինչև 1555 թ. գրավել է բավական ընդարձակ տարածք՝ ամբողջությամբ կամ մասամբ ընդգրկելով պատմական Մեծ Հայքի Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան, Պարսկահայք, Կործայք նահանգները, ինչպես նաև Աղձնիքի և Այրարատի հարավ-արևելքը: Ընդ որում, էյալերի արևելյան սահմանը, փաստորեն, համընկնում էր նորաստեղծ քրդական իշխանությունների (հուլյումեթներ, օջաքլըք կամ յուրդլուք կարգավիճակի սանջակներ) եզրասահմանին: Դրանք Ամասիայի և Կասր-է Շիրինի հաշտության պայմանագրերով զգալիորեն կրճատվեցին (գոնե թղթի վրա)՝ ձգվելով Վասպուրականի (Կոթուրի) և Զագրոսի լեռների ջրբաժաններով: Նշված ժամանակահատվածում Վանի էյալերը, որպես ռազմաավատատիրական վարչամիավոր, ուներ բավական անփոփոխ ներքին վարչական կառուցվածք՝ կազմված ավելի քան երկու տասնյակ, որպես կանոն՝ ժառանգական սանջակներից (օջաքլըք կամ յուրդլուք), ինչպես նաև կիսանկախ մի քանի հուլյումեթ-իշխանություններից: 17-րդ դ. կեսերին Վանի էյալերի տարածքը, հաշվի առնելով Կասր-է Շիրինի պամանագրով որոշված թուրք-պարսկական սահմանագիծը, կազմել է շուրջ 50000 կմ² տարածություն, որից շուրջ 4500 կմ²-ը զբաղեցրել են մի շարք ջրային ավազաններ (գլխավորը Վանա լիճն էր, հայելին՝ շուրջ 3800 կմ²): Ընդ որում, շուրջ 32000 կմ²-ը բաժին էր հասնում քրդական ժառանգական հուլյումեթներին, որոնց տիրակալների վերահսկողության ներքո հայտնվել էր անգամ Վանի էյալերի արևելյան սահմանագիծը, օջաքլըք-յուրդլուք սանջակները և հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները: Վանի բեյլերբեյի և օսմանյան միրլիվանների կամ սանջակ-բեյերի իրական իշխանությունը տարածվում էր միայն առանձին, հիմնականում՝ Վանա լճի ափամերձ սանջակների վրա, որոնք, մեր հաշվարկներով, ունեին 8700 կմ² ընդհանուր տարածք: 18-րդ դ. սկզբին, երբ Վանի կազմից հանվեց և հարևան Էրզրումի էյալերին հանձնվեց Բայազետի ընդարձակ սանջակը, Վանի էյալերի հյուսիսարևելյան սահմանները դարձան Ծաղկանց կամ Ալադաղի լեռների արևելյան ճյուղավորումները՝ մինչև Թափարիզի (պատմ. Դառնիի կամ Գառնիի) լեռնանցք, իսկ էյալերի տարածքը մինչև 19-րդ դ. 1-ին կեսը կազմում էր 46 700 կմ²:

2. Վանի էյալեթի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը հայկական կիսանկախ իշխանությունների և մելիքությունների, ինչպես նաև ինքնավար համայնքների գոյությունն էր ընդհուպ մինչև 19-րդ դ. առաջին կեսը: Այս տեսանկյունից հատկանշական է, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի նմանատիպ միավորումների մի զգալի մասը պահպանվել էր հենց Վանի էյալեթի տարածքում: Ընդ որում, իրենց գոյությունն ու անկախությունն նրանց զգալի մասը կարողացավ պահպանել նաև 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական երկարատև և կործանարար պատերազմների ժամանակ: Հայկական ինքնավար իշխանությունների շրջանում առկա էին կարգավիճակի և ռազմական ներուժի էական տարբերություններ: Գոյություն են ունեցել բավական մեծ տարածք զբաղեցնող և նշանակալի զորական ուժ ունեցող իշխանություններ, որոնք ներքին հարցերում գրեթե ինքնիշխան են եղել: Հատկանշական է, որ նմանատիպ ռազմաքաղաքական միավորումները հատուկ արտոնագրերով (ֆիրմաններով) ճանաչված էին Բ. Դռան կողմից: Այդպիսին էր Սասունը Հայկական Տավրոսի հարավային հատվածում, որը 18-19-րդ դդ. մտնում էր Վանի էյալեթի կազմի մեջ: Վերջինիս ինքնիշխանությունը ճանաչվել է դեռ 1604 թ. հատուկ փաստաթղթով, որն իր իրավական ուժը պահեց մինչև 1856 թ. «Խաթթը հյումայունի» հրապարակումը: Սասունին զուգահեռ հանդիպում էին համեմատաբար փոքր ներուժ ունեցող մելիքություններ, որոնք, որպես կանոն, ընդունելով հարևան մահմեդական ավելի զորեղ իշխանությունների գերակայությունը՝ ներքին կյանքում օգտվում էին զգալի ինքնուրույնությունից, ընդհուպ՝ ռազմական որոշակի քանակությամբ ուժեր պահելու արտոնությունից: Դրանց շարքում առանձնանում են Շատախի և Մոկսի մելիքությունները, որոնց հայ կառավարիչ-մելիքները (նման կարգավիճակ նրանք ստացան 17-րդ դարից սկսած): Մինչև 19-րդ դ. կեսերը Վանի էյալեթի տարածքի կիսանկախ հայ կառավարիչները դիտարկվել են որպես քրդական իշխանությունների «կրտսեր դաշնակիցներ»: Շատախում գլխավորը Շատախցիների (տեղական բարբառով՝ «Շատըխցեր») մելիքական տոհմն էր: Գավառի այլևայլ բնակավայրերում ևս (Կաղաի, Հալեֆ, Զնուկ կամ Ճնուկ, Տղասպար կամ Դեղասպար, Փեսանդաշտ) եղել են ավելի փոքր, և ամենայն հավանականությամբ՝ վերջիններիս գերագահությունն ընդունող երկրորդական մելիքական ընտանիքներ: Մոկսի հայկական մելիքությունների մասին տեղեկություններն ավելի սուղ են: Հայտնի

է միայն, որ 18-րդ դ. 2-րդ կեսին այստեղ մեծ հզորության էր հասել մելիք Հովհաննեսը (Հովիկ), որը փաստորեն դարձել էր Հաքարիի խանի «փոխանորդը»: Վանի էյալեթի տարածքում եղել են նաև այլ հայկական ինքնավարություններ: Դրանցից են Թարխան-ցիների և Զիրաքցիների մելիքությունները Վանա լճի հյուսիսարևմտյան ափերին, Բաղլուի մելիքությունը Մուշում՝ Սուրբ Կարապետի հռչակավոր վանքով, հայ մելիքների կողմից կառավարվող Յոնջալուի կամ Առվտնոցի և Լիզի (2-ն էլ՝ Բուլանուխում), Գործոթի (Բերկրի) ինքնավար համայնքները, Շատախի Արմշատ գյուղի ժառանգական տանուտերությունը: Առանձնահատուկ կարգավիճակ են ունեցել նաև Վանի հարավային Հաքարի երկրամասի տարածքում 14-րդ դ. վերջից հաստատված նեստորական ասորիները: Վերջիններիս «Ասորական մարզ» անունը կրող բնակության շրջանն ընդգրկում էր Մեծ Զաք գետի միջին ավազանում ընկած Թիարի (Տիարի), Թխոմա (Թխում կամ Տխոմ), Բազ, Դեզ (Դիզ) և Զելո (Զիլո) գավառները, որոնք մինչև 1915 թ. կիսանկախ էին և հոգևոր-քաղաքական առումով ենթարկվում էին նեստորական կաթողիկոսին՝ մարշիմոնին, և կառավարվում էին մելիքների կողմից:

3. Մինչև 1840-ական թթ. վերջը Վանի էյալեթի, ի դեպ՝ նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մի զգալի մասի վարչական բաժանման ևս մի կարևոր առանձնահատկություններից էր քրդական կիսանկախ իշխանությունների՝ հուլքյումեթների, գոյությունը: Այս իրավիճակն իր արմատներով հասնում է 14-րդ դ. 1-ին կեսը, երբ, օգտվելով մոնղոլական իշխանության քայքայումից, պատմական Աղձնիք, Վասպուրական, Կորդուք-Կորճայք և Տուրուբերան «աշխարհների» տարածքներում հաստատված, կարևոր դիրքեր գրաված և աստիճանաբար զգալի հզորության հասած քրդական, իսկ երբեմն՝ եզդիական առանձին ցեղախմբերի վերնախավին հաջողվեց հետզհետե ձևավորել ինքնուրույն իշխանություններ: Արդեն 14-րդ դ. վերջին քուրդ ցեղապետերը նորանոր նվաճումների և նշված տարածքներում հայ ազնվականության հիմնական մասի ոչնչացման, երբեմն՝ ուժացման միջոցով զգալիորեն ընդարձակել էին իրենց տիրույթները, իսկ թուրքմենական տիրապետությունը (15-րդ դ.) նշանավորվեց նմանատիպ նոր միավորների առաջացմամբ (օրինակ՝ Մահմուդին, Դմբուլին): Թուրք-պարսկական պատերազմների նախօրյակին Հարավային Հայաստանում վերջնականապես ձևավորվել էր օտարացեղ իշխանությունների հզոր և բավական խիտ մի ցանց, որն աննշան

փոփոխություններով վերահաստատվեց սուլթաններ Սելիմ 1-ին Ահեղի (1512-1520) և Սուլեյման 1-ինի (1520-1560) կողմից: Վանի էյալեթի տարածքում 16-րդ դ. - 19-րդ դ. 40-ական թթ. գոյություն են ունեցել հետևյալ հուքյումեթները. ա. Բիթլիսի կամ Բաղեշի, բ. Հաքարիի կամ Ջուլամերկի, գ. Մահմուդիի կամ Խոշաբի և դ. Խիզանի: 16-17-րդ դդ. գոյություն է ունեցել է նաև Փինյանիշի հուքյումեթը, որն ավելի ուշ՝ ամենայն հավանականությամբ 18-րդ դ. կեսերին, մասնատվել է Հաքարիի և Բրադոստի միջև: 18-րդ դ. 1-ին կեսին պառակտման հետևանքով Բիթլիսից առանձնացել և վերջինիս արևմտյան շրջաններում կազմավորվել է նաև Մուշը: 17-րդ դ. - 18-րդ դ. կեսերին Վանի էյալեթի տարածքի շուրջ 2/3-ը՝ ավելի քան 32000 կմ², բաժին էր հասնում քրդական հուքյումեթներին, որոնցից Մահմուդիի (Խոշաբ) և Հաքարիի (Ջուլամերկ) իշխողների վերահսկողության ներքո էր գտնվում Վանի էյալեթի ողջ արևելյան, այն է՝ թուրք-պարսկական պետական սահմանագիծը: Հետագա տասնամյակներին, սակայն, հուքյումեթների միջև անընդմեջ կրկնվող միջավատատիրական-միջցեղային և կենտրոնական իշխանությունների հետ ունեցած ընդհարումների հետևանքով նկատելիորեն թուլացել են: Դա հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ Մահմուդիի համար, որի հյուսիսային շրջաններում ձևավորված եզդիադավան Չոբանյան (թրք.՝ Çobanoğlu) մահմուդիների ինքնուրույն իշխանությունն արդեն 18-րդ դ. վերջին Վանի բելլերբեյ-փաշաների և նրանց կողմից խրախուսվող վաչկատուն քրդական այլևայլ ցեղերի պարբերաբար կրկնվող արշավանքների հետևանքով ավերվել ու լիովին ամայացել է՝ դուրս մնալով հուքյումեթի սահմաններից: Քրդական հուքյումեթների շարքում առանձնանում է Հաքարին կամ Ջուլամերկը (հայկական աղբյուրներում՝ Ճուլամերիկ, նաև՝ Ջուլամերիկ): Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ վերջինս՝ որպես ամենաընդարձակը նմանատիպ միավորումների շարքում (10000-12000 կմ²), միաժամանակ եղել է քրիստոնեա-մահմեդական իշխանություն: Տեղի կառավարման համակարգում հայերը և ասորիները (նեստորականներ) մեծ տեղ են զբաղեցրել՝ հանդիսանալով Հաքարիի գերագահ Շամբոյի տոհմի արտոնյալ դաշնակիցները:

4. 1830-ական թվականներից, փորձելով փրկել խորը ճգնաժամի մեջ հայտնված կայսրությունը, սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր գնալու որոշակի զիջումների՝ 1839 թ. հռչակելով բարեփոխումների ծրագիրը («Գյուլհանեի Հաթթը-շերիֆը»),

որով սկսվում է Թուրքիայի պատմության «Թանգիմաթի» ժամանակաշրջանը: Կայսրությունը հետևողական կերպով ձեռնամուխ եղավ քանդելու շուրջ 3,5 դար գոյատևած ռազմաավատատիրական վարչական համակարգը, որը փոխարինվելու էր պետական պաշտոնյաների կողմից կառավարվող սովորական տարածքային բաժանումներով: Այդ գործընթացը տևեց ավելի քան կես դար՝ հաճախ ուղեկցվելով ցավագին դրսևորումներով: Մասնավորապես Վանի էյալեթի տարածքում զենքի ուժով վերացվեցին կիսանկախ, ի թիվս որոնց նաև հայկական, իշխանությունները, ինչը բացասական դեր ունեցավ հայոց պատմության հետագա ընթացքի համար: Թուրքական իշխանությունների բացահայտ ուղղորդմամբ և խրախուսմամբ Հյուսիսային Միջագետքից և ժամանակակից Իրաքի հյուսիսային շրջաններից սկսված քրդական ցեղերի նոր ալիքը ողողեց Վանի էյալեթի տարածի զգալի մասը՝ հիմնովին փոխելով տեղի ազգացեղային նկարագիրը: Նշված ժամանակաշրջանում նկատելի է նաև Վանի էյալեթի կազմում գտնվող հարավարևելյան և արևմտյան հայաշատ շրջանները (Խիզան, Սպարկերտ, Բիթլիս-Բաղեշ, Խլաթ, Մուշ-Տարոն, Բուլանուխ ևն) այլ վարչամիավորների մեջ ներմուծելու միտումը, որը հետագա տասնամյակներին, հատկապես՝ 1870-ական թթ. վերջից վերաճեց որոշակի քաղաքական գործոնի: Ուշագրավ է, որ այդ ընթացքում միջանկալ կարելի է համարել 1866-1877 թթ., երբ Վանը, որպես ինքնուրույն վարչամիավոր վերացվելով, ներմուծվեց Էրզրումի վիլայեթի մեջ: Հարկ է սակայն նշել, որ 1865 թվականից վարչամիավորների խոշորացումը դարձյալ քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում՝ թուլացնելու կայսրության հպատակ ժողովուրդների, ի թիվս որոնց նաև հայերի, ուժգնացող ազատագրական շարժումները: 1876 թ. սուլթան Աբդուլ-Համիդի ահաբեկչական վարչակազմի իշխանությունը զավթելուց հետո Արևմտյան Հայաստանի տարածքում վարչամիավորների կազմավորումը վերջնականապես սկսեց կիրառվել ոչ էթնիկական նենգ սկզբունքով: Այդպես 1880-ական թթ. վերջին ավարտվեց Վանի վիլայեթի ներքին վարչական կառուցվածքի, իսկ 1893 թ.՝ Ամադիայի ընդարձակ կազան մեկընդմիջտ հարավային հարևան Մոսուլին փոխանցումով, նաև երկրամասի արտաքին սահմանների ձևավորումը: 1914 թ. Վանի վիլայեթը զբաղեցնում էր 33 631 կմ² տարածք, որից 3 726,6 կմ²-ը բաժին էր հասնում մի շարք ջրային ավազաններին (այդ թվում 3 600 կմ²-ը՝ Վանա լճին, վիլայեթի մեջ ներառված էր վերջինիս մեծագույն

մասը): Վիլայեթը կազմված էր Վանի և Հաքարիի սանջակներից: Առաջինն ուներ 8 կազա՝ Արծկե-Ադիլջևազ, Արճեշ, Բերկրի կամ Մուրադիե, Գյավաշ, Մահմուդի, Նորդուզ կամ Մամուրեթ-ուր-Ռեշադ, Շատախ, Վան, և 19720 կմ² տարածություն: Երկրորդը՝ Հաքարին, զբաղեցնում էր 13911 կմ² տարածք և կազմված էր 5 կազայից՝ Ադբակ (Հաքարի), Գյավառ, Խոշաբ, Շամդինան, Ջուլամերկ: Առանձին կազաներում պահպանվել էին նաև նահիեները:

5. Վանի վիլայեթի տարածքի բնակավայրերի ցանցը ձևավորվել է 16-19-րդ դդ. ընթացքում՝ մի քանի գործոնների պայմաններում: Նախ, այդ գործընթացի վրա հսկայական ազդեցություն են գործել 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց ժամանակ ավերվել և ամայացել են տասնյակ բնակավայրեր, իսկ փրկված բնակչությունը ստիպված է եղել հեռանալ լեռնային՝ ավելի պաշտպանված շրջաններ: Այս առումով հատկապես աղետալի էր Պարսկաստանի Շահ-Աբաս 1-ին արքայի կողմից 1604 թ. կազմակերպված հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթը, որն ընդգրկեց նաև Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի մասը, այդ թվում՝ Վանի վիլայեթի գրեթե կեսը: Երկրորդ, ինչպես տեսանք, 1555 թվականից հետո Վանի վիլայեթի (մինչև 1865 թ.՝ էյալեթ) վարչամիավորների մեծագույն մասը կազմել են քրդական կիսանկախ իշխանությունները (հուբյումեթներ) և ժառանգական յուրդլուք կամ օջաքլուք սանջակները, որոնց միջև շուրջ 3 դար առկա էին լուրջ, որպես կանոն՝ զինված, հակամարտություններ: Միջցեղային պատերազմները նույնպես Վանի բազմաթիվ բնակավայրերի ավերման և ամայացման պատճառ են դարձել: Երրորդ, այս գործընթացի համար խիստ բացասաբար են ազդել օսմանյան և քրդական իշխանությունների միջև գոյություն ունեցող բազմամյա ընդհարումները: Դրանք իրենց գագաթնակետին հասան 1847-1849 թթ., երբ Բ. Դուռը մեծ բանակով վերացրեց քրդական, դրանց զուգահեռ՝ նաև հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքությունները: Չորրորդ, Վանի վիլայեթի տարածքի մի զգալի մասում ճակատագրական եղան վաչկատուն քրդական նոր ցեղերի 18-րդ դ. վերջին քառորդից մինչև 1880-ական թթ. շարունակաբար ընթացող տեղաշարժերը, որոնք հանգեցրին երկրամասի ողջ հյուսիսարևելյան, մասամբ՝ հյուսիսային և հարավային շրջանների հերթական «քրդացմանը»: Այս գործընթացին վերջակետ դրեց սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդի կողմից 1890 թ. «համիդիե» համակար-

գի ստեղծումը, որն «օրինականացրեց» քրդերի վերջնական հաստատումը վերոհիշյալ տարածքներում: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Վանի վիլայեթի տարածքում կար 2042 բնակավայր: Դրանցից 1121-ը գտնվում էր Վանի, իսկ 921-ը՝ Հաքարիի սանջակներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ.

1.1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ).

Ֆ. 50, ց. 1, գ. 111:

Ֆ. 412, ց. 1, գ. 1856:

Ֆ. 227, ց. 1, գ. 429:

1.2 Հայաստանի պատմության պետական թանգարան (ՀՊՊԹ).

Ազգագրության բաժին, գ. 253:

Արխիվ, գ. 80:

Նոր պատմության ֆոնդ, Ա-Դոյի արխիվ, գ. 839/143-1:

1.3. **ՀՅԴ Բոստոնի արխիվ**, «Անձնական գրութիւններ: Տէր-Կարապետեան Գեղամի (Տատրակ) ֆոնդ», պահոց 16, դարակ 1, № 1966/131:

1.4. Մաշտոցի անվան Մատենադարան.

Ձեռագրեր թիվ 971, 1616, 1717, 2180, 3585, 3662, 4470, 4515, 5613, 6273, 6279, 6332, 6843, 8209, 9027:

Արաբերեն ձեռագրերի հավաքածու, թիվ 299:

1.5. Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ).

Տիգրան Չիթունու ֆոնդ, գործ 2 (ԺԶ տետր):

Թ.Ազատյանի ֆ., բաժին III, գ. 57: Բաժին IV, գ. 224:

Շ. Կուժիկյանի ֆոնդ, 3ա, տետր 6-7, 11, 13, 18: Ֆ. 3բ, տետր 35:

1.6. Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ).

Фонд „Политархив“, опись 482, дело №№ 715, 716.

Фонд „Посольство в Константинополе“, оп. 517/2, д. №№ 1566, 1571, 1590, 1603, 1605.

1.7. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА).

Фонд 450, оп. 1, д. № 141.

Ф. 1300, оп. 10, д. № 446.

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ.

- 2.1. «Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի», քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, տպարան Արաքս, Բարիգ, 1960, Ը-Լ, 76 էջ, 2 ներդ. թ. ձեռագիր:
- 2.2. «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», տպարան Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1884, 524 էջ:
- 2.3. Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. 1 (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, 1058 էջ:
- 2.4. «Դիւան Հայոց պատմութեան», Գիրք ԺԳ: Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (վաւերագրեր 1801-1888), յաւելուածներով, ծանոթութիւններով եւ բառգրքով հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, տպարան Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1915, 584 էջ:
- 2.5. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, «Մագաղաթ» հրատ., Երևան, 1999, 376 էջ:
- 2.6. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1961, 406 էջ:
- 2.7. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հտ. Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1964, 336 էջ:
- 2.8. «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1950, XXXIII + 757 էջ:
- 2.9. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1955, LXVI + 820 էջ:
- 2.10. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց, Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1967, 713 էջ:

- 2.11. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1967, 713 էջ:
- 2.12. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1601-1620 թթ.), կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, Ե-ԻՁ+ 828:
- 2.13. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Բ (1621-1640 թթ.), կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1978, Ե-ԻՁ+941:
- 2.14. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Գ (1641-1660 թթ.), կազմեց Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1984, Ե-ԼԱ, 1016 էջ:
- 2.15. «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանեան Հայաստանի», տպարան Արամեան, Կ.Պոլիս, 1878, 35 էջ:
- 2.16. «Հայոց Յեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, Վերապրածների վկայություններ (փաստաթղթերի ժողովածու), հտ. 1. Վանի նահանգ, հրատ. Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2012, 536 էջ:
- 2.17. Հակոբյան Հ., Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության: Ուղեգրություններ, հտ. 2, ԺԹ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի, Յերևան, 1934, VIII+884 էջ + 2 էջ ներդիր:
- 2.18. «Հաւաքարան անուանց Կաթողիկոսաց (Աղթամարայ)», ծանոթութիւններով լոյս ընծայեաց Աղթամարեան Աթոռի հիմնարկութեան հազարամեակի (915-1915) առթիւ Մեսրոպ վ. Մաքսուդեանց, տպարան Մայր Աթոռոյ, Էջմիածին, 1916, 105 էջ:
- 2.19. «Հուշագրական ժառանգություն: «Հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության (ՀՃՈԽ)» հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ», գիրք ԺԴ, Եր., 2011:
- 2.20. «Ճակատագրական պայմանագրեր», Ապագա հրատ., Եր., 1998, 128 էջ:
- 2.21. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբով Յակոբեանց», հտ. 5, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1971, ԺԵ +605 էջ:
- 2.22. «Մանր ժամանակագրություններ: XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. 1, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1951, 455 էջ:

- 2.23. «Մանր ժամանակագրություններ: XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. 2, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1956, XI + 685 էջ:
- 2.24. Միրախորեան Ա., Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, տպագր. Մ. Կ. Սարըեան, Կ. Պոլիս, 1884, 203 էջ, մասն Բ, տպագր. Ս. Ղ. Պարտիզպանեան, 287 էջ, մասն Գ, տպագր. Ս. Ղ. Պարտիզպանեան, Կ. Պոլիս, 1885, 224 էջ:
- 2.25. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր.1981, էջ 428:
- 2.26. Մուրատեան Ս. Ա., Մարտիրոսեան Ն. Պ., Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, [խմբ. Արա Գալայճեան], տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1967, 231 էջ:
- 2.27. «Յուշեր Արմենակ Եկարեանի», խմբագրեց Լեւոն Աճէմեան, Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947, 308 էջ:
- 2.28. Նաթանեան Պ., Արտօսը Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճագի, Ճապաղջուրի եւ Երզնկայու, Կ.Պոլիս, 1883, 202 էջ:
- 2.29. «Նօտարք Հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ընծայեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսբեցոյ Վարագայ վանաց վանականի», տպագր. Նիշան Պէրպէրեան, Կ. Պոլիս, 1888, 232 էջ:
- 2.30. Պետրոս ծայրագոյն Վարդապետ Կալիօկեցի, Ասիական ճանապարհորդութիւն ի Հայրենիս, տպագր. Յ. Գաւաֆեան, Կ. Պոլիս, 1881, 1 չհամարակալված, 146 էջ + 5 չհամարակալված էջ:
- 2.31. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Գ հատոր: Տարօնի աշխարհը (1906), «Ալիքի» հրատարակչություն, Թեհրան, 1982, 373 էջ, 1 չհամարակալված էջ:
- 2.32. «Ասլան Ստեփանեանի յուշերը», գրի առաւ՝ Հայկ Աճէմեան, տպարան Մոդերն, Թեհրան, 1966, 407 էջ:
- 2.33. Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, հտ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1978, 668 էջ:
- 2.34.«Վասպուրական: Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւիինգամեակին առթիւ. 1915-1930», Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930, 413 էջ, դիմանկար, քարտեզ:

- 2.35. Տեր-Կարապետյան Գ., Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Կ.Պօլիս, 1911, 79 էջ:
- 2.36. Տեր-Կարապետյան Գ. (Տատրակ), Տարօնի աշխարհ, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1995, 404 էջ:
- 2.37. Տեկանց Ա., Այցելություն ի Հայաստան: 1878 թ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1985, 138 էջ:
- 2.38. Տեկանց Ե., Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական (1872-1873 թթ.), Հայաստանի ԳԱ հրատ., Եր., 1991, 344 էջ:
- 2.39. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատոր 4 - «Թուրքական աղբյուրներ», գիրք Գ: Էվլիյա Չելեբի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1967, 345 էջ:
- 2.40. «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում» (XVI-XVII դդ. կանոննամաներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլալյանի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1964, 139 էջ:
- 2.41. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան Մխիթարեան ուխտէն, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1895, XVII+277+ԿԴ+1164 էջ:
- 2.42. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա», հտ. Գ, կազմեց Հ. Օգոստինոս վրդ. Սեքուլեան Մխիթարեան ուխտէն, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1983, 1216 էջ:
- 2.43. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», հտ. Ա, կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1970, 926 էջ:
- 2.44. Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), հրատ. Եգեա, Եր., 1999, 291 էջ:
- 2.45. Փափազյան Հ. Դ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի դիվանական վավերագրերը.- «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1984, թիվ 3 (106), էջ 195-214:
- 2.46. Гиппиус А.И., Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью.- Приложение ко 2-му выпуску т. 9 „Известий Кавказского отдела

Императорского Русского географического общества”, Т., 1889, , 14 с., 12 л. табл., 1 карт.; 22..

2.47. Гиппиус А.И., Отчёт о поездке 1889 года, 598 с. разд. паг., 1 схем.

2.48. Колюбакин А.М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, том 1, часть 1, Т., 1888, типография Я. И. Либермана, 315 с. Т. 8, ч. 2, 1890, типография А. А. Михельсона, 158 с.

2.49. Линч Х.Ф.Б., Армения Путевые очерки и этюды, т. 2, Изд. И.Е. Питоевъ, Т., 1910, 788 с.

2.50. Маевский В.Т., Ванский вилает. Военно-статистическое описание, Т., 1901, 443 с., 3 л. карт., схем.: табл.

2.51. Маевский В.Т., Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилаетов, Т., 1904, 842 с. разд. паг., 7 л. карт.

2.52. Маевский В.Т., Несториане Ванского вилайета. Поездка 1898 года.- „Известия штаба Кавказского военного округа”, № 35-36, Тифлис, 1913.

2.53. Малама Я. Д., Несториане и округ Хаккери. - „Известия кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, Т., 1873, т. 2: „Приложения”.

2.54. Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилаята, С-Петербург, 1874, 136 с.:

2.55. „Материалы по изучению Востока”, выпуск 1, м-во ин. дел, С-Петербург, 1909, 299 с., 4 л. ил., карт. .

2.56. „Материалы по изучению Востока”, выпуск 2, м-во ин. дел, Петроград, 1915, 591 с., 11 л. ил., карт.

2.57. „Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой за время с 1-го марта по 1-ое апреля 1912г.”, №№ 19/20, тип. Штаба Кавказского военного округа, Тифлис, 1912.

2.58. Тверитинова А.С., Второй трактат Кочибея.- “Ученые записки института востоковедения АН СССР”, том VI, Москва-Ленинград, 1953, с. 212-268.

2.59. Термен Р. И., Отчёт о поездке в санджак Хакиари Ванского вилайета в 1906 году. Издание Разведовательного отделения Штаба Кавказского военного округа, Тифлис, 1910.

- 2.60. „Трактат Али-Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи”. - „Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.”, составление, перевод и комментарии А.С. Тверитиновой, изд-во Восточной литературы, М., 1963, с. 92-126.
- 2.61. Филиппов В. Н., Военно-топографический и стратегический обзор северо-восточных провинций Азиатской Турции, С-Петербург, 1874, Изд. под ред. Ген. штаба полк. Г.И. Бобрикова, С-Петербург, 1874, 70 с.:
- 2.62. Хуршид-Эфенди, Сияхэт-намэ-и-худуд. Описание путешествия по турецко-персидской границе. С приложением отчета персидского комиссара о том же путешествии, с турецкого и персидского перевел М. А. Гамазов, Санкт-Петербург, 1877, типография О. И. Бакста, 575 с., 1 л. карт.; 25:
- 2.63. Чириков Е. И., Путевой журнал Е. И. Чирикова, русского комиссара – посредника по турецко–персидскому разграничению. 1849-1852.- „Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, книжка IX, изданная под редакцией М. А. Гамазова, С. Петербург, 1875, CI+802 с., с картой.
- 2.64. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-намэ, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, изд. «Наука», М., 1967, 619 с.
- 2.65. Ainsworth W.F., Travels and Researches in Asia-Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, vol. 2, London, 1842, , 464 p.
- 2.66. Charmoy F.B., Chèref-Nameh ou Fastes de la Nation Kourde par Cheref-ou'ddin, Prince de Bidlis, tome 1, première partie, St. Pétersbourg, 1868, 852 p.
- 2.67. [Evliya Çelebi], Evliya Çelebi seyahetnâmesi, cilt 4, İstanbul, 1314 (1896), (ωρωρωωωωωω):
- 2.68. Evliyâ Çelebi b.Derviş Mehemed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IV Kitap, Hazırlayanlar: Dr. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2000, Baskı: Altan Matbaacılık, İstanbul, 2000, 413 s.
- 2.69. Fazila Akbal, 1831 tarihinde Osmanlı imparatorluğunda idarî taksimat ve nüfus.- „Belleten. Türk tarih kurumu”, c. XV, sayı 60, Ankara, 1951, s. 617-628.
- 2.70. Kâtib Çelebi, Cihan-nüma, İstanbul, 1144 (1732), (ωρωρωωωωωω).
- 2.71. de Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, tome 17, Paris, 1841.

- 2.72. von Hammer J., Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Hildesheim, 1963, էջ 262 (Վիեննայում 1815 թ. հրատարակված գրքի վերատպությունը):
- 2.73. Percy E., Highlands of Asiatic Turkey, L., 1901, Publisher E. Arnold, L., 1901, 338p.+ 31p.
- 2.74. Salname-yi devlet-i aliyye-yi osmaniye, İstanbul, 1263 (1846-1847), 1264 (1847-1848), 1265 (1848-1849), 1266 (1849-1850), 1267 (1850-1851), 1268 (1851-1852), 1269 (1852-1853), 1270 (1853-1854), 1271 (1854-1855), 1272 (1855-1856), 1273 (1856-1857), 1274 (1857-1858), 1275 (1858-1859), 1276 (1859-1860), 1277 (1860-1861), 1278 (1861-1862), 1279 (1862-1863), 1280 (1863-1864), 1281 (1864-1865), 1282 (1865-66), 1283 (1866-1867), 1284 (1867-1868), 1285 (1868-1869), 1286 (1869-1870), 1287 (1870-1871), 1288 (1871-1872), 1289 (1872-73), 1290 (1873-74), 1291 (1874-75), 1292 (1875), 1293 (1876), 1294 (1877), 1295 (1878), 1296 (1878-1879), 1297 (1879-1880), 1298 (1880-81), 1299 (1881-1882), 1300 (1882-1883), 1301 (1883-1884), 1302 (1884-1885), 1303 (1885-1886), 1304 (1886-1887), 1305 (1887-1888), 1306 (1888-1889), 1307(1889-1890), 1308 (1890-1891), 1309 (1891-1892), 1310 (1892-1893), 1311 (1893-1894), 1312 (1894-1895), Salname 1313 (1895-1896), 1314 (1896-1897), 1315 (1897-1898), 1316 (1898-1899), 1317 (1899-1900), 1318 (1900-1901), 1319 (1901-1902), 1320 (1902-1903), 1321 (1903-04), 1321 (1903-04), 1322 (1904-1905), 1323 (1905-1906), 1324 (1906-1907), 1325 (1907-1908), 1326 (1908), 1327 (1909), 1328 (1910), 1334 (1915-1916):
- 2.75. Salname-yi vilâyet-i Erzurum, Erzurum, 1287 (1870-71), 1288 (1871-1872), 1290 (1873-1874), 1291 (1874-1875), 1293(1876):
- 2.76. „Tadhkirat Al-Mulūk. A Manual of Safavid Administration (Circa 1137-1725)”, translated and explained by V. Minorsky, L., 1943, Published Cambridge, L., 1943, vii, 218, 130 p., facsim.
- 2.77. Tārīx-e Ālamārāy-e Abbāsī, ta'lif-e Eskandar bīg Torkemān, Tehrān, 1334 (1916, պարսկերեն).
- 2.78. „Turkey”, № 6 (1881): Further Correspondence, Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria, L., 1881.

- 2.79 „Türkiye cumhuriyeti devlet salnamesi”, Istanbul, 1926-27, Matbuat müdiriyet-i umumiyesi, Istanbul, 1926-27, 1167 s.
- 2.80. Rich L. C. J., Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh, by the Late Claudius James Rich, vol. 1, L., 1836, 410 p.
- 2.81. Rycaut P., The Present State of the Ottoman Empire, Westmead, Farnborough, Homts, England, 1972, 177 p. (Լոնդոնում 1668 թ. լույս տեսած գրքի վերատպությունը):
- 2.82. Taylor J. G., Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood. – Journal of the Rojal Geographical Society of London, volume 35, 1865, pp. 21-58, map.
- 2.83. [Lord Warkworth], Notes from a Diary in Asiatic Turkey by Lord Warkworth, M. P., L., 1898, Publisher E. Arnold, L., 1898, xvi, 267 p. front., 31 pl., fold. map.

3. Ուսումնասիրություններ.

- 3.1. Ազիզեան Մ., Հերոսական Շատախի Արմշատ գիւղը, «Յեղափոխական Ալպոմ» խմբագրութիւն, Պէյրութ, 1974, 48 էջ:
- 3.2. Ալիշան Ղ., Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1853, 802 էջ:
- 3.3. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1855, 105 էջ:
- 3.4. Բիրատ Ս., Ելըլտըզէ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, 1300 էջ:
- 3.5. Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթները: Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և տնտեսական դրութեան, տպարան Կուլտուրա, Եր., 1912, VIII, 406, 2 չիւսմարակալված էջ:
- 3.6. Ա-Դօ, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, տպարան Լոյս, Եր., 1917, 488 էջ:
- 3.7. Երեմեկ Դ.Ե., Թուրքերի ծագումը, Հայաստան հրատ., Եր., 1975, 356 էջ:
- 3.8. Զոհրապ Գ., Երկերի ժողովածու, հտ. Գ, ԳԱԹ հրատ., Եր., 2002, 702 էջ:
- 3.9. Զուլալյան Մ. Կ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1980, 425 էջ:

- 3.10. Զուլալյան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների: 13-18-րդ դարեր, գիրք Ա, քաղաքական պատմություն, ՀԳԱ հրատ., Երևան, 1990, 363 էջ:
- 3.11. Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. 1, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903, 843 էջ:
- 3.12. «Ընդարձակ բառարան տաճկերէն հայերէն», յօրինեաց Միհրան Աբիկեան, տպագր. Նիշան Պէրպէրեան, Կ. Պոլիս, 1892, 278 էջ:
- 3.13. Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին 1915 աղէտալի տարին, Բ տպագրութիւն, Թեհրան, 2014, 842 էջ+2:
- 3.14. Թումանյան Բ. Ե., Տոմարի պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1972, 229 էջ:
- 3.15. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հտ. Ա, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1806, 424+38 էջ:
- 3.16. Լալայեան Ե., Վասպուրականի ասորիները, տպարան Մն. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1913, 52 էջ:
- 3.17. Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք առաջին, «Երկերի ժողովածու», «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1969:
- 3.18. Խաչատրյան Ա. Հ., Հաքքարիի քրդական իշխանության կազմավորման հարցի շուրջ ԺԴ դար.- «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ 13. «Քրդագիտություն», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1985, էջ 134-155:
- 3.19. Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1984, 464 էջ:
- 3.20. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. V, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1974, 736 էջ:
- 3.21. «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն», հտ. II (միջին դարեր), Զանգակ հրատարակչություն, Երևան, 2016, 600 էջ+24 էջ ներդիր:
- 3.22. «Հայոց պատմություն», հտ. III: Նոր ժամանակաշրջան, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Զանգակ հրատարակչություն, Եր., 2010, 703 էջ+24 էջ ներդիր:

- 3.23. Հարությունյան Բ. Հ., Մեծ Հայքի վարչական-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 2001, 404 էջ:
- 3.24. Մալխաս, Ներկա սովը և իր պատճառները, տպարան Մէշվերէթի, Տրապիզոն, 1909, 114 էջ:
- 3.25. Մովսիսյան Ս. (Բենսե), Հարք (Մշո Բուլանըխ).-«Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1972, 183 էջ:
- 3.26. Նաջարյան Հ. Խ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները 16-րդ դ. ու 17-րդ դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևանի պետ. համ. հրատ., Եր., 1961, 312 էջ:
- 3.27. Շահպազեան Յ., Քիւրդօ-հայ պատմութիւն, տպ. Արաքս, Կ. Պոլիս, 1911, 190 էջ:
- 3.28. Շէրենց Գ., Սրբավայրեր: Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902, տպ. Վերիջև և Կամենմախէր, 161+III էջ:
- 3.29. [Ոսկեան Հ.], Վասպուրական-Վանի վանքերը, գրեց դկտ. Համազասպ Ոսկեան Մխիթարեան ուխտէն, Գ մաս, Վիեննա, 1947, 387+ԺԶ էջ:
- 3.30. Պետոյան Վ., Սասունի և Տարոնի պատմաաշխարհագրական տեղագրությունը, Լուսակն հրատ., Եր., 2005, 100 էջ:
- 3.31. Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրութ, 1957, 1250 էջ +քարտեզ:
- 3.32. Սաֆրաստյան Ա. Խ., Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դ. (պատմական ակնարկ).- «Արևելագիտական ժողովածու», հտ. 1, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր., 1960, էջ 285-302:
- 3.33. Սեյլան (Արշակ Մատոյան), Սասուն, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1990, 270 էջ:
- 3.34. Սերինե, Արճակ. - «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 8, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1978, 188 էջ:
- 3.35. Սօս-Վանի, Ճանչնանք մեր հայրենիքը: «Վասպուրական մեր աշխարհ», տպագրութիւն «Նոր օր», Աթէնք, 1938, 177 էջ:
- 3.36. Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական (պատկերազարդ ժողովածու), տպ. Հերմէս, Թիֆլիս, 1905, 295+1 չհամարակալված էջ, նկար:

- 3.37. Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении XIX столетия. Современное политическое положение Турецких и Русских курдов, издательство "Типография Штаба Кавказского военного округа", XVIII, Тифлис, 1900, 338, 136 с., л. карт.
- 3.37. Аверьянов П. И., Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Оттоманской империи, издание Отдела генерал-квартирмейстера, Санкт-Петербург, 1912, 60 с., 1 л. карт:
- 3.38. Грязнов Ф., Военный обзор передового театра в Азиатской Турции, часть 1, Т., 1895, XVIII, 603 с., 1 л. карт; ч. 2, 1897, VIII, 303 с.
- 3.39. Ерицов А. Д., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Т., 1881, 75 с.
- 3.40. Завриев Д.С., Восточная Анатолия. Экономические очерки, Т., 1936, 314, [1] с.
- 3.41. Лисициан С. Д., Историко-этнографические очерки Шатаха.- „Известия Кавказского Историко-археологического института”, том V, Тифлис, 1927, с. 71-82 с.
- 3.42. Микаелян А. М., Численность и этнический состав населения Ванского вилайета (Западная Армения) в последней четверти XIX - начала XX веков (историко-демографическое исследование), специальность 07.00.02 – История СССР, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ер., 1990.
- 3.43. Орбели И. А., Фольклор и быт Мокса, изда-тво „Наука”, Москва, 1982, 144 с.
- 3.44. Орбели И. А., Избранные труды в двух томах, том II, изд-во „Гитутюн” НАН РА, Ереван, 2002, 456 с.
- 3.45. Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX веках, изд-во ЛГУ, Ленинград, 1949, 383 с.
- 3.46. Поладян А., Курды в VII-X веках (по арабским источникам), изд-во АН Арм ССР, Ер., 1987, 129 с..
- 3.47. Саркисян Е.К., Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении.- «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հտ. 5, ՀՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1970, с. 357-380 с.:

- 3.48. Сванидзе М. Х., О юрдуках и оджаклыках как одной из форм землевладения в Османской империи (на примере Чилдырского эялета), изд-во „Наука”, Москва, 1966, 225 с.
- 3.49. Убичини А. и Де-Куртейль П., Современное состояние Оттоманской империи. Статистика, правление, администрация, финансы, армия, общины не-мусульманские и пр., Санкт-Петербург, 1877.
- 3.50. Badger G.P., Nestorians and their Rituals, vol. 1, L., 1852, 448 p.+ maps.
- 3.51. Birken A., Die Provinzen des Osmanische Reiches, Wiesbaden, 1976, 322 p., 6 maps.
- 3.52. Cuinet V., La Turquie d'Asie, t. 2, Paris, 1892, 760 p.
- 3.53. Kemal H. Karpaz, Ottoman Population. 1830-1914, Wisconsin, 1985, 242 p.
- 3.54. „Lettres sur la Turquie ou Tableaux statistiques, religieux, politiques, administratifs, militaires, commerciaux, etc. de l'Empire Ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gul Khané (1839)”, par M. A. Ubicini, première partie: Les Ottomans, Paris, 1853.
- 3.55. Luke H.C., Mosul and its Minorities, Martin Hopkinson and Company Ltd, London, 1925, xii + 161 pp., 16 plates..
- 3.56. Muhammad Amin Zeki bek, Khulasat tarikh al-Kurd wa Kurdistan, min aghdam al-usur al-tarikhiya hattan alan, mutabi' Zayn-ud-Din, Beirut, 1985, 518 s. (արարատաւ).
- 3.57. [Mark Sykes], „The Caliphs' Last Heritage”, by Mark Sykes, New York, 1973, Arno Press, 638 p.
- 3.58. "Türkiye ansiklopedisi", cilt 1-6, Ankara, 1956-1958.
- 3.59. „Yurt ansiklopedisi”, cilt 10, Istanbul, 1982-1984.

4. Հոդվածներ, պարբերական հրատարակություններ.

- 4.1. Ա-Դօ, Քիւրդ ցեղապետները.- «Հորիզոն», Թ., 1914, թիվ 288, էջ 2: 1915, թիւ 9, էջ 2:
- 4.2. Դ.Ազատ, Քիւրդ աշայիրներու շուրջ.- «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, թիւ 47, էջ 2-3: Թիւ 48, էջ 2-3:
- 4.3. «Ազգագրական հանդէս», գիրք XXV, թիվ 2, Թիֆլիս, 1914, էջ 21-60: Գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 195-210:

- 4.4. «Աշխատանք», Վան, 1912, Բ տարի, թիւ 12(59):
4. 5. «Արեւելեան մամուլ», Զմիւռնիա, 1879, դեկտեմբեր (թիւ 12), էջ 363-368:
- 4.6. «Արծուի Վասպուրական», Վարագ, 1858, թիւ 12, էջ 330+ներդիր:
- 4.7. «Արծագանք», Թ., 1883, № 13, էջ 218:
- 4.8. «Բազմավէպ» ամսագիր, հտ. ԾԵ, Վենետիկ, 1897, էջ 380-388:
- 4.9. Բենսէ, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ.- «Ազգագրական հանդէս», Ե գիրք, Թ., 1899, թիւ 1, էջ 7-11:
- 4.10. «Բիւզանդիոն» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1900, թիւ 1192:
- 4.11. «Էջմիածին», պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1965, թիւ Բ-Գ-Դ, էջ 174-187:
- 4.12. Թորոսյան Վ., Պարոնտերություն.- «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 2011, թիւ 1-2, էջ 30-42:
- 4.13. Իգիթբաշի, Սասուն.- «Արծագանք», Թիֆլիս, 1894, թիւ 150, էջ 1-2:
- 4.14. Լեւոնեան Խ., Հայաստանի խորերէն: Ոգիմ եւ ոգմեցիք. -«Կոչնակ» շաբաթաթերթ, ԺԴ տարի, թիւ 34, Նիւ Եորք, 1914, էջ 801-803:
- 4.15. Լեւոնեան Խ., Ազատագրեալ հայ ցեղ մը.- Վան-Վասպուրական աշխարհը, Պէյրութ, 2013, էջ 56-60:
- 4.16. Լեւոնեան Խ., Քրտո-հայ ցեղաբանութիւն եւ քիւրտի ցեղային յատկանիշը. – Վան-Վասպուրական աշխարհը, Պէյրութ, 2013, էջ 6-73:
- 4.17. «Լումայ», Տիֆլիս, 1900, գիրք Ա, էջ 207-231:
- 4.18. Ծերով (Արտակ Դարբինյան), Վանի նահանգը ներկայումս.- «Մուրճ», Թ., 1904, № 3, էջ 31-52:
- 4.19. Կարինեան Հ., Ախոռիկ.- «Աշխատանք», Վան, 1915 (Ե տարի), թիւ 14 (213), էջ 2 (101)-3 (102):
- 4.20. Ճամբորդ, Մոկաց կեանքից.- «Մուրճ», Թ., 1903, No 12, էջ 71-97:
- 4.21. «Վասպուրական և իւր գաւառները» - «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1882, թիւ 3219, էջ 2-3; 3220, 2-3:
- 4.22. Մարտիրոսեան Ն., Սասուն.- «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1916, թիւ 13, էջ 6-7:

- 4.23. Ա. Մենակ, Հայոց ձոր (ուսումնասիրական փորձեր).- «Աշխատանք» Վան, 1911 (Բ տարի), թիւ 6, էջ 4 (202)-7(205):
- 4.24. «Մշոյ աշխարհ».-«Լումայ», Տփլիս,1897, գիրք Ա, էջ 137-188: 1898, Գիրք Բ, էջ 131-175:
- 4.25. Մելիք [Մելիք Ազիզեան], Հերոսական գիւղ մը.- «Վարագ» պարբերաբերթ, Պոսթըն, 1958, թիւ 21, պարբերաբերթ Վասպուրականի հայրենակցական միության, էջ 10-14:
- 4.26. Նահապետեանց Ղ. Պ., Բարվարայ տուն.- «Արձագանք», Թ., 1882, թիւ 13, էջ 200-201:
- 4.27. Նահապետեանց Ղ. Պ., Խիզան.- «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1884, թիւ 3596, էջ 3:
- 4.28. Շիրին, Ջարդի սարսափներէն.- «Աշխատանք», Եր., 1916 (Ա տարի), թիւ 56, էջ 2:
- 4.29. Շիրին, Եզդիներու կեանքէն.- «Աշխատանք», Դ տարի, Եր., 1919, թիւ 5 (213), էջ 2:
- 4.30. Ուղեւորի նօթեր».- «Վան-Տոսպ», 1913, թիւ 33, էջ 388-389:
- 4.31. Որսկան, Արշակայ կամ Արճակու լիճ.- «Վան-Տոսպ», 1914, թիւ 29, էջ 342-344:
- 4.32. «Սասուն: Նրա նկարագրութիւնը, բնակիչները եւ նոցա բարք ու վարքը».- «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-95, գիրք Ա, էջ 65-95:
- 4.33. Ստ. Սասունի, Վանի Աղբակ գավառը.- «Հորիզոն», Թ., 1915, թիւ 42, էջ 2-3:
- 4.34. «Վան-Տոսպ», Վան, 1913, թիւ 18, էջ 211; թիւ 22, էջ 260-261:
- 4.35.«Յուցակ Վանտոսպ նահանգի բոլոր հայասեռ ժողովրդոց».- «Արծուի Վասպուրական», Վարագ, 1858, թիւ 11 (հավելված-ներդիր):
- 4.36. Думбас, Айсоры.- „Новый Восток”, М., 1923.
- 4.37. „Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества”, т. 6, Т., 1879-1881: „Приложения”, с. 22-25.

5. Քարտեզներ, ատլասներ.

- 5.1.Գալչեան Ռ., Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրութեան մէջ, Փրինթինթոն Արթ Բուքս, Եր., 2005, 272 էջ:

- 5.2. Հարությունյան Բ. Հ., «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», մ.՝ 1:2 300 000. - «Հայաստանի ազգային ատլաս», հտ. Բ, Եր., 2008, էջ 30-31:
- 5.3. Երեմյան Ս. Ս., «Հայաստանը մ.թ.ա. 66-մ.թ. 224 թթ.» քարտեզ.-«Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. 1, Եր., 1971:
- 5.4. Երեմյան Ս. Ս., Ղազարյան Հ. Մ., Հայաստանը և հարևան երկրները 1860-1870 թթ., մ.՝ 1:20 000 000.- «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. V, Եր., 1974:
- 5.5. «Հայաստանը XVI դարում», մասշտաբ 1: 3 000 000, էջ 86-87- Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), Եր., 2004:
- 5.6. «Հայաստանը XVII դարի առաջին կեսին», մ. 1: 3 000 000, էջ 88-89 - Բ. Հ. Հարությունյան, Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), Եր., 2004:
- 5.7. Ռուսական 5 վերստանոց քարտեզի Д-9 պլանշետ, մ.՝ 1:210 000:
- 5.8. „Генеральный штаб Советской Армии” , 1981 (масштаб 1:200 000), պլանշետներ 10-38-13, 10-38-16, 10-38-21:
- 5.9. „Копия турецкой карты Азиатской Турции, изданной в масштабе 1:200 000 в 1330 году Гиджры, т.е. в 1911-12 годах”, [Тифлис], 1915-17, масштаб 1:210 000, պլանշետներ III-16, 17, IV-16, 17, V-16, 17, 18.
- 5.10. Турция. Справочная карта” , масштаб 1:20 000 000, Москва, 1986.
- 5.11. „Eastern Turkey in Asia”, redrawn from Turkish Staff Map 1:200 000 at the Ordnance Survey Office, Scale 1:250 000, Sheets 18-20, 26-27.
- 5.12. „Codex KulturAtlas: Türkei”, Teil 9, Teil 10, Gundohlzen, 1966 (մ.՝ 1: 300 000).
- 5.13. Pitcher D. E., An Historical Geography of the Ottoman Empire from the earliest times to the end of the sixteenth century, with detailed maps to illustrate the expansion of the Sultanate, Leiden, 1981. Տե՛ս Map XXV „Anadolu”, scale 1: 20km, map XXI: “Caucasia”, scale 1: 50 km, map XXXII: “Syria, Mesopotamia and Kurdistan”, scale 1: 50km:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ 1888-1891 ԹԹ.

##	Գյուղախումբ	Գյուղախմբի պաշտոնական անունը (լատինատառ)	Գյուղերի թիվը
Ա.ՎԱՆԻ ՍԱՆՋԱԿ			
ա. Աղիլնազի (Արծկե) կազա			
1	Աղթեփե	Aktepe	12
2	Առեն	Arin	10
3	Դաշկուն (Թաշկըն)	Taşkin	7
4	Նորշենջուլ	Norşuncuk	7
5	Փշնագոմեր	Peşnekömür	8
Ընդամենը			44
բ. Արճեշի կազա			
1	Աղի	Aği	23
2	Գանձակ	Kenzek	13
3	Գյոզե (Գանձակ)	Göze	21
4	Չելեբիբաջի	Çelebibağı	13
5	Փիր-Օմար	Pir Ömer	20
6	Քոմար (Գոմեր)	Komar	32
Ընդամենը			122
գ. Բերկրու կազա			
1	Աբաղա	Abağa (Abkayi)	17
2	Աղբուլաղ	Akbulak	8
3	Գոնդուրմա	Göndürme	14
4	Գործոթ (Կործութ)	Körzüt	16
5	Լվեցի (քրդ. աշիրեթ)	Livili	7
6	Կեճան	Keçan	11
7	Ջիլի (Ջիլեն)	Çilli	23
8	Օսմանլու	Osmanli	21
Ընդամենը			117

դ. Գյավաշի կազա			
1	Կարկառ	Kârkâr	13
2	Նարեկ	Narik	18
3	Նորգյուղ	Norkuh	7
4	Ոստան	Vastan	10
5	Տախմանց (<i>Դախմանիս</i>)	Tahmanis	11
Ընդամենը			59
ե. Կարճկանի կազա			
1	Ալան	Alan	18
2	Գավառ (<i>Գյավառ</i>)	Gevar	18
3	Դերի (<i>Գյոզալդարա</i>)	Deri	8
4	Կեցան	Kesan	17
5	Կարճկան (<i>Գինդրանց, Կեդրանց</i>)	Nefs-i Karçikân	8
6	Փարթավ	Pertav	10
Ընդամենը			79
զ. Մոկսի կազա			
1	Դալան (<i>Դալանից ձոր</i>)	Delan	18
2	Մոկս	Nefs-i Müküs	16
3	Նանենց	Nanis	20
4	Տինիս	Tinis	9
Ընդամենը			63
է. Շատախի կազա			
1	Էզդինան (<i>Էզնանցի, քրդ. աշիրեթ</i>)	Ezdinan	21
2	Կաճեռ	Kacit	10
3	Շատախ (<i>Թաղ</i>)	Nefs-i Şetak	14
4	Շիվոաշ	Şivreş	17
5	Սիվտիկին (<i>Սուրբ Տիկին</i>)	Sörtikin	15
6	Վախրով	Berho	9
Ընդամենը			76
ը. Վանի (<i>Կենտրոնական</i>) կազա			
1	Ալյուր	Alay	5

2	Ավանց	İskele	5
3	Ավերակի	Everek	8
4	Արճակ	Erçek	10
5	Արտամետ	Edremit	7
6	Գյոլլու	Göllü	9
7	Գոսնենց (<i>Կյուսնենց</i>)	Kasimoğlu	15
8	Իշխանիգոմ	Şehnikom (<i>Şihanikom</i>)	10
9	Հազարա (<i>Ազարեն</i>)	Hazara	7
10	Ղզըլդաշ (<i>Կարմիրքար</i>)	Kiziltaş	8
11	Մժնկերտ Ներքին	Micingir-i süflâ	9
12	Մոլլա-Ղասըմ	Mollakasim	5
13	Նորգյուղ	Norkuh	9
14	Շահբաղի	Şahbağı	10
15	Շավեցի (<i>Շավի</i> , քրդ. աշիրեթ)	Şevili	16
16	Ջանիկ	Canik	9
17	Սևան	Sivan (<i>Seyvan</i>)	12
Ընդամենը			154
Բ. ՀԱՔԱՐԻԻ ՍԱՆՋԱԿ			
ա. Աղբակի կազա			
1	Աղբակ (<i>Քաշկալե</i>)	Nefs-i Elbak	3
2	Արտոշի (<i>Հարթուշի</i> , քրդ. աշիրեթ)	Ertüş	17
3	Մասեռո	Masiro	13
4	Մեծ Աղբակ	Ser-i Elbak (<i>Seralbak</i>)	20
5	Շիվելան (քրդ. աշիրեթ)	Şivelân	20
6	Շքյաֆթի (քրդ. աշիրեթ)	Şikefti	20
7	Սորաթավան (քրդ. աշիրեթ)	Soratavan	33
8	Քենարբրուժ (<i>Քենարբրուշ</i> , քրդ. աշիրեթ)	Kenarbruc	15
9	Քյավզի (<i>Քյավժի</i> , <i>Գյավջի</i> քրդ. աշիրեթ)	Kevic	13
Ընդամենը			154

բ. Ամադիայի (Իմադիա) կազա (մինչև 1893 թ.)			
1	Ամադիա (Իմադիա)	Nefs-i Amadiye (<i>İmadiye</i>)	76
2	Բարվարի Ներքին (քրդ. աշիրեր)	Berveri-i bala	53
3	Բարվարի Վերին (քրդ. աշիրեր)	Berveri-i zir	41
4	Դաուդիա	Davudiye	58
5	Ներվա (քրդ. աշիրեր)	Nerve	32
6	Ռըկան (<i>Ռական</i> , քրդ. աշիրեր)	Rikan	58
Ընդամենը			318
գ. Բեյթ-ուլ-Շաբաբի (Բեթ-Շաբաբի) կազա			
1	Գյավդան (քրդ. աշիրեր)	Gevdan	5
2	Գյոյան (քրդ. աշիրեր)	Güyan	5
3	Գուլի (քրդ. աշիրեր)	Gelli (<i>Güli</i>)	6
4	Ժերկի (<i>Ժիրկի, Ջերկի</i> , քրդ. աշիրեր)	Ceriki	6
5	Մամխուռան (<i>Մամխոռան</i> , քրդ. աշիրեր)	Memhüran	5
6	Սընդի (քրդ. աշիրեր)	Sindi	9
7	Փիրոսան	Pirusan	10
Ընդամենը			46
դ. Գյավառի (Գավառ) կազա			
1	Բելիջան (<i>Բիլեջան</i> , քրդ. աշիրեր)	Bilican	27
2	Դեյրի (<i>Մարբիշու</i>)	Deyri	27
3	Էլեդեր (Իլեդեր)	İledir	24
4	Մալբուբ (<i>Մարբուբ</i> , քրդ. աշիրեր)	Malbub	24
5	Փիրզալան ¹	Pirzalan	48
Ընդամենը			150
ե. Մահմուդի կազա			
1	Եզդի (<i>Եզդիխանե, Ավառաշ</i>)	Yezidi (<i>Yezidihane</i>)	13
2	Թակուրի (քրդ. աշիրեր)	Takuri	16
3	Մահմուդի (<i>Սարայ</i>)	Nefs-i Mahmudi	5

¹ 1888-1900 թթ. տարեգրքերում տեղանունը նշված է արաբատառ پرخولک ձևով, ինչը, կարծում ենք, աղավաղում է: Ըստ այդմ, այն սրբագրել ենք Փիրզալան (Փիրզոլան, արաբատառ՝ پيرزولان), որը Գյավառի դաշտի բազմամարդ ավաններից էր և լիովին կարող էր գյուղախմբի կենտրոն լինել:

		(Mahmudiye)	
4	Միլան (Մըլան, քրդ. աշիրերթ)	Milan	12
5	Մուկուրի (քրդ. աշիրերթ)	Mukuri	25
6	Շամսըկի (քրդ. աշիրերթ)	Şemsiki	12
Ընդամենը			83
զ. Մամուրեթ-ուլ-Համիդի (Համիդիե, Խոշաբ) կազա			
1.	Կասրիկ (Աղջաղալա)	Akçakale	9
2	Ուրի	Uri (Uryan)	25
Ընդամենը			34
է. Նորդուզի կազա			
1	Ալան (քրդ. աշիրերթ)	Alan	48
2	Շիդան (քրդ. աշիրերթ)	Şidan	23
Ընդամենը			71
ը. Շամդինանի կազա			
1	Գերդի (Գյարդի, Խարդին, քրդ. աշիրերթ)	Gerdi (Girdi)	22
2	Զարզան (քրդ. աշիրերթ)	Zerzan	44
3	Խումարո (քրդ. աշիրերթ)	Humaro	24
4	Հարըկի (քրդ. աշիրերթ)	Herki	44
5	Շամդինան (Նեհրի)	Nefs-i Şemdinan (Nehri)	2
Ընդամենը			136
թ. Չալի կազա			
1	Արտոռնի (Հարթուռնի)	Ertüş	8
2	Դազե (Բազ ²)		10
3	Թիարի (Տիարի) Ներքին ³	Tiyar-i Süflâ	6
4	Թխումա (Թխութ)	Tuhum	8

² Տվյալների պակասը թույլ չի տվել այս վարչամիավորի անունը վերջնականապես ճշտել (արաբատառ՝ هاذي): Ենթադրաբար նույնացրել ենք Ասորական մարզի վերը նշված գավառակի հետ (արաբ.՝ هاذي կամ هاذي):

³ 1888-1899 թթ. տարեգրքերում Վերին և Ներքին Թիարիները նշված են ինչպես Չալի, այնպես էլ՝ Ջուլամերկի կազմում: Սակայն Ջուլամերկում Ն. Թիարին միացված է Բարվարիոսին, ինչն աշխարհագրորեն անհնար է, քանի որ այս 2 վարչամիավորներն ընդհանուր սահման չեն ունեցել: Այս հանգամանքից ելնելով՝ վերոհիշյալ նույնանուն գավառակներից Վերինը թողել ենք Ջուլամերկի, իսկ Ներքինը՝ Չալի կազմում: Ի դեպ, Չալի գյուղախմբի կազմում Վ. Թիարին ունի 8 գյուղ, ինչը խիստ պակասավոր տվյալ է:

5	Փինյանիշ (Բինյանիշ)	Pinyaniş	10
Ընդամենը			50
Ժ. Ջուլամերիկի (Հաքարի) կազա			
1	Բարվարիռութ (Քոչանես)	Berverirut	3
2	Սիլահի (քրդ. աշիրեթ)՝ Թալի և Դեզի (Դիզ) հետ	Sülâhi mea Tal ve Diz	41
3	Լևին (քրդ. աշիրեթ)՝ Վերին Թիարիի հետ	Livin mea Tiyar-i Ülyâ	33
4	Հաքարի (Ջուլամերիկ)	Nefs-i Hekâri	39
Ընդամենը			116
Ժա. Օրամարի կազա			
1	Ջելոներ (Ներքին և Վերին Ջելո)	Cilular	29
2	Ըշտազին	İştazin	10
Ընդամենը			39

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀԱՅԱՐԵՆԱԿ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ (1914 Թ.)

Վան քաղաք. Շուրջ 30 000 հայ բնակիչ:

ա) **Քաղաքամեջ.** Եկեղեցիներ՝ Սբ Նշան կամ Սբ Էջմիածին (առաջնորդանիստ), Սբ Պողոս և Սբ Առաքյալ (Սբ Պետրոս) կամ Սրբոց Առաքելոց, Սբ Տիրամայր կամ Սբ Աստվածածին, Սբ Վարդան, Սբ Սահակ, Սբ Ստեփաննոս, Ծիրանավոր Սբ Աստվածածին:

բ) **Հայկականք արվարձան.** Եկեղեցի՝ Սբ Աստվածածին:

գ) **Այգեստան.** Եկեղեցիներ՝ Արարուց (Այրհարույց) Սբ Աստվածածին, Սբ Հակոբ՝ մերձակա Սբ Հակոբ Մծբնացի և Թուխմանուկ մատուռներով, Հայնկույսների Տիրակառույց Սբ Աստվածածին և «Պստիկ տաճար» կամ Սբ Աստվածածին: Մատուռ ուխտավայր՝ Սբ Աստվածածին (Ակոբու կամ Ագռավաքար արվարձանում):

1914 թ. քաղաքի եկեղեցիներում պահվել է շուրջ 400 ձեռագիր մատյան:

Ոսումնական հաստատություններ.

Վարժարաններ՝ «Վարժապետանոց» (ուսուցիչների վերապատրաստման կենտրոն), **Երամյան** և **Կեդրոնական** (միջնակարգ կրթության ծրագրով, Հայնկույսներ թաղամաս), **Սբ Թարգմանչաց** թաղային (Արարք):

Դպրոցներ. Տղաների Հիսուսյան և աղջիկների Շուշանյան (Քաղաքամեջ), Հայկականքի թաղային, Սանդիստյան կամ Մարիամյան օրիորդաց (Նորաշեն), օրիորդաց նախակրթարան Նորաշենի դպրոց («վարժարան»), Սբ Դուկասյան (Սուրբ Հակոբ):

Նախակրթարաններ. Սբ Մատթեոսյան (Արարք), Նորաշենի, տղաների և աղջիկների «Գայանյան» (Հայնկույսներ): Հայ երեխաները հաճախել են նաև ամերիկյան և գերմանական քոլեջներ, Դոմինիկյան միաբանության Լատինական դպրոց: 1914 թ. վիճակագրության համաձայն՝ Վանի հայկական դպրոցներում աշխատել է 259 ուսուցիչ, իսկ հայ աշակերտների ընդհանուր թիվը կազմել է 4450 երեխա:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Վանում հրատարակվում էին «Աշխատանք» (ՀՅԴ) և «Վան-Տոսպ» (ՍՌԿ) պարբերականները:

Գավառները:

1. **Վան-Տոսպ (25)**. Առեղ կամ Առեղանի (եկեղեցի՝ Սբ Գևորգ, դպրոց՝ 1), Ավանց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **շուրջ 500 տուն**), Ավերակի (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս Նախավկա, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **170-200 տուն**), Արտամետ կամ Արտամերտ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին կամ Սբ Տիկին, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **180-200 տուն**), Բերդակ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **100-115 տուն**), Դարման (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Էրմանց կամ Էրմանիս, Լամզկերտ կամ Մալիզկեր (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Լեզք կամ Լեսկ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **180-200 տուն**), Ծվստան (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1, հայ բնակիչ՝ **80-100 տուն**), Կենդանանց (**Սբ Աստվածածին** կամ **Կենդանանից** վանք, դպ.՝ 1), Կողբանց կամ Կոխպանից (վանք՝ **Սալնապատի Սբ Գրիգոր**, եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Կուռուբաշ (վանք՝ **Սբ Խաչ**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **120 տուն**), Ջորավանց, Մխկներ (եկ.՝ Սբ Հարություն, դպ.՝ 1), Շահբաղի (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **շուրջ 200 տուն**), Շուշանց (վանք՝ **Կարմրվորա Սբ Աստվածածին**, եկ.՝ Շուշանից Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 80-100 տուն**), Ոսկեբակ կամ Ոսկիբակ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Չոբան-օղլի (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Հայկական կամ Ներքին Պախեզիկ (Պախեզկըներ, եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Սևագրակ, Սղգա կամ Սխգահ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ շուրջ 135 տուն**), Վարագա Սբ Նշան վանք, Տոնի, Ֆառուխ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1):
2. **Հայոց ձոր (27)**. Անգղ կամ Անկղ (վանք՝ **Անգեղա Սբ Աստվածածին** կամ **Գաբենից Սբ Գևորգ**, եկ.՝ Սբ Գևորգ Ջորավար, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **130-150 տուն**), Անկշտանց կամ Անգշտանց (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Աստվածաշեն (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս Նախավկա, դպ.՝ 1), Արատենց (եկ.՝ Սբ Լուսավորիչ, դպ.՝ 1), Էրեմերի կամ Էրմերու (վանք՝ **Ծիծաղենից Սբ Աստվածածին** կամ **Էրեմերուրավանք**, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Թրքաշեն, Իշխանիգոմ (վանք՝ **Քավա Սբ Աստվածածին** կամ **Քավավանք**, եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Խարականց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Խեք կամ Հայք (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Խոսպ (եկ.՝ Սբ Հակոբ, Սբ Հարություն, Սբ Հովհաննես, Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Խորգոմ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Կեմ (եկ.՝ Սբ Թադևոս, դպ.՝ 1, հայ բն.՝ **100 տուն**), Կզըլթաշ կամ

Կարմիրքար (եկ.՝ Սբ Ամենափրկիչ կամ Սբ Երրորդություն), Կղզի (եկ.՝ Սբ Դանիել, դպ.՝ 1), Հիրճ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Հնդստան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Մաշտակ կամ Մաշկակտակ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Մարգս (եկ.՝ Սբ Մի նաս), Մուլք (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Նորգեղ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս Նախավկա, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 100 տուն**), Ոչխրանց կամ Ոչխարենց (եկ.՝ Սրբոց Ատոմյանց կամ Ոչխարանից-վանք), Պժնկերտ կամ Մժնկերտ Վերին (եկ.՝ Սբ Թովմա), Պլթենց կամ Պլտենց (եկ.՝ Սբ Ստեփանոս, Բլդենից Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Սուրբ Վարդան (եկ.՝ Սբ Վարդան), Քարավաժնց կամ Քարվանց (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Քերծ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 135 տուն**), Քյոշք (եկ.՝ Սբ Գևորգ):

3. **Արճակ (20).** Աղդաշ կամ Ակթաշ, Աղջաչայ կամ Ագչաչա (եկ.՝ Սբ Մինաս), Ասպշատ կամ Հաշփշատ Ներքին (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Ասպստան կամ Հասփսթան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Արճակ (եկ.՝ Սբ Գևորգ Զորավար, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 180 տուն**), Բողազքեսան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Գյադալավա կամ Գեդալավեն, Դաղվերան (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Զարանց կամ Զառանց (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Լին (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Խառակոնիս կամ Խառանկոնիս (եկ.՝ Սբ Թեոդորոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 230 տուն**), Կարթալան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կզըլջա կամ Կոզլուջա (եկեղեցի, դպ.՝ 1), Հազարա կամ Ազարյան (եկ.՝ Կապույտ Խաչ, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 90-100 տուն**), Մամդանց կամ Մանդան (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ շուրջ 100 տուն**), Յակուզադաջ (եկեղեցի), Նաբաթ կամ Նապատ (եկ.՝ Սբ Հարություն), Չախմախ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Ջերմուկ, Սևան (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 70-100 տուն**):

4. **Թիմար (41).** Ադիգյոզալ կամ Ադիգյուզել (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Այուր կամ Ալուր [վանք՝ **Սբ Աստվածածին (Սբ Գրիգոր Նարեկացի)** կամ **Ալերու վանք**, եկ.՝ Սբ Լուսավորիչ, Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 2, **հայ բն.՝ ավելի քան 400 տուն**], Աղջավերան (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Ամենաշատ [եկ.՝ Սբ Աստվածածին (երբեմնի վանք), դպ.՝ 1], Աննավանք կամ Անանավանք (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Աստվածածին կամ Տիրամայր (վանք՝ **Ընծայից Սբ Աստվածածին** կամ **Խաթուն Տիրամոր**, դպ.՝ 2, **հայ բն.՝ ավելի քան 100 տուն**), Ատեր կամ Ատեռ [եկ.՝ Սբ

Աստվածածին (Սբ Ստեփաննոս), դպ.՝ 1: Լիմ կղզի՝ վանք **Լիմ անապատ** կամ **Սբ Գևորգ Զորավար**՝ վանական դպրոցով և 550 մատյաններ պարունակող ձեռագրատնով], Ատնականց (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Արտավեզ, Բազ կամ Փանգ, Բայրակ կամ Բագրակ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Գյոլլու (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Գոմս կամ Կոմս (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Գոսնենց կամ Կյուսնենց (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 180 տուն**), Դաշ-օղլի կամ Տաշ-օղլու, Դարաբեկ (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Եկմալ կամ Եկմալներ (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Զորավա, Էջմիածին (վանք՝ **Բազենից Սբ Աստվածածին** կամ **Սբ Էջմիածին, Լուսապտուղ Սբ Սահակ**), Էրերին կամ Երերին (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 200 տուն**), Խավենց կամ Հավենց [եկ.՝ Բարձրագնաց Սբ Աստվածածին (Սբ Կիրակոս), դպ.՝ 1, **հայ բնակիչ՝ 110 տուն**], Խժիշկ կամ Խժիժ [եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս Նախավկա (Խժիժ վանք, նախկին վանք), դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 140-150 տուն**], Ծակդար կամ Ծայտար (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Կալաջուղ Ներքին կամ Զրաղ, Կիրաշեն կամ Զիգրաշեն (Ճռաշեն, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 100 տուն**), Կոճ կամ Կոճեր (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կտուց կղզի՝ վանք **Կտուց անապատ** կամ **Սբ Կարապետ**՝ վանական դպրոցով և շուրջ 500 մատյաններ պարունակող ձեռագրատնով, Մարմետ (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1, գրադրան՝ դպրոցին կից, **հայ բն.՝ շուրջ 200 տուն**), Մեյդանջուղ, Մոլլա-Կասըմ կամ Մալակասըմ, Նորգեղ կամ Ամկու Նորգեղ (Ամկուբերդ, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Նորշեն (եկեղեցի, դպ.՝ 1), Նորավանց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Շահգյալդի կամ Շենիկ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Շեյխեյնի կամ Շխենի, Պողանց կամ Բողանց (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 90-100 տուն**), Ջանիկ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բնակիչ՝ շուրջ 150 տուն**), Սոսրաթ կամ Սորսրատ (եկ.՝ Սբ Խաչ, դպ.՝ 1), Տոլաշեն կամ Դոնաշեն (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 110 տուն**), Փիրկարիբ կամ Փիրղարիբ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Քյոփրիքյոյ, Քոչանի կամ Քյոչանի (եկ.՝ Երեքխորան Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բնակիչ՝ շուրջ 150 տուն**):

5. **Բերկրի-Աբաղա (52)**. Ալիկալա կամ Ալիքալեն (Արիկալա), Անձավ (եկ.՝ Սբ Կիրակոս), Աշեգեռան կամ Գյառան, Առեղ կամ Հառեղ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին),

Ավասոր, Բայազիդ-աղա կամ Բազիդաղ, Բերկրի (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Բիշի կամ Բիշիկ, Գյուզակ կամ Անգյուզակ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Գյումուշթափա, Գոմս կամ Կոմս, Գործոթ կամ Գործուօ (Կործուօ, եկ.՝ Սբ Կիրակոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 150-200 տուն**), Դավզար, Դարգյազին կամ Կալա-Դարգյազին (Բերդ), Դերոն (եկեղեցի), Դիրաքլու կամ Դիրայլի, Եկմալ (եկեղեցի), Թառ, Թիքմա կամ Թիքմեն Վերին, Թրքաշեն Ներքին, Խան, Խաչան (եկեղեցի, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 100 տուն**), Խառաշիկ, Խժիժխաթուն, Կալառաշ կամ Գյալեռաշ, Կայմազ կամ Ղայմազ Ներքին (եկեղեցի), Կայմազ կամ Ղայմազ Վերին, Կանեգավան, Կեճան, Կորտկան Ներքին, Հասպեռաշ, Մեթղուլի կամ Միեդկուլի, Մուճա, Նազարավա կամ Նըզրավեն Ներքին, Նանփարիզ կամ Նամփայրեզ (Նանըփարս), Նոշար (Նոր-քաղաք) Վերին, Շարաֆխանա կամ Շարաբխանե Ներքին, Շեյխ-Հայդար, Շվաքար, Չախրբեկ կամ Թրքաշեն Վերին, Չիբուխլու կամ Չբըխլու, Պստիկզեղ (վանք՝ **Սբ Խաչ**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ մինչև 150 տուն**), Սալախանա, Սըթյաղուօ կամ Սըթիակոթ, Սինդ կամ Սընդ (եկեղեցի), Սուրբ Թաթոս կամ Սիմթաթոս (եկ.՝ Սբ Թադևոս), **Սուրբ Ստեփաննոս** կամ **Տեր Հուսկան որդու** վանք (Դերզկամորթի), Փետ կամ Փետանց Ներքին, Փշիգյումբաթ, Քյաբաբիկ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Քյոշք կամ Քոշկ (եկեղեցի), Քուլքուլ կամ Քոռքոկներ:

6. **Արճեշ (70)**. Ագրակ, Ականց քաղաք [եկ.՝ Սբ Գևորգ (նախկինում՝ վանք), Սբ Թադևոս, դպ.՝ 2 (տղաների և աղջիկների), «Երկաթյան» ընթերցարան-գրադարան, **հայ բն.՝ 378 տուն**], Աղասավ Ներքին, Աղի կամ Հաղի (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Աղսրավ կամ Ասրաֆ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Անձավ, Անջնի Ներքին, Ասպսնակ կամ Հասպսինակ (վանք՝ **Սբ Հարություն** կամ **Ասպսինկա Սբ Աստվածածին**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Ավդալա-մզրա կամ Մազրա, Արծվաբեր վանք [վանք՝ **Արծվաբեր Սբ Աստվածածին** կամ **Խառաբաստա (Սուխարա)** վանք, հարուստ ձեռագրատուն], Արմիզոնք (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Արջոնից վանք կամ Արջոնք (վանք՝ **Արջոնից կամ Արճրոնից Սբ Գևորգ Զորավար**), Բանոն (եկ.՝ Սբ Գևորգ կամ Սբ Աստվածածին), Բերդաղ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Բլուրմակ (եկ.՝ Սբ Գայանե, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 90-100 տուն**), Գանձակ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Գելկան կամ Գյալահոկ, Գյոզե Ներքին, Գյոզե

Վերին, Գոմեշվանք կամ Գամեշվան, Գոմք, Դադալու, Դիլան կամ Տիրան (եկ.՝ Սբ Թորոս), Զևե կամ Զևիկ, Զիարեթ կամ Զիարաթ, Ինջասու, Իրիշատ Ներքին (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Իրիշատ Վերին (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Խաչերով, Խարկեն (եկեղեցի), Խոջալու, Ծակծակ կամ Ծայծակ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Կարամելիք, Կարաջալ, Կարաքիլիսա (եկեղեցի), Կենափորի վանք կամ Գինեբեր վանք [վանք՝ **Կենսաբեր** կամ **Գինեբեր Սբ Նշան** (ժողովրդի շրջանում՝ **Կենափոր վանք**)], Կզըլքիլիսա (վանք՝ **Ուռնկարու Սբ Նշան**), Կտրածքար (եկեղեցի, դպ.՝ 1), Հակի կամ Աղասավ Վերին, Հայդարբեկ կամ Հայդարբաղի, Հասան-Ավդալ, Հասանդոլի, Հարություն (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Հիսարգեղ կամ Խոզար, Մաճառս (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Մատղավանք (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս կամ Մատղավանք, նախկին վանք), Մեծոփ (վանք՝ **Մեծոփա Սբ Աստվածածին**, ձեռագրատուն՝ ավելի քան 100 գրչագրերով), Մեյդան, Մոյ կամ Մույե, Նանաջանիկ, Շոռիկ, Շքյաֆթկան կամ Շկավտյան, Չախրբեկ (Զիլանաձորի), Չախրբեկ (Սարիսուի), Ջիգրաշեն կամ Ճռաշեն, Ջուդգյահ կամ Ճուտկյախ, Սինամեշ կամ Շինամեշ, Սոսկուն (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, Սբ Երեք Մանկունք, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 150 տուն**), Սուվար, Փայ կամ Բայ, Փայխներ կամ Փակըխներ, Փափշկեն, Փիր-Օմար (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Քալաքյու կամ Խալաջգյու, Քերթիս կամ Քյարթիս, Քյոչքյորփի կամ Ղոչքյորփի, Քոզեր կամ Քուզեր (եկ.՝ Երեքխորան Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Քոքն, Քուրդնգազ կամ Քյուրդնկազ, Օրորան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1):

7. **Արծկե-Ադիլջևազ (29).** Անուշադքյուր, Առեն (եկ.՝ Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 150-160 տուն**), Առծղակ, Առնջկուս (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Արծկե կամ Ալջավազ գյուղաքաղաք [եկ.՝ Սբ Աստվածածին (2), Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ շուրջ 200 տուն**], Արճրա կամ Արճրա Ներքին (վանք՝ **Սբ Աստվածածին** կամ **Արճրովանք**, դպ.՝ 1), Բարկատ (եկ.՝ Սբ Հակոբ, դպ.՝ 1), Գյազուխ կամ Գոզոխ (Գանձակ, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 90-100 տուն**), Զիրաքցի կամ Զիրաքլու (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**), Էգեձոր (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Թաղանցոց գեղ կամ Արճրա Վերին (Թարխանցի, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 120-160 տուն**), Խոռանց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**), Խորերով, Ծոգետ (եկեղեցի), Կադիքյոյ, Կարաքեշիշ

կամ Ղարաքեշիշ (եկ.՝ Սբ Գողգոթա, դպ.՝ 1), Կոճերեն կամ Կոճերեր (եկ.՝ Սբ Ամենափրկիչ, Սբ Հարություն, դպ.՝ 1), Կուզել կամ Ղուզել (եկ.՝ Թուխմանուկ, դպ.՝ 1), Մառնիկ, Նորշեն կամ Կժինորշեն [եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս (Սբ Ամենափրկիչ), դպ.՝ 1], Նորշենջուղ (եկ.՝ Սբ Ամենափրկիչ, դպ.՝ 1), Ուռու կամ Հուռու (եկեղեցի, դպ.՝ 1), Սիփան Ներքին (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Սիփան Վերին (եկ.՝ Սբ Հարություն, դպ.՝ 1, 2 **Սիփանները միասին՝ 120 տուն հայ բն.**), **Աքանջելագործ վանք (Աքանջելագործ Սբ Նշան**, հարուստ ձեռագրատնով), Վիճկացուկ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Տանձուտ (եկեղեցի, դպ.՝ 1), Փշնագոմեր կամ Պեշնագոմեր (եկ.՝ Սբ Գևորգ Զորավար, դպ.՝ 1), Օրանկազի կամ Օրանկազեն:

- 8. Կարճկան (29).** Առանց կամ Առինձ [եկ.՝ Սբ Աստվածածին (Սբ Խաչ)], Բաշվանց կամ Պաշվածք (Խնձորիկ, եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Բելու (վանք՝ Սբ Հայրապետ, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Թորոս, Սբ Կարապետ, Սբ Շմավոն, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 110-130 տուն**), Գինդրանց կամ Կենդրանց (վանք՝ **Սբ Պողոս Առաքյալ**, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Գոմս (վանք՝ **Ջոջլուխ Սբ Գևորգ** կամ **Գոմոց վանք**, եկ.՝ Սբ Թովմա, դպ.՝ 1), Եղեգիս կամ Գյոլլու (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Թովմա, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 90-100 տուն**), Խարձիթ կամ Խարզիթ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Խնձորիկ կամ Խնձորգին [եկ.՝ Սբ Սարգիս կամ Խնձորաց վանք (երբեմնի վանք)], Խումս (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Թորոս, Սբ Պետրոս), Ծափոր կամ Ծապոռ (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Վարդան), Կանդու կամ Կանդվու (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Կանչառս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կարբ, Կութ կամ Փարթավա Կութ (եկ.՝ Սբ Հարություն, Սբ Ստեփաննոս), Հնձան (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Մրորս (վանք՝ **Սբ Թովմա**), Նանիկանց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Եղիա), Շիկրանց կամ Շիքրանիս (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Լուսավորիչ), Ուսունց կամ Ուննուս (եկ.՝ Սբ Խաչ), Ուրանց կամ Հյուրանց (վանք՝ **Ուրանից Սբ Աստվածածին**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 110-120 տուն**), Ուրենդուս կամ Հոլնդուս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Սորբ (վանք՝ **Սբ Կարապետ**, եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Սահակ, դպ.՝ 1), Ստուս կամ Հստուս [եկ.՝ Սբ Անտոն (Սբ Նշան)], Վանիկ կամ Գավառ-Վանիկ (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Վանիկ կամ Դաշտու-Վանիկ (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Փիկանց կամ Փեկանց (եկ.՝ Սբ Հարություն), Փրխուս (եկ.՝ Սբ

Անտոն), Քարվակ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Օղվանց (եկ.՝ Սբ Գևորգ (Սբ Շմավոն), Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1]:

9. **Գյավաշ (26)**. Աթանանց (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Աղթամար կղզի՝ **Սբ Խաչ վանք** (մինչև 1895 թ.՝ Աղթամարի կաթողիկոսության կենտրոն, հարուստ ձեռագրատնով), Աղուն կամ Հաղուն (եկ.՝ Ծովահայաց Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Բախվանց կամ Պաղվանց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Բողոնիս կամ Պողոնիս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Գանձակ [վանք՝ **Սբ Թովմա (Թովմաս) Առաքյալ**, եկ.՝ Երեք Խորան Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1], Ընձակ [վանք՝ **Սբ Հակոբ Մծբնացու (Ընձաքիվանք)**, եկ.՝ Սբ Աստվածածին, եկ.՝ 1], Թաղիկ կամ Չարահան [վանք՝ **Չարահան (Չաղար) Սբ Նշան**], Թիմար (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, եկ.՝ 1, դպ.՝ 1), Իլի կամ Հիլու (վանք՝ **Քառասուն Խորան Սբ Աստվածածին**), Հարբերդ կամ Առբերդ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Հիրիճ (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Մատմանց կամ Մատմանիս, Մոխրաբերդ (վանք՝ **Կարմրակ Սբ Աստվածածին**, եկ.՝ Սբ Սարգիս, Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 115 տուն**), Նարեկ (վանք՝ **Սբ Սանդուխտ** կամ **Նարեկավանք**, եկ.՝ Սբ Հարություն, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 130 տուն**), Նորգեղ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**), Շատվան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, եկ.՝ 1), Պատականց կամ Բատականց [եկ.՝ Սբ Աստվածածին կամ Պուտլկուվանք (նախկին վանք), դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**], Սարե կամ Սարիկ Վերին (վանք՝ Սբ Աստվածածին), Սպիտակվանք կամ Թաղիկ (վանք՝ **Բերդաձորո Սբ Աստվածածին** կամ **Սպիտակ վանք**), Սուրբ Սահակ (վանք՝ **Լուսապտուղ Սբ Սահակ**, դպ.՝ 1), Վանք (վանք՝ **Առբերդի Սբ Աստվածածին**), Վառենց (վանք՝ **Անձեղնապատի** կամ **Անձնապատի Սբ Աստվածածին** և **Դիվաբույնի Սբ Հարություն**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Տշող կամ Դշող (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Փայխներ կամ Փակըխներ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ ավելի քան 100 տուն**), Փշավանց (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Քարադաշտ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1):

10. **Վերին Կարկառ (9)**. Արկենց կամ Հարկենց (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Խորոտենց կամ Խորոտենց (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Թադևոս), Ծախող կամ Ձախող (եկեղեցի), Ծոկու (եկ.՝ Սբ Գևորգ Զորավար, Սբ Հովհաննես), Կիճի կամ Գիճի (եկ.՝ Սբ Սարգիս),

Հաղթ (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Աստվածածին), Մճկանց կամ Մնջկանց (եկ.՝ Սբ Սարգիս Զորավար), Մուլք (եկ.՝ Սբ Խաչ), Տափ (եկ.՝ Սբ Գևորգ):

11. **Մոկս (52)**. Աղին կամ Հաղին (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Աղմղուս կամ Հաղմղունըս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Անապատ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Առինջ կամ Հառենջ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Առնանց կամ Հարենց (վանք՝ **Սբ Վարդան** կամ **Նանենից վանք**, եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Ասկնջավս կամ Հասկնջավ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Ավարիս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Գևորգ), Ատիճանց կամ Արճիճանց (վանք՝ **Սբ Ամենափրկիչ** կամ **Ծպատի վանք**, եկ.՝ Սբ Հովհաննես, Սբ Ստեփաննոս), Բառ կամ Փառ (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Բուլենց կամ Բոլենց (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Բուրանդ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Բրտնուտ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Գետեզր կամ Գիտրիս (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Գինեկանց կամ Կինեկանց (վանք՝ **Գինեկանից Սբ Աստվածածին** կամ **Սերի-վանք**, եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Նշան), Գոմանց (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Գոմեր (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Դեմկառ, Թառամաղ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Լճան (վանք՝ **Ակնդաշտա Սբ Աստվածածին** կամ **Խոռուսանդոսի վանք**, **Փասավանք** կամ **Փեսավանք**, **Փուրկու Սբ Գևորգ**, եկ.՝ Սբ Կարապետ), Լուլենց կամ Լոլընից (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Խալենց, Խրեբ կամ Խրիպ, Ծառտանց (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Ծափանց (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Կայթանց կամ Կագթանց (եկ.՝ Սբ Թովմաս), Կասր (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կարկճանց կամ Կարճկանց (եկ.՝ Սբ Քրիստափոր), Կճավ [վանք՝ **Սբ Աստվածածին** կամ **Քավա Նարեկացու (Կճավավանք)**, եկ.՝ Սբ Խաչ], Կճողս կամ Կոչողս (վանք՝ **Կուճղուց** կամ **Կոճղոնց Սբ Աստվածածին**, եկ.՝ Թովս մանուկ), Հագլվան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Հակուկ (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Հացաբլուր կամ Խոցաբլուր, Հեր կամ Հիր (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Մակնի (եկ.՝ Սբ Խաչ), Մարականց (եկ.՝ Սբ Գևորգ), **Մոկս գյուղաքաղաք**, «թաղերը». ա) **Աբրահամենց** կամ **Ապըրխմանց** (եկ.՝ Սբ Աստվածածին կամ Սբ Հովհաննես), բ) **Անծղոնց** կամ **Անջողոնց** (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), գ) **Դաշտի թաղ** կամ **Շատախ** (եկ.՝ Սբ Հակոբ Հայրապետ, Սբ Հովհաննես Մկրտիչ), դ) **Քաղաքի** կամ **Մոկաց թաղ** (եկ.՝ Սբ Հարություն), Նանենց (վանք՝ **Սբ Մինաս**, եկ.՝ Սբ Սարգիս), Նորավանց (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Շակամեր կամ Շիկամեր, Շեն, Սակս կամ Սաքըզ, Սեպ կամ Սիպ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), **Սրբկանից (Սըպկանից) Սբ Կարապետ** կամ **Ծայատի Սբ Խաչ** վանք, Սըպկանց [եկ.՝ Սբ

Կիրակոս (Սբ Հարություն)], Սիմ կամ Սիմա մզաե, Սուրս կամ Սորս (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Հովհաննես Մկրտիչ), Վանքիկ (եկ.՝ Սբ Հակոբ), Տմիս կամ Դմիս (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Փետատեղ (եկ.՝ Սբ Հակոբ):

Ծնթ. Մոկսում 1911 թ. գործել է 12 հայկական դպրոց:

12. Շատախ (61). Այգի կամ Հիգի [վանք՝ **Սբ Ստեփաննոս** կամ **Ծաղկավանք** (**Ծաղկեվանք**), եկ.՝ Սբ Ամենափրկիչ], Առեղ կամ Առեղան (եկ.՝ Սբ Վարդան, դպ.՝ 1), Առիգոմ կամ Հառիգոմ, Առոսկի կամ Հառոսկի (Առոսիկ), Արմշատ կամ Հարմըշատ (եկ.՝ Սբ Վարդան, **հայ քն.՝ 140 տուն**), Արջկանց (եկեղեցի), Աքրուս (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Բախչկանց մզրա, Բլիսավա, Բոլս կամ Պոլս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Գյորանդաշտ կամ Կորանդաշտ, Գոմեր կամ Ծղա գոմեր, Դարենց Ներքին (եկ.՝ Սբ Շմավոն), Դարենց Վերին, Երիցու մզրա, Թաղ կամ Շատխութաղ գյուղաքաղաք (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Ստեփաննոս, Սբ Կարապետ, դպ.՝ 2, տղաների և աղջիկների, տպագրություն՝ «Ժայռ», **հայ քն.՝ 250-300 տուն**), Խաչանց կամ Խաչանիս (եկեղեցի), Խումար (վանք՝ **Սարի Սբ Գևորգ** կամ **Ջռելավանք**, եկ.՝ Սբ Թադևոս Առաքյալ), Ծիծանց (վանք՝ **Ծիծանից** կամ **Ծիծեռնաբեր Սբ Խաչ**, եկ.՝ Սբ Գևորգ), Ծուղ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Կաղազիս (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Կաղալի կամ Կաղբի (վանք՝ **Ջորավոր Սբ Գևորգ** կամ **Փոքր Ակոռովանք**, եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Խաչ, դպ.՝ 1, **հայ քն.՝ 90-100 տուն**), Կաճետ կամ Կաճեթ՝ Թզիզ և Լշանց մզրաների հետ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Գևորգ, Սբ Շմավոն Առաքյալ, դպ.՝ 1, **հայ քն.՝ 110 տուն**), Կայնամերան (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Կասր կամ Գազր, Կոռիչ (եկեղեցի), Կոռովանք (վանք՝ **Սբ Ստեփաննոս** կամ **Ակոռովանք**), Կվերս (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Հաշկանց (եկ.՝ Սբ Սարգիս, դպ.՝ 1), Հարո մզրա, Հինենց (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Գետարգել Սբ Գևորգ, Սբ Կիրակոս), Ղարադեր կամ Կարադեր [վանք՝ **Սբ Աստվածածին** կամ **Խոսրովային Սբ Նշան** (**Խոսրովավանք**)], Մարդակերոց, Մարդանց կամ Մարթանիս (եկեղեցի), Մարծեղ կամ Մարցեղ (վանք՝ **Սբ Սարգիս** կամ **Ակեովանք**՝, եկ.՝ Սբ Շմավոն), Մաքոշկ կամ Քյոշք (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Մուսկավա կամ Մուսկավեն, Նառ կամ Նար Ներքին, Նառ կամ Նար Վերին, Նավհանդ կամ Վերին Շիվդաշ (եկեղեցի), Նկունիս, Շամո մզրա, Շեղջանց կամ Շեղջանք (եկ.՝ Սբ Քրիստափոր), Շիդան (եկ.՝ Սբ Ամենափրկիչ, դպ.՝ 1), Շինո-

մզրա, Շիվուաշ Ներքին (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Շոռե մզրա, Պաղկ (եկ.՝ Սբ Քրիստափոր), Պապոնց կամ Պապոյենց մզրա, Զնուկ կամ Ճնուկ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Սակ (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Սարգեստ կամ Սըրկեթ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Սևտիկին կամ Սիվտկի [եկ.՝ Սբ Հարություն կամ Սուրբ Տիկին (նախկին վանք), **հայ բն.՝ 100 տուն**], Սևվտիկնա կամ Սիվտըկնա գոմեր, Սոզվանց (վանք՝ **Սբ Ամենափրկիչ** կամ **Սերիվանք**, եկ.՝ Սբ Շմավոն կամ Սբ Շիմոն), Սվարու մզրա, Վախրով (վանք՝ **Սբ Սարգիս** կամ **Նորովանք**, եկ.՝ Սբ Շմավոն), Տղասպար կամ Դեղասպար (եկ.՝ Սբ Գևորգ, Սբ Հովհաննես), Քոսենց մզրա, Քրմենց (վանք՝ **Քրմենից Սբ Խաչ**):

13. Նորդուզ (13). Աղսին, Բեշան, Դիմ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կողան (եկ.՝ Սբ Խաչ), Հեքյան կամ Հեգեվան (եկեղեցի), Հոսթայան կամ Հոստիան (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Մարվանա կամ Մարվանեն, Նորաբին կամ Նորաբեր Ներքին, Շամանց կամ Շամանիս (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Սքունիս Ներքին (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Սքունիս Վերին, Փիրբադալան (եկ.՝ Սբ Սարգիս), Օլաման կամ Ալաման:

14. Խոշաբ (16). Ագրակ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Բութ կամ Փութ (վանք՝ **Սբ Աստվածածին**), Գրդիկան կամ Կրտիքան (եկ.՝ Սբ Գևորգ), Զեյնիս [եկ.՝ Սբ Սարգիս (Սբ Աստվածածին)], Գոլան 1-ին, Գոլան 2-րդ, Կանգվար (եկ.՝ Սբ Թադևոս), Կասր (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Կասրիկ կամ Աղջադալա (վանք՝ **Սբ Ամենափրկիչ** կամ **Փականըզտոյի վանք**), Հոգյաց վանք կամ Մզրա [վանք՝ **Հոգյաց (Հոգվոց)** կամ **Սբ Աստվածածին**], Հուրթուկ (եկ.՝ Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Պահանց կամ Պըհանց, Սալախանա (եկեղեցի), Փակագյադուկ կամ Փակետիկ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Փաչան, Քիլիսա (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Քոեկ (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**):

15. Մահմուդի (12). Ախոռիկ կամ Ախոռկներ Ներքին (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 80-100 տուն**), Ախոռիկ կամ Ախոռկներ Վերին, Ավգարիկ Ներքին, Դաշ-օղլի կամ Դաշ-Ռումի (Դաշ-Օրմի), Գյոզալդարա, Կարահիսար, Հասան-Թամրան (եկեղեցի), Շամշադին (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս), Չամրլու կամ Չամուրլու, Սաթմանց կամ Սաթմանիս (եկեղեցի), Սեյդիբեկ կամ Սեթիբեկ, Քեշիշ կամ Քեշիշներ Վերին:

16. Աղբակ (30). Ալալան կամ Սբ Հակոբ (եկ.՝ Սբ Հակոբ), Ալաս կամ Ալազ (Թուխ մանուկ), Աշկերտ կամ Աշքիթան Ներքին (եկեղեցի), Առակ [վանք՝ **Աշտարակա Սբ**

Աստվածածին, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս (Սբ Հովհաննես), Ասպստան կամ Հասիսթան (եկ.՝ Սբ Հարություն, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 100 տուն**), Ավզան կամ Օզան, Ատես կամ Ադիս, Արջի կամ Էրճի, Բաբլասան [եկ.՝ Սբ Թադևոս (Սբ Հովհաննես)], Բազ կամ Պազ (եկ.՝ Սբ Հակոբ, Սբ Հովհաննես, դպ.՝ 1), Բաթկան (եկեղեցի), Բաշկալե քաղաք (եկ.՝ Սբ Երրորդություն, Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 200 տուն**), Բարս կամ Փարս [եկ.՝ Սբ Իսաչ (Սբ Հովհաննես), Բժնկերտ կամ Մժնկերտ (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Գևորգ, դպ.՝ 1), Երնկանի (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս Նախավկա), Զարգավկ (եկեղեցի), Թադիկ կամ Հայ Մրիբա (Միրավա, եկեղեցի), Լաշկոտ կամ Լաշկերտ (եկեղեցի), Խառատուն (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Կարաբուլի կամ Քարաբլուր (եկեղեցի), Հերեսան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին, դպ.՝ 1), Հուզի կամ Խուզի, Մալգավա կամ Մալքավեն (եկ.՝ Սբ Իսաչ), Չուխ (եկ.՝ Սբ Հովհաննես), Ռասուլանց կամ Ռասուլանիս, Սորադեր (վանք՝ **Ձորադիր Սբ Էջմիածին**, եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Սորան (եկեղեցի), Վանքիգեղ կամ Դիեր (վանք՝ **Սբ Բարդուղիմեոս Առաքյալ**, եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, դպ.՝ 1), Փիս կամ Փիզան (եկ.՝ Սբ Աստվածածին), Քելագոմ կամ Գայլագոմ:

17. **Ջուլամերկ (5)**. Իսաիլան (եկեղեցի), Խանանց կամ Խանանիս Ներքին (Խանաս, եկեղեցի), Սերման կամ Սիլման (եկեղեցի), Փական կամ Բագան (եկ.՝ Սբ Ստեփաննոս, հայ բն.՝ 200 տուն), Փիրան:
18. **Գյավառ (2)**. Դիզա կամ Դիզա-Գյավառ գյուղաքաղաք (եկ.՝ Սբ Հովհաննես, Սբ Լուսավորիչ, դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ 300 տուն**), Կարպել կամ Գարբել [եկ.՝ Սբ Աստվածածին (Սբ Թադևոս), դպ.՝ 1, **հայ բն.՝ շուրջ 100 տուն**):

ՎԱՆԻ ՎԻՍՅԵԹԸ 1914 թ.

ՄԱՍՇՏԱԲ 1:1 200 000

II. ՀԱՐԱԲԻԻ ՍԱՆՋԱԿԻ ԿԱՅՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ

- Արնակ-Հարաբի - կենտրոնը՝ Բաշկալ քաղաք: Գյուղատեղերը (նահիյաներ)՝
 ա/ Շրյաֆի Կամ Դիյր (Դիեր) - կենտրոնը՝ Մուրք Բարդուխանու (Հանք-Դիյր) գյուղ
- Գյավաշ - կենտրոնը՝ Դիզե (Գյավաշ) գյուղաքաղաք: Գյուղատեղերը (նահիյաներ)՝
 ա/ Բաժնիք - կենտրոնը՝ Բաժնիք գյուղ
 բ/ Օրամար - կենտրոնը՝ Օրամար ավան
- Խոշաք - կենտրոնը՝ Խոշաք գյուղ
- Շամդինան - կենտրոնը՝ Նեհի (Նեհի) ավան: Գյուղատեղերը (նահիյաներ)՝
 ա/ Գիդի-Հարիկ - կենտրոնը՝ Գիդի (Խարիկ) և Հարիկ գյուղեր
- Ջուլամերիկ - կենտրոնը՝ Ջուլամերիկ ավան: Գյուղատեղերը (նահիյաներ)՝
 ա/ Լեհ (Բիյր-ու-Հաբաթ) - կենտրոնը՝ Փալանիս (Փալանիս) գյուղ
 բ/ Չալ - կենտրոնը՝ Չալ գյուղ